

156. évfolyam (2022) | 5. szám

SZÁZADOK

A Magyar Történelmi Társulat folyóirata

Az alapítás éve
1867

Főszerkesztő:

Frank Tibor

Felelős szerkesztő:

Simon Anita

Szerkesztőség:

Bácsatyai Dániel, Bartha Ákos, Csukovits Enikő, Eiler Ferenc,

Kenyeres István, Toma Katalin, Völgyesi Orsolya

SZÁZADOK
www.szazadok.hu

A Magyar Történelmi Társulat folyóirata
Szerkesztőség: H-1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4. B. épület V. emelet 511.
Telefon: (+36) 1 224 67 00 / 4637 mellék
E mail: szerkesztoseg@szazadok.hu
156. évfolyam (2022) 5. szám

Szerkesztőbizottság:

Csernus Sándor, Draskóczy István, Fodor Pál, Font Márta, Földes György, Gecsényi Lajos,
Gyarmati György, Hermann Róbert, Horn Ildikó, Izsák Lajos, Klaniczay Gábor, Kövér György,
Krász Lilla, Lévai Csaba, Molnár Antal, Orosz István, Pál Judit, Pálffy Géza, Papp Klára,
Pók Attila, Rainer M. János, Romsics Ignác, Sajti Enikő, Szakály Sándor, Varga Zsuzsanna,
Veszprémy László, Vonyó József, Zakar Péter, Zsoldos Attila

Nemzetközi tanácsadó testület:

Robert John Weston Evans (UK),
Marie-Madeleine de Cevins (Franciaország), Holger Fischer (Németország),
Ovidiu Ghitta (Románia), Olga Khavanova (Oroszország), Árpád von Klimó (USA),
Lengyel Tünde (Szlovákia), Stanisław A. Sroka (Lengyelország),
Arnold Suppan (Ausztria), Kees Teszelszky (Hollandia)

Olvasószerkesztő:

Reményi József Tamás

Tördelés, nyomdai előkészítés: ElektroPress
www.elektropress.hu

Nyomás, kötészet: Prime Rate
www.primerate.hu

ISSN 0039–8098

Kedves Tibor!

Ma ülésezett a szerkesztőség, és mi hiába vártuk. Pedig felhívtam két-három hete, hogy megfelelő lesz-e az időpont s kértem írja be a naptárába. Azt mondta, úgy néz ki, jó lesz. Aztán letettem a telefont, de azt éreztem, mégsem jegyezte be a dátumot. Az ülés lezajlott. Hiányoltuk, tanakodtunk, hol lehet, mert egy ideje nem láttuk már. Sejtettük: valami baj van, de azt hittük, kisebb a gond, és gyorsan túl akar lenni rajta, hogy mielőbb visszatérjen közénk.

Szintén ma megérkezett mostani számunk imprimatúrája is. Sokat korholt korábban, ne kapkodjunk, hagyjak rá elég időt, hogy felelősséggel tudja ráírni: „nyomdába mehet”. Mert Magának mindig fontos volt, hogy a lap tökéletes legyen. Szakmailag és nyelvileg egyaránt. Frissen megválasztott főszerkesztőként számos újítást hozott a *Századok* életébe, amelyekbe én már csak belecsöppentem néhány hónappal később, de igyekeztem elhivatottan képviselni és segíteni az új törekvések megvalósítását. Úgy hiszem, az idő Magát igazolta, s az új szerkesztési elvek alapján készült, frissített külsőben megjelenő lap végül meggyőzte a kezdetben hitetlenkedőket is. A *Századok* vegyes korszakolású, rövidebb terjedelemben, így óhatatlanul „pergősebb stílusban” megírt tanulmány-összeállításai, blokkjai végül elnyerték az olvasóközönség elismerését.

Soha nem felejttem el az MTA Tudós Kávézójában tartott első megbeszélésünket, ahol elképzeléseit vázolta előttem. Maga teát ivott, én kávé. Azt mondta, össze kell fognunk az előrelépés érdekében, és közösen vezetnünk a szerkesztőséget. És így lett. Összefogtunk és persze rengeteget civódtunk, mint amikor két erős akarat akarja ugyanazt a „jót”, csak másképpen. Hogy nem lett belőle valódi konfliktus, azt a Maga bölcsességének s a kettőnk között kialakult kölcsönös bizalomnak, tiszteletnek, az egymásban való hitnek köszönhetem.

Mert időközben megismertük egymást és éreztük, egyre beljebb engedhetjük a másikat a privát szféránkba, abból csak egy egyre mélyülő munka- és emberi kapcsolat lesz, visszaélés sohasem. Örökre hálás leszek, az első, bemutatkozó

találkozásunk alkalmával tanúsított kedves és szinte rögtön elfogadó magatartásáért.

Kedves Tibor, remélt utólagos engedelmével, az eddigi hagyományt megtörve most én írom rá az 5. szám imprimatúrájára: „nyomdába mehet”.

2022. szeptember 16.

Simon Anita
felelős szerkesztő

Nyugodjék békében a *Századok* főszerkesztője, Frank Tibor!

TARTALOMJEGYZÉK

TERMÉSZET – TÁJ – TÖRTÉNET

<i>F. Romhányi Beatrix</i> : Bevezető	869
<i>Nógrády Árpád</i> : Vázlat Sáros megye kialakulásáról és betelepüléséről a 14. század közepéig	871
<i>Molnár Zsolt – Szabados Klára – Alen Kiš – Jelena Marinkov – Bíró Marianna – Öllerer Kinga – Babai Dániel – Katona Krisztián – Ulicsni Viktor – Demeter László</i> : Erdei és mocsári sertéstartás a Szerémségben. A svinjarok hagyományos ökológiai tudása	893
<i>F. Romhányi Beatrix</i> : Plébániák és adóporták – a Magyar Királyság változásai a 13–14. század fordulóján	909
<i>Laszlovszky József – Nagy Balázs</i> : Mederváltozás és kontinuitás a Sajó folyó középkori átkelőhelyeinél. A muhi csatatér kutatásához kapcsolódó földrajzi, történeti és régészeti vizsgálatok	943
<i>Demeter Gábor – Szilágyi Zsolt – Pinke Zsolt</i> : Sártenger és búzatenger. Mérlegen az alföldi gabonakonjunktúra és a vízszabályozások regionális következményei (1720–2020)	963

TANULMÁNYOK

<i>Arany Krisztina</i> : Firenze és a Német-római Császárság kapcsolata IV. Károly uralkodásától Luxemburgi Zsigmond haláláig	1001
<i>Balogh Ádám Tibor</i> : Epizódok az Osztrák–Magyar Monarchia és Brazília kereskedelmi kapcsolatainak történetéből	1021

TÖRTÉNETI IRODALOM

<i>Fedinec Csilla – Font Márta – Szakál Imre – Varga Beáta</i> : Ukrajna története: régión, identitás, államiság (<i>Kosztjó Gyula</i>)	1059
<i>Antal Molnár</i> : Die Formelsammlungen der Franziskaner-Observanten in Ungarn (ca. 1451–1554) (<i>Kertész Balázs</i>)	1062

Kurucz György (szerk.): Technológiai utazás a modern kor hajnalán. Válogatás Gerics Pál és Lehrmann József georgikoni professzorok nyugat-európai jelentéseiből és naplóiból (1820–1825) (<i>Ambrózy Gábor</i>)	1065
<i>Tamás Ágnes</i> : „Talpra magyar, hí az urna!” Választások és választási kampányeszközök élclopokban (1867–1875) (<i>Bodnár Krisztián</i>)	1068
<i>Falusi Norbert</i> : Két nemzet határán. Erdélyi magyar nemzetépítők az európai nagy változásban (1900–1925) (<i>Fodor János</i>)	1070
<i>Bajcsi Ildikó</i> : Kisebbségi magyar küldetés Csehszlovákiában. A sarlós nemzedék közösségi szerepvállalása Trianon után (<i>Pálinkás Barnabás</i>)	1072
<i>Michal Kšiňan</i> : L’homme qui parlait avec les étoiles – Milan Rastislav Štefánik, héros franco-slovauque de la Grande Guerre (<i>Ablonczy Balázs</i>)	1074
E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI	1077

BEVEZETŐ

Ma már nincs a Földön olyan terület – az óceánokat és a sarkvidékeket is beleszámítva –, amely ne állna valamilyen emberi hatás alatt. Az európai tájak kivétel nélkül kultúrtájak, amelyeknek mai képét sok évszázad, olykor több évezred emberi tevékenysége alakította olyanná, amilyennek ma ismerjük őket. A környezet- és tájtörténet már emiatt is érdeklődésre tarthatna számot, az elmúlt évtizedek gyorsütemű környezeti változása azonban még ennél is aktuálisabbá teszi az ilyen irányú kutatásokat. Nem csak arról van ugyanis szó, hogy a múltban milyen változások zajlottak, az eredmények hozzásegíthetnek a megváltozott környezeti feltételekhez való alkalmazkodás formáinak megtalálásához is. E folyamatok kutatása azonban történeti szempontból egyszerre divatos és marginális.¹

A környezet- és tájtörténet eleve interdiszciplináris terület, mind a felhasználható adatok keletkezését, mind azok értelmezését tekintve. Az írott forrásokban említett rendkívüli időjárási események (például a nagy árvizek és aszályok) éppúgy nélkülözhetetlenek, mint a régészeti ásatásokon feltárt, a környezet változására utaló jelenségek (például az alföldi homokmozgás), vagy a legkülönfélébb természettudományos kutatások eredményei, a grönlandi jégmintáktól a különféle növényi maradványokon keresztül a folyóvizek vagy éppen a fauna változásáig. Az adatok közös értelmezése azonban nem egyszerű feladat, hiszen például egészen mást jelent a rövidtáv egy történész és egy konzervációbiológus számára. A Kárpát-medence nagy kérdőzöinek (a bőlénynek, az őstuloknak és a jávorszarvasnak) a 12. és a 17. század között bekövetkezett eltűnése a biológus számára egyetlen kihalási esemény, de történészként nézve e nagyjából 500 évben igen sok dolog történt, köztük olyanok is, amelyek az említett környezeti eseményt pozitív vagy negatív irányba befolyásolhatták, és amelyeknek időrendje egyáltalán nem mellékes a folyamat rekonstruálásakor. Ebből a szempontból, például a királyi vadászterületek egyfajta természetvédelmi területként hozzájárulhattak a fajok fennmaradásához, míg a bányászat vagy a hegyi legeltetés elterjedése negatívan befolyásolhatta a Kárpát-medencei populációk életterét.

2021 őszén a Magyar Történelmi Társulat égisze alatt került sor arra a tájtörténeti konferenciára, amelynek előadásai közül ötnek a tanulmánnyá formált változata olvasható a következő oldalakon. Amint a fentiekből sejthető, a szerzők köre és a tematika is túllép a *Századok* hasábjain megszokott kereteken. A történészek

¹ A magyarországi környezettörténeti kutatás elmúlt három évtizedéről, a legfontosabb összefoglaló publikációkról legújabbán lásd *Rácz Lajos: A magyar környezettörténet első három évtizede. Magyar Tudomány* 183. (2022) 910–919.

mellett régész, földrajzos és ökológus kollégák jegyzik a cikkeket, melyeknek többsége – a kutatások sokrétűségét is tükrözve – többszerzős. Bár az időhatárokat tekintve a 12–13. századtól a 20. századig terjed a spektrum, a tanulmányokat a közös földrajzi kereten túl összeköti az is, hogy többé-kevésbé ismert jelenségeket helyeznek a megszokottnál tágabb, tájtörténeti kontextusba. Sáros vármegye kialakulásának vizsgálata nemcsak a Magyar Királyság egyik fontos határvidékének településhálózata és népesedési viszonyai miatt lehet érdekes, hanem a tájhasználatnak, elsősorban az erdőterület kiterjedésének az ezzel párhuzamosan bekövetkező megváltozása szempontjából is. Sáros megye – több más, az északi határvidéken alakult megyétől eltérően – a középkor végére, de már a 14. században is meglehetősen sűrűn lakott volt, ami jelentősebb mennyiségű helyi gabonatermelést, és ebből következően kiterjedtebb szántóföldeket feltételez. A szerbiai Boszut vidékén máig fennmaradt erdei sertéstartás sem csupán néprajzi és ökológiai vonatkozásokkal bír, hanem arra hívja fel a figyelmet, hogy a röviden csak makkoltatásnak nevezett jelenség valójában rendkívül összetett állattartást takar, amelynek környezeti tényezői között a makkoserdő csupán az egyik, bár kétségtelenül az egyik legfontosabb elem. Az erdei sertéstartás alaposabb megismerése egyszerre segíthet mai ökológiai kérdések megválaszolásában és a történeti adatok értelmezésében – sőt, ez utóbbi eredmények vissza is hathatnak a mai kutatásra. A 14. századi plébániahálózat és a jobbágytelkek együttes vizsgálata több más mellett arra is rávilágított, hogy a korabeli Magyar Királyságban az egy paraszti gazdaságra jutó terület úgy volt lényegesen, akár háromszor nagyobb, mint Nyugat-Európában, hogy közben az ország területének jelentős része maradt szabadon az extenzív legeltetés számára. A muhi csata környezetének kutatása sem a konkrét történeti esemény térbeli keretének azonosítása szempontjából fontos, sőt, ha csupán ez lett volna a cél, akkor még akár negatív eredményről is beszélhetnénk. Ennél jóval fontosabb azonban a tájban lezajló természetes folyamatok (a gyors folyóvízi változások) és az emberi környezet (a település- és úthálózat) egymásra hatásának, a rövid- és a hosszú távú folyamatok eltérő mozgatórugóinak bemutatása. Végül az ötödik tanulmány az alföldi folyószabályozások hosszú távú gazdasági és társadalmi mérlegét vonja meg. A hosszú adatsorok elemzésének legfontosabb tanulsága, hogy az egykori vizes élőhelyeken, gyenge agroalkalmasságú területeken gazdálkodó falvak tartós leszakadása a 19–20. századi modernizációs folyamatok egyik következménye.

Egy olyan tematikus összeállítás kerül tehát most az olvasók elé, amely egy még mindig kissé peremhelyzetben lévő kutatási terület egy-egy aspektusát mutatja be, valódi interdiszciplináris együttműködésben, és abban a reményben, hogy további vizsgálatok, konferenciák és közös projektek megszületéséhez is hozzájárulhat.

F. Romhányi Beatrix

VÁZLAT SÁROS MEGYE KIALAKULÁSÁRÓL ÉS BETELEPÜLÉSÉRŐL A 14. SZÁZAD KÖZEPÉIG

Az Árpádok királyságának erdőkben gazdag vidékein, királyi magánuradalmak területén létrejött birtokigazgatási intézményét történeti szakirodalmunk általában erdőispánságnak nevezi.¹ A legkorábban ide telepített vagy ide települt népesség elsődleges feladatának – mindenekelőtt a zólyomi királyi uradalom példája alapján – az uradalom erdeinek és vadjainak megóvását és a nagy királyi vadászatok kiszolgálását szokás tekinteni. A közfelfogás szerint e népeknek határőri vagy katonai szolgálathoz hasonló feladatuk nem volt, az irodalomban tevékenységeik tisztán gazdasági jellegének hangsúlyozásával találkozunk.² A legjelentősebb királyi uradalmak az utolsó Árpádok alatt önálló megyékké lettek, a Magyar Királyság peremvidégeinek betelepülése kapcsán ezért megkerülhetetlen a kérdés: hogyan kell elképzelnünk egy efféle területet, és vajon miként lesz egy királyi uradalomból önálló megye? Hogyan viszonyult egymáshoz az uradalom és a későbbi megye területe, és végül mit tudunk a táj 1350-ig tartó benépesüléséről? Az alábbi áttekintésben Sáros megye példáján keresztül e kérdésekre is igyekszem választ adni.

Sáros vármegye az Árpádok uralta északi, Lengyelországgal közös határán, három folyó, a Tarca, a Tapoly és a Bodrog (Ondava) felső és középső szakaszának vízgyűjtőjén jött létre négy nagytáj: a Belső-Északnyugati-Kárpátok, az Északi-középhegység, a Külső-Északnyugati-Kárpátok és az Északkeleti-Kárpátok határvidékén.³ A megye történetének első szakasza elválaszthatatlan Újvár megyéétől. Az először 1068-ban említett Újvár comitatust a szakirodalom általában két tömbből, a hevesújváriból és az abaújváriból álló megyeként írja le,⁴

¹ Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Főszerk. Kristó Gyula, szerk. Engel Pál – Makk Ferenc. Bp. 1994. 194–195.

² Lásd *Mályusz Elemér*: Turóc megye kialakulása. Bp. 1922. (Reprint: Máriabesnyő–Gödöllő 2006.) 18.

³ Területe az Árpád-kor végén hozzávetőleg 3700 km² volt, Szepes irányában valamivel nagyobb, Zemplén felé pedig valamivel kisebb, mint a középkor végén és az újkor századaiban, ugyanakkor Abaújjal közös határa érdemben már nem módosult.

⁴ 1068: *quidam [...] de speculatoribus, nomine Fanciska, qui erat de Novo Castro* – lásd *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I–II. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery*. Utószó, bibl., valamint a Függelékben közölt írásokat az I. kiadás anyagához illesztette Szovák Kornél – Veszprémy László. Bp. 1999. (a továbbiakban: SRH) I. 366–367., valamint *Györffy György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV. Bp. 1963–1998. (a továbbiakban: ÁMTF) I. 58. – Hevesre és Abaújra mindenekelőtt lásd ÁMTF I. 39–57. és III. 39–63., 100–101. – Az idézett latin szövegrészletek Györffy György történeti földrajzának rövidítési rendszerét követik; *Kristó Gyula*: A vármegyék kialakulása Magyarországon. (Nemzet és Emlékezet) Bp. 1988. 398–410.; *Botka Tivadar*: Tájékozás Balássy Ferenc: „Visszhangjai” körül, a vármegyék első alakulásáról. Századok 6. (1872) 546–547.; *Pesty Frigyes*: Az eltűnt régi vármegyék I–II. Bp. 1880. I. 178–180.; *Bronislav Varsik*: Velka stolica Nový hrad (Novum castrum, Újvár) a vzniku Abovskej, Hevešskej a Šarisskej stolice. Historické štúdie 7. (1961) 163–165.

melynek utóbbi részén három erdőispánság: a tornai, a pataki és a sárosi alakult ki.⁵ E két nagy tömb azonban egykor Borsod megyével – de legalábbis annak a Bükk és a Tisza közé eső déli részével – kiegészülve bizonyosan összeért, és Újvár a későbbi Pest megye keleti határától kiindulva csaknem 300 km hosszú körívet rajzolva egyetlen hatalmas territóriumként nyúlt a lengyel határig.⁶ Várát (Novum Castrum) – amelyről a megye nevét is nyerte – a krónikás hagyomány szerint Aba király építtette, és nagyon valószínű, hogy annak megyéjét is ő szervezte meg, méghozzá azon a területen, amely korábban törzsének szállásföldje volt.⁷ Erre enged következtetni ugyanis, hogy a terület jelentős része – a Sáros megyei Szentkeresztől a Heves megyei Patáig húzódó kisebb-nagyobb birtokok láncolata – utóbb az Abák egyes ágainak kezén tűnik fel. A nagy kiterjedésű, mintegy 15 000 km² területű, korai Újvár megye II. András uralkodása idején az északkeleti országrész kiemelkedő fontosságú hatalmi-közigazgatási egysége volt, s jelentősége, úgy látszik, mindenekelőtt határvármegye funkciójára vezethető vissza. Az újvári ispán az ország Szepes és Zemplén közé eső széles határszakaszáért felelt, egyszersmind a Tarca és a Tapoly völgyén át az ország belsejébe vezető országutakat is felügyelte. Újvár méretéből és földrajzi helyzetéből fakadó jelentőségét mutatja, hogy a 13. század első harmadában a királyság tíz legfontosabb

⁵ ÁMTF I. 46–47.

⁶ Összetartozásuk ügyében egy 1273. évi királynői oklevél igazít el, amely szerint Csák Péter fia Domokos részben a tőle korábban elvett Újvár megyében fekvő Muhi és Nyárad birtokok után kap kárpótlásképpen Erzsébet királynétól adományt. A meghatározás bizonyosan jóval 1273 előtti helyzetet rögzít, de ennek ez esetben nincs jelentősége. Annak ellenben igen, hogy a két települést nem Újvár várához tartozó, hanem Újvár megyében fekvő földekként nevezték meg. A két dolog különbségét nem lehet eléggé hangsúlyozni. A várnak ugyanis, mint az jól ismert, egy másik megyében is lehettek földjei, a megyének azonban épp az intézmény nevében is megőrzött alapvető vonásából következően nem. Az efféle adatok tulajdonképpen egymásra rakódott történeti „rétegeket” alkotnak, és mindenekelőtt birtok-, kormányzat- és településtörténeti szempontból rendkívül becsesek. Lásd Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban: DL) 844. Vö. Az Árpád-házi hercegek, hercegnők és a királynék okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta ducum, ducissarum stirpis Arpadianae necnon reginarum Hungariae critico-diplomatica. Szentpétery Imre kéziratának felhasználásával szerk. Zsoldos Attila. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 45.) Bp. 2008. (a továbbiakban: RA) 102. – Az oklevél alapján már Kristó Gyula felvetette, hogy Borsod déli részén Újvár megye két tömbje egykor valószínűleg összeért, lásd *Kristó Gy.: Vármegyék i. m.* 398. A magyar történetírásban Abaúj, Heves és Sáros Újvárhoz tartozása régóta ismert. Borsodot azonban Györffy György olyan jelentős méretű, korai megyének írta le, amely délen kettévágta Újvár megyét és elsősorban Anonymus Böngér fia Borsról előadott története alapján ítélve egészen a lengyel határig nyúlt ÁMTF I. 737–741. Borsod megye korai határa most nem lehet vizsgálatunk tárgya, délen azonban eredetileg bizonyosan nem ékelődhetett be a későbbi Heves és Abaúj megyék közé, és Borsod korai jelentőségének ellentmondani látszik, hogy a számos archaikus vonást őrző, II. András-kori vármegyeszervezet ispánjainak rangsorában a borsodi ispán messze elmarad az újvári ispánnak a korai méltóságosorokból kirajzolódó jelentőségétől.

⁷ 1046 k.: *ad Novum Castrum, quod rex Aba construxerat* lásd ÁMTF I. 58. (SRH I. 337.); *Kristó Gy.: Vármegyék i. m.* 399–400.

– azaz a legnagyobb hatalommal és jövedelemmel járó – ispánsága közé számították.⁸

Sáros Újvár megyéhez tartozása – Abaújhoz és Heveshez hasonlóan⁹ – a megye *Sárosújvár* megnevezésében is (1322) megmutatkozik. A név utótagja itt is a régi Újvár megyére, az előtag pedig arra utalt, hogy Sáros a nagy Újvár megye kerülete (*districtus*) volt, miként az Hásságy falu esetében a szepesi káptalan pontos megfogalmazásában fenn is maradt: *in comitatu de Vyuar in districtu de Sarus*.¹⁰

A névazonosság ellenére az Újvár megyéhez tartozó *Sáros kerület* jelentősen kisebb volt a késő középkorból ismert Sáros megyénél: nagyjából annak a Kükemeztől és Raszlavicától, illetve Vörösalmtól és Rencsisótól délre eső részét jelentette, míg a későbbi Sáros megye nagyobb, északi felén két másik kerület, Gyepűelve (1324) és Tarca (1317) osztozott. A sárosi kerület Gyepűelve és Tarca kerületekkel közös, Újvár megye sárosi földjeit kelet–nyugati irányban kettészelő határát az ország belsejét megóvni hivatott gyepűsánc alkotta, amelyet a Csergő-hegység osztott két részre. Az 1250-es évek végére kialakuló Sáros megye e három kerület egyesítésével és Újvárról való leválasztásával jött létre. Míg a kerületek, egyszersmind Újvár megye határát Szepes és Zemplén felől egyaránt vizek mentén igyekeztek kijelölni, addig dél felől a sárosi megyehatár kialakítása – annak következményeként, hogy a terület egykor Újvárhoz tartozott – mesterségesen, a késő Árpád-kori birtokviszonyokhoz igazodva történt.

A sárosi táj birtokba vételére vonatkozó legkorábbi forrásunk Anonymus gesztája, akinek elbeszélése szerint a honfoglaló magyarság Árpád és főemberei vezetésével a Tarca völgyét Sóvárig szállta meg.¹¹ Noha P. mester munkája a 9. század végére vonatkozóan nem tekinthető hiteles tudósításnak, annyi mégis bizonyosnak vehető, hogy a magyarság Sáros megye területén már a 10. században megjelent. Könnyű belátni, hogy ennek így kellett lennie, hiszen a kor viszonyai között az új haza birtokbavétele a magyarság fontos földrajzi helyeken történő állandó jelenléte nélkül nem mehetett végbe. A fontos földrajzi helyeket pedig a sárosi határvidéken mindenekelőtt a folyóvölgyek mentén haladó utakhoz kapcsolódó átkelők és gázlók jelentették.

⁸ Nógrády Árpád: „Magistratus et comitatus tenentibus”. II. András kormányzati rendszerének kérdéséhez. Századok 129. (1995) 164.

⁹ Az elnevezés Hevesben 1248-tól (*Heueswyuar*) – lásd ÁMTF III. 100., Abaújban 1251-től (*Castrum Novum Abe*), illetve 1255-től (*Abaywar*) fordul elő – lásd ÁMTF I. 59.

¹⁰ 1322: *terram seu possessionem Hasaagh [...] in comitatu Sarusvyuar existentem* (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Diplomatikai Fényképgyűjtemény (a továbbiakban: DF) 209820.); 1324: *ad faciem possessionis Hasag [...] in comitatu de Vyuar in districtu de Sarus existentis* (DF 209822.); 1327: *super donatione [...] possessionis Hasag [...] in comitatibus de Vyuar et de Sarus existentis* (DF 209822.).

¹¹ SRH I. 57–58.

A Sáros területét Szepes felől Lublón át elérő Poprád sárosi szakaszának legfontosabb átkelőhelye Palocsánál található. A település neve a szláv *polovec* 'kun' szóra vezethető vissza, s mivel a Kárpát-medence szláv lakói valószínűleg a magyarsághoz csatlakozott *kabaro*kat nevezték „kun”-nak, a Palocsa helynév hihetőleg az államszervezés során idetelepített *kabar* határőrök emlékért őrzi.¹² Szintén a magyarság legkorábbi, a határvidék ellenőrzésére létrehozott telepeinek egyike lehetett Nenehely (1278), a későbbi Héthárs területén, a Tarca gázlójánál, az ország belsejébe vezető országút és a Szepes felől érkező fontos út találkozási pontján. A Csergő keleti oldalán a Beszkidek hágóitól a Tapolyhoz vezető utak fontos átkelőhelyénél létrejött Bártfa szintén korai telep volt. Régiségére nemcsak az mutat, hogy orosz krónika¹³ már a tatárjárás előestéjén említi (1240), hanem mindenekelőtt az, hogy a magyar nevű Szekcső patak¹⁴ völgyét nagy valószínűséggel a 11. századtól lezáró jelentős gyepekútkaput is a későbbi városról nevezték el. Ugyanígy magyar lakosság, minden bizonnyal határőrök korai jelenlétére mutat az Ondava folyó magyar Bodrog nevének ismételt felbukkanása annak Sáros megyére eső szakaszán, mindenekelőtt északon, a lengyel határtól nem messze, Ciglánál (1250, 1269, 1329),¹⁵ és délebbre Göncölvágása és Lomna környékén (1326, 1327).¹⁶ A jelentős sárosi átkelők mellett a Csergő-hegység mélyén, az

¹² Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II. Bp. 1988. (a továbbiakban: FNESZ) II. 311.

¹³ Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. „Az orosz évkönyvek teljes gyűjteménye” köteteiből [...] ford. Hodinka Antal. Bp. 1916. 408.

¹⁴ 1247: *Zwckhu* (CDES II. 193–194. = DF 216296.) A Szekcső földrajzi név a magyar *szőkik* ige származéka, etimológiailag azonos a *szőcske* rovarnévvel. Kiss Lajos szerint valószínű, hogy a középkorban létezett egy *szekcső* hangalakú ’sebesen, fodrozva haladó víz’, valamint ’gázló’-féle magyar földrajzi köznév, és idővel ez vált víznévvé, illetve helynévvé: FNESZ I. 398. – Névadása kétségtelenül a sóvári királyi uradalom népességéhez vagy a gyeplásnc környékére telepített magyar határőrökhöz köthető, és minden valószínűség szerint évszázadokkal megelőzte első okleveles említését. Magyar neve azért is érdemel figyelmet, mert a Szekcső kapcsán – a Bodroggal ellentétben – fel sem merülhet, hogy nevét messze délen, a víz későbbi századokban is magyar lakosságú alsó szakasza után kapta volna.

¹⁵ 1250: *alter fl. eodem nomine vocitatus [scil. Garbolth], qui transiret ad pt-m Or. et intraret in fl-m Bodrug* (DL 4483., Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I–II. Ed. Richard Marsina. Bratislavae 1971–1987. (a továbbiakban: CDES) II. 248.; 1269: *in a[ltero] fl-o eodem nomine Grabouch voc. descendit ad aquam Bodrug* (DL 672. [az erősen sérült oklevél szövege az egri káptalan 1269. évi átiratából kiegészítve: DL 673.], Árpád-kori új okmánytár. Codex diplomaticus arpadianus continuatus I–XII. Közzé teszi Wenzel Gusztáv. Pest–Bp. 1860–1874. (a továbbiakban: ÁUO) XII. 677., VIII. 242. Vö. Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica. I–II/1. Szerk. Szentpétery Imre. Bp. 1923–1943. II/2–4. Szentpétery Imre kéziratának felhasználásával szerk. Borsa Iván. (Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 9., 13.) Bp. 1961–1987. (a továbbiakban: RA) 1893.; 1329: *venit ad caput cuiusdam fl-i Nogkurima voc., de quo descendendo ver. Or. cadit in fl-m Budrug* (Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis. Anjou-kori okmánytár I–VII. Szerk. Nagy Imre – Tasnádi Nagy Gyula. Bp. 1878–1920. [a továbbiakban: AO] II. 388–389.).

¹⁶ 1326: *ad rivulum Kurruchopotoka, et in eodem descendendo cadit in aquam Budrug* (DF 212680., Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–XI. Ed. Georgius Fejér. Budae 1828–1844. (a továbbiakban: CDH) VIII/3. 73–74. – Lomna környéke valamikor a 13. század elején került át Zemplénbe, de még 1326-ban is úgy élt a köztudatban, hogy a terület a sárosi (valójában az újvári)

egykori Malcó királyi erdő (*silva nostra*) határában is találkozunk magyar földrajzi nevekkal. Itt a Kis- és Nagy-Pisztrángos-patakok, illetve a Csikós-hegy neve őrzi az egykor a környéken élt magyar közösség emlékét, míg a birtok közelében fekvő Boglár falunak a német Böglér (’íjász’) szóban gyökerező neve hihetőleg korai határőrök emlékét tartotta fenn.¹⁷

A határörtelepek kialakítására valószínűleg éppúgy Újvár megye megszervezésének részeként került sor, ahogy a gyeptű kijelölésére és a gyeptűsánc megépítésére is. A Tarca völgyét lezáró sáncfal a Litinye legfontosabb mellékvizeként olykor Litinyének is nevezett Tarbocsin-patak forrásától indult, és előbb e patakot, majd a Litinye főágát követve érte el a Tarcát (1248),¹⁸ s a két Litinye vize természetes vizesároként futott végig a sánc előtt.¹⁹ A sáncra való áthaladást a

ispán joghatósága alá tartozott. – Hogy egy-egy nagyobb folyót melyik szakasza után nevezték el, ma már aligha rekonstruálható. A Bodrog folyó minden bizonnyal a magyarság által tömegesen megszállt alsó szakaszán nyerte el a nevét, ám ahhoz, hogy az elnevezés a folyó felső szakaszán is hosszú évszázadokra gyökeret verjen, egyrészt a magyar víznév folyamatos, aktív használatára volt szükség, ami a táj későbbi betelepülését tekintve egy olyan korban látszik valószínűnek, amikor az itteni, döntően szláv lakosság még csekély létszámú volt, így a magyar határörtelepek lakossága révén a víznév elterjedhetett. A víznév meghonosodását valószínűleg a magyar nyelvnek a birtoklás és a birtokjog révén megmutatkozó nagyobb presztízse is biztosíthatta. – Egyetlen, rosszul értelmezett adatból levont következtetésen alapul, ezért szükségszerűen téves az a vélemény, amely szerint a Bodrog víznév a korabeli oklevelekbe a helyi viszonyokat nem eléggé ismerő birtokösszeírók [értsd: a határjárásokat végző személyek] hiedelme alapján kerülhetett, s a lényegében végig szláv nyelvterületen futó Ondava régebben vagy bármikor is úgy általában a Bodrog nevezetét viselte volna, s neve legfeljebb alkalmi használatú név lehetett (*Benkő Loránd*: Orsova és Ondava. In: *Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről*. Bp. 2003. 179–180.).

¹⁷ 1574: *ad caput rivuli Kispyzthangospathaka alio nom. Malerybne [...] ad rivulum Naghpyzthangospathaka alio nom. Velkirybne [...] et vocatur iste vertex montis Chykoshegh alio nom.* Czekkosow (Hodnoverné miesto Spišská kapitula (Szepesi káptalan hiteleshelyi levéltára) Autentické protokoly (Hiteleshelyi jegyzőkönyvek) II/2. 159. v.). – Gyakran felmerül, hogy szláv nyelvterületen, ahol a magyarság jelenlétének nincs későbbi nyoma, a középkori oklevelek magyar földrajzinév-adatait egyszerű fordításnak kell tekintenünk, és mindössze arról van szó, hogy a határjárások során vagy a magyar birtokosok diktálták be a határ egyes, könnyen lefordítható részeit szláv nevük ellenére is magyarul, vagy a hiteleshelyi kiküldött ültette át azokat magyarra (például *Ostrá > Éles-hegy*). A fent említett, Livótól északnyugatra futó két patak esetében az egyszerű fordítás mint magyarázat azonban bizonyosan nem állja meg a helyét. Mivel a két magyar víznév az egyedibb (*Kis-Pisztrángos-patak és Nagy-Pisztrángos-patak*), a szláv pedig az általánosabb (*Malerybne, Velkirybne*), jóval valószínűbb, hogy a két víznév a magyarból került át a szlávba és nem fordítva. A Csikós-hegy esete még egyértelműbb, mivel a magyar hegynév fennmaradt, csak a kétrészes magyar névből egyszóval, képzővel álló név lett a szlávban (*Čekošov*). – Jóllehet a határjárás a 16. század második feléből maradt fenn, a környékbeli birtokok határjárásai mind azt mutatják, hogy 1350 előtt már a kis patakok elnevezése is rendre megtörtént. A környék betelepülését is figyelembe véve, az 1574-ben lejegyzett földrajzi nevek papírra verésük pillanatában már éppúgy lehettek négy-öt száz évesek, ahogy lejegyzésük óta is „megélték” már ugyanannyit.

¹⁸ 1248: *prima m. incipit a capite fl-i Lethene voc., qui manat indaginem ad longitudinem ipsius indaginis et cadit in fl-m Tharcha voc.* (CDES II. 216–217., DL 64650.). – Hogy az oklevélben említett Litinye patak forrásvidéke nem azonosítható a Litinye főágának fejével, arra mindenekelőtt lásd DL 68776., AO II. 37.

¹⁹ A sárosi ágostonosoknak 1274-ben átengedett föld délkeleti végpontját a gyeptű nevű ’hely’ alkotja, és a Litinye vize a birtokot hosszában kettészelte. Az adománylevél e két állítása egyidejűleg akkor

Tarca bal partján Szepesbe és Lengyelországba tartó országúton közlekedőknek a Kapunak vagy Régi-kapunak nevezett nagy gyepek kapu,²⁰ a Csergő lábánál futó utat használók számára pedig Litinye falu alatt, a Kisajtó nevű kisebb kapu biztosította.²¹ A legkorábbi vámhelyeket, úgy látszik, a nagy gyepek kapukban hozták létre – valószínűleg még a 11. század végén.²² (A sánc Csergőbe eső végén, amely a későbbi Újvár közeléig futott, fából ácsolt torony, az Óvár állhatott.²³) A sánc helyét a Tarca jobb partján az egykori Tarca *districtus* területén létrejött tarcafői és az újvári főesperességek közös, a Hetény vonulatain futó egykori határa mutatja.²⁴

A sánc a Csergő keleti oldalán Geráltfalva déli határán, a Mély-patakot érintve tartott nyugat felé,²⁵ és úgy látszik, Hradiszko falu határában ért véget; maga a település a gyepek sánc végén álló építményről nyerhette a nevét. A Szekcső völgyét a Halas-pataktól délre lezáró sáncon, mely a jelek szerint Nagyszilva északi határát követve haladt, elsősorban a Bártfa-kapun keresztül lehetett átjutni.²⁶ A nagy gyepek kapu mellett további három kisebb kapu szolgálta a közlekedést: egy Girált és Stefkfalva között a Sárosra tartó nagy úton, a második Asguttól északra, a Régi szláv úton, míg a harmadik Kereszteskomlóstól északra, a Kurimáról Eperjesre tartó Alsó úton állt.²⁷ A Szekcső bal partján előbb

teljesül, ha a sánc végig a patak bal partját követte. Az oklevél kiadását lásd *Miroslav Hutka*: Augustiniáni na území stredovekého Slovenska (Uhorska). Ružomberok 2015. 229. = Moravský zemský archiv v Brně, Augustiniáni v Brně (1233–1843) 5.

²⁰ 1285: *prima transiens meta de ultra Copou* (RA 3386., DL 1189.); 1312: *usque ad antiquam portam* (*Daniel Boleš*: Počiatky Toryského dekanátu a spišský rotulus z rokov 1331–1332. Levoča 2010. 73.; DF 275939.).

²¹ 1271: *p. Kisajlthoth* (CDH V/1. 165., DL 39254.). – A kis gyepek kapu Rét birtok 1274. évi határjárása alapján a Litinye faluhoz leszaladó hegyhát déli végén állt: *portam indaginis super cacumine cuiusdam montis sat[is] longi* lásd *Hutka, M.*: Augustiniáni na území stredovekého Slovenska i. m. 229.

²² *Závodszyky Levente*: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Bp. 1904. 194.

²³ A sánc vége nem sokkal Ákos Mikcs Újvár vára alatt ért véget. Az Újvár név gyakran egy, a közelben lévő régebbi erősségre utal (Óvár), ráadásul a gyepek sánc a Csergő később *Hradiskónak* hívott vonulatának a lábánál futott (lásd A Harmadik Katonai Felmérés. Königreich Ungarn. Digitized Maps of the Habsburg Empire 1869–1887. DVD. Arcanum Adatbázis Kft. Bp. 2007.), ezért elképzelhető, hogy a földrajzi név a sáncre, de még inkább annak egy részére, a sánc végét lezáró toronyra, kis erősségre utal. Ez egyúttal Mikcs várának Újvár nevére is magyarázatot adna.

²⁴ A kerület kiterjedésének legfontosabb jellemzőit IV. László adománylevele határozta meg annak kapcsán, hogy a kerület egyházi tizedét V. István az egri püspökségnek adományozta, s apja adományát László 1284-ben megerősítette: *extra cuius montis [Zepushege] circumvallationem de duabus partibus Tarcauzye omnes decime ecclesie Agriensi dinoscuntur pertinere* – lásd RA 3336., DF 209901. – Arra, hogy a kerület a Tarca mentén a régi kapuig nyúlt, lásd Boleszló esztergomi érseknek a tizedek ügyében hozott 1312 évi rendelkezését (*Boleš, D.*: Počiatky Toryského i. m. 73.).

²⁵ DF 262699.

²⁶ 1261: *qd. terram Belcella nuncupatam, ultra portam Bardfa exist.* (CDH V/1. 163., RA 1778. és 2127.).

²⁷ A sárosi gyepek keleti oldalának kisebb kapuira közvetlen adat nem maradt fenn, Kisajtó létezése azonban arra mutat, hogy a sáncon átvezető utakat az út jelentőségének megfelelően, mindenhol kisebb-nagyobb kapukkal zárták.

a Jemnik vizétől délre,²⁸ majd Komlós északi határában felbukkanó gyeptő²⁹ – vagy ahogy a Szekcső bal partján, a korai Raszlavica föld déli határában hívták, *Királysánc*³⁰ – a Nagyerdő lankás, a Tapoly felé ereszkedő hátán futott délkeleti irányban a folyóig.³¹

A királyi hatalom a sánc védelmét és környékének folyamatos ellenőrzését elsősorban a kapuk mellé rendelt királyi népekkel biztosította. Erre mutat, hogy Szilvánál örökkel, Asgutnál, Nyásnál és Ardónál erdőóvókkal találkozunk közvetlenül a sánc mellett.³² Nyás fölött, a sánc közelében a hegy *Szerecsennépe teteje* neve továbbá arra is következtetni enged, hogy a királyi hatalom magyar nyelvű erdőóvókat telepített ide. Az újvári ispán joghatósága alatt álló örök³³ legjelentősebb sárosi birtoka a sánctól látszólag távolabb fekvő Finta volt, a jelenségnek valószínűleg az a magyarázata, hogy az örök és erdőóvók földjeit és falvait eredetileg nem egyesével rendelték a sánchoz, hanem azokat egy-egy birtoktestbe szervezték, és a gyeptő egy-egy szakaszáért egy-egy ilyen nagyobb birtok felelt. A gyeptő Raszlavica alatt kiépült szakaszától délre, a Szekcső kanyarulatában fekvő Kapi település nevének jelentése ('kapus hely' ~ 'kapuval rendelkező hely')

²⁸ 1345: *currit ad rivulum Jemnyk, ubi idem rivulus duplicatur et ascendit unum bercz et ipsum bercz transiendo sursum ad Or: pervenit ad indagine Gepu vulg. nominatas* (DF 262699.).

²⁹ 1261: *terram Belcella nuncupatam. ultra portam Bardfa exist.* (F V/1. 163.).

³⁰ 1276: *indagine domini regis* (DL 38970.).

³¹ Ettől jelentősen eltérő módon, a Litinye „mögé”, azaz a patak főágának bal partjára helyezte a gyeptő vonalát Bronislav Varsik, aki a sánctól így jóval délebbre vezette át a Csergő hegység keleti oldalára. Lásd *Bronislav Varsik*: Osídlenie Koscickej kotliny I–III. Bratislava 1964–1977. III. 299. Megoldása bizonyosan nem lehet helyes. Egyrészt mert ellentmond az 1248. évi határjárás azon adatának, hogy a sánc végig a Litinye [kisebb ága] mentén futott, másrészt mert nincs összhangban az újvári főesperességnek a Csergő és a Tarca közé eső szakaszán a Tarca kerület, azaz a tarcai főesperesség délkeleti, az egykori gyeptő vonalát őrző határával. – A gyeptő vonalának kérdése kapcsán Karácsonyi János a gyeptő újvári szakaszának vonaláról még úgy vélekedett, hogy az III. Béla korában Kassa alatt, Bárcánál húzódott, ezért Szent István korában aligha lehetett északabbra Göncnél. Lásd *Karácsonyi János*: Halavány vonások hazánk Szent István korabeli határaitól. Századok 35. (1901) 1049.

³² Az erdőóvókat jellegzetesen az erdőispánságok vadászterületeihez rendelt szolgálónépeknek tekinti a szakirodalom, lásd ÁMTF I. 47. Szolgáltatuk azonban, úgy látszik, sokszínűbb lehetett. Megítélésem szerint legalábbis elgondolkodtató, hogy az erdőóvók mindhárom Sáros megyei települése közvetlenül a sánc mögött feküdt, ellenben a két legfontosabb sárosi vadászóhely (Nerlesz és Szépfá) közelében, ott, ahol ez elvileg indokolt lenne, emléküket helynév sem őrizte meg. Hogy a sárosi erdőóvók fegyverhez szokott, ténylegesen katonáskodó királyi népek voltak, világosan igazolja, hogy a nyási és asguti erdőóvókat, azt követően, hogy több királyi hadjáratban is részt vettek, egyaránt 1283-ban, a hód-tavi csatában szerzett katonai érdemeikért nemesítette meg IV. László. Hazai oklevéltár 1234–1536. Szerk. Nagy Imre – Deák Farkas – Nagy Gyula. Bp. 1879. (a továbbiakban: HOKI) 99–100., RA 3266. – Vö. *Zsoldos Attila*: Téténytől a Hód-tóig. Az 1279 és 1282 közötti évek politikatörténetének vázlata. Történelmi Szemle 39. (1997) 69–98., különösen: 77. és 92. (144. jegyz.) az északkeleti országrész fegyvereseinek jelentős részvételét hangsúlyozó adatokkal.

³³ *Zsoldos Attila*: Confinium és marchia. Az Árpád-kori határvédelem néhány intézményéről. Századok 134. (2000) 109. – Az örök és a jelek szerint Sárosban melléjük rendelt erdőóvók újvári ispán alá tartozásának értelemszerűen nem mond ellent, hogy az asguti erdőóvók egykori földjét 1300-ban Tamás fia Sinkának adományozva már a sárosi ispán joghatósága alól mentette fel a király.

tanúskodik arról, és egyszersmind enged arra következtetni, hogy Kapi eredetileg az egyik gyeplőkapu – nagy valószínűséggel a Bártfa-kapu – szolgálatára rendelt birtok volt, és a környék településhierarchiájában betöltött helyéből ítélve maga Kapi lehetett annak a korai birtoktestnek a központja, amelyhez a környező őr- és erdőóvó telepek tartoztak.³⁴ A Kapi közvetlen szomszédságában fekvő Finta birtokon lakó őrök pedig valószínűleg e birtok népeiként maguk is éppúgy a kapu és a sánc szolgálatát látták el, ahogy a Ternye patak mentén megült Kapus falu neve is minden bizonnyal egykori lakóinak eredeti szolgálatára utalt.

A sánccal markánsan kettéosztott tájnak a gyeplőtől az országhatárig terjedő része volt az úgynevezett *confinium* ('határvidék'), magyarul gyeplő vagy gyeplővel. Ez a későbbi Sáros megye közel kétharmadát felölelő terület az újvári ispán hatalma alá tartozott, az ispán joghatóságának ténye a terület felett még I. Károly uralkodása alatt is köztudomású volt (1326), s – az őrökre vonatkozó adatokat nem számítva – az újvári várszervezettel kapcsolatos egyetlen sárosi adat is a határvidéken fekvő Kükemezőt és annak tágabb környékét érinti (1249). Noha a *confiniumot* Újvár részének tekintették, a kortársak az egyes birtokok fekvésének meghatározásakor hangsúlyozták, hogy a *confinium* valamiképpen mégis elkülönül az ország és a megye törzsterületétől. Ennélfogva az 1350 előtti oklevelek ismétlődő fordulataként találkozunk azzal, hogy egy-egy birtok *in confinio*, vagyis a 'határvidéken', azaz a gyeplővel, illetve *ultra indagines*, vagyis a 'gyeplőkön túl' fekszik. Az így meghatározott birtokok fekvése pontosan illeszkedik az egykori sánchoz, igazolva a gyeplő vonala fentiek szerinti rekonstrukciójának helyes voltát.³⁵

A sárosi terület és a határvidék védelmének megszervezéséhez kapcsolódik a Tekele nemzetség eredetének kérdése. Címeregyezésük alapján az abaúji Bárc

³⁴ A forrásokban nincs nyoma és közvetett adatok sem valószínűsítik, hogy Kapinál, a Bártfa-kaputól alig tíz kilométerre délre egy második gyeplőkapu és ahhoz kapcsolódó gyeplősánc létesült volna. A Tarcavölgyét lezáró gyeplősánc mögött az okleveles anyagban úgyszintén nincs nyoma egy efféle második sáncnak. Az a körülmény pedig, hogy Sárosnak a Csergőtől nyugatra eső oldalán a sánc egyúttal az újvári főesperesség határaként is szolgált, egyenesen ellentmond annak, hogy a sánc mögött egy második gyeplővel is számoljunk. – Az országhatár közvetlen közelében felbukkanó kapuk vélhetőleg nem gyeplőkapuk voltak, hanem a korai vámszedés területén játszottak szerepet, mint azt a Szepes megyei Sztragár esete is mutatja. Vö. *Weisz Boglárka*: A királyketteje és az ispán harmada. Vámok és vámszedés Magyarországon a középkor első felében. Bp. 2013. 15., 393.

³⁵ Az *in confinio*, illetve *ultra indagines* meghatározással említett birtokok és települések: Bacsamező, Bártfa, Dobómező, Dubina, Csernosina, Gibolt, Hosszúmező, Kapronca, Kobilá, Koszorúmező, Kurima, Kükemező, Margonya, Muszinapatakafő, Palocsa, Pétermező, Putrómező, Radoma, Raszlófölde, Rét, Sárpatók, Szemelye, Tarkő, Trocsány, Vizokamező, Vörösalma. – Az *ultra indaginem* kifejezés más, nem területi elvet tükröző magyarázatára a nyugat-dunántúli gyeplő kapcsán lásd Kiss Gábor – Tóth Endre: Adatok a nyugat-dunántúli korai magyar gyeplő topográfiájához. In: Magyarok térben és időben. Nemzetközi Hungarológiai Konferencia. Tatabánya–Esztergom 1996. május 28–31. Szerk. Fülöp Éva Mária – Kisné Cseh Julianna. (Tudományos Füzetek 11.) Tata 1999. 106.

nemzetséggel rokon Tekelék a sárosi vidék őshonos nemzetségének szokás tekinteni, így korábban felmerült, hogy a rokon Bárcákkal együtt a Hernád és a Tarca völgyének első megszállását e két nemzetségnek lehet tulajdonítani.³⁶ Jóllehet a kérdésről korai adatok híján inkább csak sejtéseink lehetnek, mintsem megalapozott következtetések, két körülményről mégis érdemes röviden szót ejteni. Mindenekelőtt arról, hogy a Tekelék csupán Szentgyörgy körül, a gyeptől közelében – első pillantásra nem túl kedvező helyen – rendelkeztek ősinek tekinthető, ám nem különösebben kiterjedt birtokokkal, ugyanakkor mindazok a birtokaik, amelyeket jelentőseknek tarthatunk, bizonyosan nem ősiek: Szemelyét (Szmilnó) 1269-ben vásárlással szerezték meg, Radomát és a Tarca mellett fekvő jelentősebb javaikat pedig – Pétermezőt, Dobómezőt és Koszorúmezőt – 1274-ben, illetve 1278-ban királyi adományként kapták.³⁷ Maradva ezért Szentgyörgy körül fekvő javaiknál, azok gyeptől való feltűnő közelsége arra mutat, hogy e kétségtől korai birtokaik nem a vidék első megszállásához, hanem sokkal inkább Újvár megye megszervezéséhez és a gyeptől kiépítéséhez kapcsolódhattak, a Tekelék pedig a határ sárosi szakaszának védelmében játszhattak szerepet.

E szerep (ha csupán vázlatos) feltárásához is a Tekelék Bárcákkal való rokonsága visz közelebb. Pontosabban: az a két korai információ, mely szerint Bárcát 1194-ben III. Béla engedte át bizonyos királyi öröknek, illetve hogy 1215-ben Bárcán várnépek vagy várnépek is éltek.³⁸ Feltéve hogy mindkét adat a Kassától délre fekvő s a 13. század második felétől igazolhatóan a Bárca nemzetség birtokában lévő településre vonatkozik,³⁹ a Bárca nemzetség eredete az újvári várszervezet őrei közé vezet, ami arra enged következtetni, hogy a Bárcákhoz hasonlóan eredetileg a Tekelék ősei is örök lehettek. Így a gyeptől közvetlen közelében, Szentgyörgy körül egy tagban elterülő birtokaik a legkevesbé sem rendszeridegen elemek, éppen ellenkezőleg: azokat egykor – hasonlóan Kapihoz – a gyeptől védelmére kialakított birtoktestként szervezhették meg, és alighanem a Tekelék

³⁶ ÁMTF I. 42–43.

³⁷ Karácsonyi János: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig I–III. Bp. 1900. (Reprint egy kötetben: Bp. 1995.) 990–1001. Vö. DL 672.; Diplomatarium comitatus Sarosiensis, quod ex tabulariis et codicibus manuscriptis eruit Carolus Wagner. Posenii–Cassoviae 1780. 291., DL 68879., RA 2856.; HOkI 71., RA 2523.

³⁸ 1194: *qd. terram nomine Borchia [...] nostris exploratoribus assignavimus* – ÁUO XI. 56. (DL 33., RA 157.); 1215: *villani [...] de Barca coadiuvantibus Novi Castri iobagionibus* – Az időrendbe szedett váradi tűzsvaspróba-lajstrom az 1550-iki kiadás hű hasonmásával együtt. Regestrum varadiense examinum ferri candentis ordine chronologico digestum descripta effigie editionis a 1550 illustratum sumptibusque capituli Varadiensis lat. crit. Curis et laboribus Ioannis Karácsonyi et Samuelis Borovszky editum. Bp. 1903. 112.

³⁹ A két korai adat kapcsán meg kell említeni, hogy III. Béla adományát Győrffy György a Borsod megyei Nagybárcával látta azonosíthatónak (ÁMTF I. 755.), a váradi regestrum adata nyomán pedig – jóllehet azt Győrffy is az abaúji Bárcával azonosította – a lokalizálás helyességét illetően mégis kétségnek adott hangot (ÁMTF I. 64., 66.).

megnemesítésének köszönhető, hogy a kis birtoktömb – megannyi más korai birtokkal ellentétben – a tatárjárás után is egyben maradt. Az ősi foglalás jogán szerzett Tekele-javakat ily módon a gyepű védelméhez kapcsolva és eredetüket királyi birtoktestnek ítélve Sáros megye területének korai birtokviszonyait az alábbiak szerint vázolhatjuk.

Az államszervezéskor a király kezébe került a teljes gyepűelve, valamint a sánc mögött elterülő sárosi kerület nagyobb, északi fele. Míg ez utóbbi terület északi határát maga a sánc alkotta, addig dél felől a Tarca jobb partján a Nagy-Szinye, a Szinye és a Buda-patak, a bal parton pedig a Zsidó-patak, a Delna forrásvidéke és a Bisztra vize határolta. Mindaz, ami e két nagyobb pataktól délre esett, egészen a későbbi megyehatárig, az Abák öröklött birtoka volt. A Branyiszkö lábánál elterülő öt középkori falu határát magába záró Vitézmező a nemzetség úgynevezett Györkei-ágába tartozó György fia Bodon ispán rokonságát gazdagította. Attól délre, Vitézmezőtől a Kriva vize és a Lampant-hegy gerince által elválasztott Szentkereszt birtok a nemzetség Széplaki-ágába tartozó Nádasdiakhoz, míg a Szentkeresztől a Gölnicről Vámosújfaluba vezető nagy út által elválasztott Bajor birtok Szakalyához és így a Széplaki-ág legismertebb, úgynevezett Amadé-ágához tartozott. Bajortól délre és délkeletre, a Szinye jobb és a Hernádba ömlő Bisztra bal partján a Somosi-ág javai sorakoztak – kezdve a sort nyugat felől Miklósvágásával –, és a jelentős Szedlicével mintegy másfél tucat falu határa alkotta a Somosiak birtoktestét egészen a megyehatáron fekvő Budamérig. A Somosiak földjein délnek haladva a Szopotnyica patakig jutunk. Azon túl az ágnak a Hernádot szélesen övező, az Árpádok alatt még javarészt érintetlen *fekete erdei* húzódtak, amelyek később Ruzsinnak, Felső- és Alsóladnának, korszakunkban pedig mindenekelőtt Kőszegnek adtak otthont, ahol – a Hernád fölé magasodó hegyen – a Somosi-ág közös vára is felépült. A nemzetség javait a Hernád mentén az Amadé-ág Szakalya (Szokoly) birtoka zárta, élén az erdő mélyén felépült várával és a birtokot szorosan véve alkotó öt falujának határával.

A Tarca bal partján Somos, a Somosi-ág népes birtokközpontja, attól délre az Abák Lapispataki Vejtehtől leszármazó rokonságának javai (Bogdány, Vargony és Lapispatak) terültek el, míg északkeletre e rokonság Zsegnyei-alága birtokolt az azonos nevű falu körül. Mindaz, ami ettől keletre és a Bisztra vizétől délre terült el, és Újvár sárosi kerületéhez tartozott – az egyetlen Bolyár falu kivételével, melyet a Somosiak 1280-ig osztatlanul uraltak –, nem volt egyéb, mint a korai Lipóc birtok, amely az Abák Sükösdtől leszármazó ágának ősi vagyonát alkotta. A mintegy 40 000 kataszteri hold nagyságú, tekintélyes méretű birtokot a Jávor-hegység gerince osztotta két, nagyjából egyenlő részre, és keleti fele, amely hat kisebb, „mező”-nek nevezett birtokra tagolódott, egészen a Tapolyig nyúlt. A birtoktest korai udvarháza Peklén alatt, a falu Szent László-egyházától nem messze,

a településtől mégis elkülönülten állt az Ósva és a Trisztenyec patak között emelkedő dombhát oldalában.

Az Aba nemzetség fenti öt ágának javai együtt nagyjából 120 000 kataszteri holdra rúgtak, és nemcsak hogy egyetlen roppant birtoksávként húzódtak végig Sáros déli részén, de annak alapján, ami forrásainkból a megye korai birtokviszonyaira nézve felfejthető, arról vallanak, hogy az Abák a 11–12. században nem pusztán nagybirtokosai lehettek a sárosi kerületnek, hanem minden jel szerint az egyedüli, nemesi jogon földdel rendelkező birtokosai a későbbi megye gyeepűn belül fekvő részének, így a terület őshonos rokonságát az Aba nemzetségben kell megjelölnünk. Az Abák egyedüli, nemesi jogon történő korai birtoklását Mérk és Boroszló falvak esete is megerősíti. Ezek a mislyei prépostság településeiként bukkannak fel, és mivel a prépostság kegyurai a Somosiak voltak (*veri patroni*), az Abák birtokai közé ékelődő két falu eredetileg ugyancsak Somosi-birtok lehetett.

Az Abák kezén lévő birtoksáv és a sánc közötti terület zömét – úgy látszik, lényegében mindazt, ami a sánc védelmére rendelt birtokokon felül megmaradt – Sáros és Sóvár központokkal két királyi uradalomba szervezték oly módon, hogy a Szekcsőtől keletre lévő földeket Sóvárhoz, míg a Szekcsőtől nyugatra lévőket Sároshoz csatolták.

Sóvár a Tarca-völgy egyik legrégebbi települése volt. Anonymus és a lengyel–magyar krónika szerzője egyaránt megemlékezett róla,⁴⁰ s fontosságát mutatja, hogy az Újvárról északra tartó nagy utat Kassától délre a tatárjárás előtt *Sóvári útnak* nevezték (1230).⁴¹ Jelentőségét az itteni sókutakból kinyert sónak köszönhetette, amelyet a királyi hatalom kisajátított s a településtől délre, a két királyi út között emelt kis sáncvárból felügyelt.⁴² A sókút jövedelmének tizedét V. István az egri püspökségnek adományozta. A tized összegét III. András uralkodása idején 10 márkában állapították meg, ami arra mutat, hogy a sókút éves jövedelme az utolsó Árpádok alatt elérte a 100 márkát. Sőt, azt valószínűleg jelentősen meg is haladta, mert Sóvár eladományozása után annak új birtokosa, Simon fia György mester 1299-ben a sókút jövedelméből évi 100 márkát az unokaöccsének, Sebesi Tamás fia Sinkának engedett át. (Utódai Sinka részét 1317-ben előbb évi 60 márkában állapították meg, majd 1339-ben hetente fizetendő 1 марка és 1 fertő összeggel lényegében az előző szerződést erősítették meg. A Sinkának és utódainak

⁴⁰ SRH I. 57–58., II. 310–312., 319. – Külön nem tárgyalom, ezért itt említem meg Szent István Bátor Boleszlóval vívott háborúját, melynek során a számos ponton igen zavaros lengyel–magyar krónika előadása szerint Boleszló egész Felső-Magyarországot elfoglalta Esztergomig, Egerrel és a sárosi Sóvárral együtt. A kérdésre lásd *Győrffy György*: István király és műve. Bp. 1977. 276–283.

⁴¹ 1230: *ad magnam viam, qua itur ad Castrum Salis* (DL 83127. – az Abaúj megyei Lebenye föld határában). Vö. ÁMTF I. 116.

⁴² A korai várról középkori adat nem ismert, egykori helyét, úgy látszik, a III. katonai felmérés őrizte meg.

fizetett kisebb összeg mögött valószínűleg a sókút hozamának visszaesése áll. A Zsigmond-korban a sókút már jelentős többletberuházást igényelt.)⁴³ A sókutak körül településpár jött létre két korai egyházzal. Jóllehet mindkettőt „sóvári”-nak nevezték, az egyik, a Szent István királyról elnevezett, a 12. században már bizonyosan létezett sóvári plébániatemplom volt, amely a királyi uradalom központi egyháza lehetett, míg a Szűz Mária tiszteletére szentelt, torony nélkül épült, ám szintén plébánia rangú templomban a Sóvárral lényegében egybeépült Sópatak egyházát sejthetjük. Ez utóbbinak a megépítése a viszonylag nagyszámú szolgálonépnek a sókutak körül történt letelepítésével függhetett össze.

A Sóvár köré szervezett uradalom a Szekcsőtől a Tapolyig nyúlt, ám a Szekcső-toroktól délre, a Tarca jobb partján is voltak földjei,⁴⁴ és lényegében a Jávor-hegység északi, az újkortól Sóvári-hegység néven ismert tömbjét zárta körbe. Északi határában ruténeket említenek, s a helynevek tanúsága szerint szláv lakói mellett jelentősebb létszámú magyar népesség is költözött az uradalomba (mindenekelőtt Sóvárra és az uradalomhoz tartozó két Szentlászlóra), ám az, hogy a Keszi törzs emlékét településnév őrizte volna a birtok keleti felén, egyszerű félreértés.⁴⁵ Az uradalom életében a só meghatározó szerepe mellett a vasműveség is jelen volt. A szláv nyelvekben a *rud* ('rot, vörös') szóból eredő *ruda* ('vörös, vastartalmú föld'), vasérc szó és származékai rejtik a vasműveség neveit. Az ebből képzett *rudno* a vasérc lelőhelyét, míg a *rudnik* a vasat feldolgozó embert jelölte. Az uradalom területén a Tapolyba ömlő két, *Rednek* és *Rendek* alakban is felbukkanó patak neve őrizte meg az Árpád-kori vasműveség emlékét. A Rednek vagy Fekete-Rednek partján, az ide lokalizálható Szent László-egyház nevéből ítélve, egykor magyar vasművesek élhettek, míg attól délre a Tót-Rednek víz-név szláv vasfeldolgozók jelenlétére utalhat.⁴⁶ Az itteni telérek a 13. század végére,

⁴³ A tized összege fölött 1285, Sóvár magánkézre adása után per támadt, mely a felek között végül egyezséggel zárult. Ennek értelmében Simon fia György a tized fejében évi 10 M fizetését vállalta András püspöknek. 1299: *qd. particulam de eadem p-e Souar voc. vidl. proventus 100 M. de puteo salis annuatim, et omni sabbato dimidium cubulum salis [...] dedisset [...] mgr-o Synka* (DL 57229!, CDH VI/2. 214.). Utódaik a szerződést ugyan módosították, és hetente 1 M és 1 fertó kifizetésében állapodtak meg (1323: *Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae* I–II. Ad edendum praeeparavit Vincent Sedlák. Bratislavae 1980–1987. (a továbbiakban: RDES II. 959.), ez azonban nem jelentett csökkenést.

⁴⁴ Szentlászló, Enyicke és a királyi agarászok említéséből ítélve elképzelhető, hogy egykor az előbbi kettővel szomszédos Kendi (Kende) is az uradalomhoz tartozott.

⁴⁵ *Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában* I–III. és V. Bp. 1894–1913. I. 299. alapján Kniezsa István a Biztrekezy, Rennukkezy és Delnekezy földrajzi nevek '-köze' utótagját vélte törzsnévi eredetű Keszi helyneveknek (lásd *Kniezsa István: Magyarország népei* a XI.-ik században. In: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. Szerk. Serédi Jusztinián. Bp. 1938. II. 460.), jóllehet ezek nem településnevek, hanem kistájak nevéből létrejött birtoknevek.

⁴⁶ *Györffy György: Az Árpád-kori szolgálonépek kérdéséhez*. *Történelmi Szemle* 15. (1972) 280–285.; *Uő: István király* i. m. 441–443.

úgy látszik, kimerültek, a vasasok jórészt elköltöztek – s a patakok mellé, egykori házaik helyére két új saltészfalu, Pálvágása és Pétervágása települt.

A zömében hegyvidéki, erdős területekből álló uradalomban két királyi vadászóhelyet tartottak számon. Ezek egyike a Jávor-hegység szívében emelkedő Nerlesz-hegyen, különösen a Nerlesznek a keleti hegyoldalban fakadó Nerlesz pataka forrásánál fekvő részén azonosítható, mely az erdő vadjainak kedvelt itatóhelye lehetett.⁴⁷ A másik pedig Szépfa-erdő, illetve Szépfaharasztya néven a Delna bal partján Ábrány és Hásságy között feküdt.⁴⁸ Ez utóbbi mintegy 5 ekealjnyi (~600 hold), vizek és árok övezte terület volt, melyet természetes határai egyfajta vadaskert jelleggel ruháztak fel. A vadászterülethez az erdő északi határában királyi udvarház tartozott (*Királyszállása*), a népes vadászatok kiszolgálása a közeli Kendén lakó királyi agarászok és a Szentlászlón birtokos királyi solymász feladata lehetett.⁴⁹

Megyéink kialakulása szempontjából a jövedelemforrás és vadászóhely funkcióját betöltő Sóvárral szemben a sárosi királyi uradalomnak jutott meghatározó szerep.

A Szekcsőtől nyugatra eső birtoktest központját a Tarca jobb partján, az Árpádok egyik udvarházának szomszédságában fekvő Sáros falu alkotta, ahol legkésőbb a 13. század elején német *hospesek* telepedtek meg, s 1245-től – valószínűleg nem előzmények nélkül – a királyok kedvelt tartózkodási helye, István ifjabb királysága idején pedig István országrészének központja volt. Az uradalom korszakunkban mindvégig királyi kézben maradt, így birtokosváltás híján határa nem ismert, ám kiterjedéséről viszonylag pontos képet nyújt az a birtokcsere, amellyel 1248-ban IV. Béla 17, döntő többségében a Tarca völgyében fekvő település tizedét az egri püspöktől megváltotta.⁵⁰ A rendelkezés, noha szó szerint nem említi, nem hagy kétséget afelől, hogy a hatálya alá eső birtokok valójában a sárosi királyi uradalom fontosabb települései, melyek két birtoktömböt alkotva egyrészt a Tarca menti gyepűkaputól Eperjesig húzódtak, másrészt Kapi és Töltszék körül egy kisebb birtoktestbe rendeződtek. Bizonyosan nem ölelték fel azonban az uradalomhoz tartozó összes földet, hiszen felsorolásuk – a tatárjárást követő változásokat tükrözve – olyan birtokokat is tartalmaz, melyek 1242 előtt, jelen ismereteink szerint, nem

⁴⁷ 1285: *salit ad Nerlez, qui remanet in m-is mgri Geo-i ad Mer., ubi locus fuit nre venacionis et nrorum predecessorum* (DL 105230., ÁUO XII. 437., RA 3350.).

⁴⁸ 1285: *ad Mer. super Sepfaharastara, qui nobis locus venacionis erat* lásd előbbi jegyzet hivatkozásait.

⁴⁹ 1299: *v-m seu p-em litiscariorum nrorum [...]* Kendy *voc. in C-u Saros* (Okmányok a kellemesi Melczér család levéltárából XIII., XIV., XV. század. Közli s kiadja kellemesi Melczér István. Bp. 1890. 7.); 1261: [Szentlászló] *super qua quidem auceps Myco nomine de permissione carissimi patris nri B(ele) ilustris regis Hungarie antea residebat* – DF 228432!, ÁUO III. 4. és uo. VIII. 11.

⁵⁰ A tizedmegváltás kapcsán felsorolt települések a felsorolás rendjében: Sáros, Eperjes, Seben, Kissáros, Sebefalva, Kajáta, Árdó, Nyárs, Úrkuta, Osztrópataka, Megyepataka, Gergelyfalva, Újfalu, Újszilva, Töltszék, Kapi és Szentmihály. Lásd CDES II. 203. (DF 210758., RA 874.).

lehettek az uradalom részei. Így a Tarca menti birtokok közül a közvetlenül a sánc-kapu mögött fekvő Újfalú és Nyás eredetileg éppúgy a sánchoz tartozhatott, ahogy az uradalom három Szekcső menti birtoka, Újszilva, Töltszék és Kapi is. Az, hogy földjeiket a tatárjárás után – minden jel szerint Újvártól elcsatolva – közvetlenül az uradalomhoz sorolták, arra enged következtetni, hogy IV. Béla az újvári gyeptűt 1242 után meg sem kísérelte új életre kelteni. Helyette magánuradalmát fejlesztve egyfelől kővárat építtetett a Sáros fölött emelkedő hegyen (első említése: 1262), másfelől a tized megváltásával biztosította a részben itt tartózkodó udvara zökkenőmentes ellátását, a termények helyben tartásával pedig megalapozta azok helyi bőségét, miközben nagyszámú kísérete a királyi uradalom kézművesei és kereskedői számára jelentős többletkeresletet teremtett, és mindenekelőtt – az egyháztól megváltott tized tetszése szerint történő elengedése révén – az uradalom *hospes*közösségeinek gyarapodását segítette elő.⁵¹ Az uradalom élén legkésőbb 1247-től ispán állt, aki az új sárosi vár várnagyi tisztét is betöltötte (1262, 1285). A korábbi официális ispánná emelése után, 1251 és 1259 között Sáros megyévé alakulása is megtörtént. Az átalakulás kezdő és záró időpontját a gyeptűlven birtokos Komlósi Gyármán rokonság társadalmi emelkedésének állomásai mutatják: 1251-ben az újvári várnépbeli Gyármánt még az újvári várjobbágyok közé emelte a király, 1259-ben viszont Gyármánt már a sárosi ispán joghatósága alól mentette föl az uralkodó, amikor addigi szolgálatait megjutalmazva a kezén lévő földekkel együtt a királyi szervisek közé fogadta. Sáros megyévé alakulásának hozzávetőleges idejét megerősíti, hogy 1261-ben annak a hét vármegyének az egyike volt, amelyek területére István ifjabb király az újhelyi *hospes*eknek áruik után vámmentességet biztosított.⁵² Sáros önálló megyévé emelése nagyobb szervezést nem igényelt. A megye területének tényleges kialakítása ugyanis nem jelentett mást, mint a három kerület (Tarca, Gyeptűelve, Sáros) leválasztását Újvár megyéről, a sárosi uradalom ispánja alá rendelve azokat. A megye kialakulásával a királyi uradalom nem szűnt meg. 1262-ben és 1312-ben is említik, azaz nem alakult át ispánsággá, hanem az uralkodók olyan magánbirtoka maradt, melynek az élére kinevezett személy egyúttal a birtokot körülölő megye ispáni tisztét is viselte. Ekképpen Sárosnak az Újvártól való leválás után

⁵¹ A sárosi tized megváltása leginkább Torna kerület tizedének megváltásával állítható párhuzamba, amelyről 1263-ban jelentette ki IV. Béla, hogy arra a király folyamatos görgői tartózkodása és így a királyi udvarház fenntartása érdekében van szükség (*decimas [...] propter nostram continuam residentiam, et curie nostre conservationem in villa nostra Gurgeu vocata* – STR I. 496.). Torna esetében a tized megváltása azonban évről évre történt, míg a sárosi királyi uradalom egyházi tizedét elvileg „mindörökre” megváltotta a király, ami egyrészt a sárosi udvarház (legalábbis tervbe vett) gyakori felkeresésére utal, másrészt azt sejteti, hogy a királynak egyéb terve is lehetett a tizeddel. – Tornához vö. C. Tóth Norbert: A tornai főesperesség kialakulása és egyházi jogi hovatartozása. Egyháztörténeti Szemle 20. (2019) 14.

⁵² 1261: [hiányos felsorolással] *volumus, quod in hiis septem C-bus, vidl. [...] in Zemlyn, in Novo Castro, in Sarus, in Wng, in Borsua, in Zoboch, nullum tributum solvere teneantur* (ÁUO VIII. 6. – DL 519., RA 1780.).

– úgy látszik – megyéje lett, de ispánsága nem, és várában az ispán voltaképpen a király magántisztviselőjeként parancsolt.⁵³ Az első pillantásra különös konstrukció két célt szolgált. Egyfelől a királynak így nem kellett átengednie ispánja számára az uradalom és elsősorban annak három városias települése, Sáros, Eperjes és Szeben adójának harmadrészét, másrészt ily módon a sárosi ispán – a régi megyéispánokkal ellentétben – a nemesek birtokügyeiben nem hozhatott ítéletet. A sárosi ispán e korlátozott joghatóságát a 14. század elején is ismerték s említik az országbíró egy ítéletlevelében is (1317).⁵⁴

A tatárjárás után a királyok kiváltságolt *hospestelepeket* hoztak létre, illetve ezek megerősítésére törekedtek. E politika jegyében III. András a szepesi jogot adományozta Sárosnak, Szebennek és Eperjesnek, és a három település együttes éves censusát 150 márkában állapította meg (1299).

Az első repedések a korai birtokstruktúrán III. Béla és II. András alatt következtek be. III. Béla Aba nembeli Artolf apjának Szemelnye (Szmilnó) falu körül földet adományozott a gyepűelven (valószínűleg a korai határőrfalut és a körülötte elterülő földeket, nem pedig a településről elnevezett, s hihetőleg annak ellenőrzése alá tartozó roppant körzetet), András pedig két jókora, uradalom méretű földet engedett át közvetlenül a sánc mögött. A későbbi Kereszteskomlós birtokot,⁵⁵ amelyet Hidegkút és Meggyesmál néven a Szent Sír Lovagrendnek adott, és Szinye földet, amellyel kormányzatának egyik oszlopát, a Gertrúd királyné elleni merénylet kapcsán közismert Bánkot gazdagította.⁵⁶ A nagy birtokadományozások vizsgált megyénk területén azonban a tatárjárás után jelentkeznek, és mindenekelőtt IV. Bélához, V. Istvánhoz és IV. Lászlóhoz köthetők.

A Károly-féle konszolidáció Sáros megyében a hétköznapi szintjén a hirtelen nekilendülő falutelepítésekben öltött testet. A telepített falvak emlékét többnyire a

⁵³ Az elmondottakra enged következtetni, hogy a gyepű megszűnésével felszabadult és el nem adományozott birtokokat a sárosi uradalomhoz csatolták (így került Kapi vára a sárosi ispán, pontosabban a sárosi várnagy alá, aki egyúttal a sárosi ispánságot is viselte), továbbá az, hogy a 14. század elején a gyepűn túl fekvő királyi javak – amelyek esetében semmi nyoma annak, hogy azokat valaha is a sárosi uradalomhoz rendelték volna –, nem kerültek a sárosi ispán alá, hanem azokat önálló honorokként osztotta el bárói között a király (Makovica, Palocsa és Szakalya).

⁵⁴ 1317: *castellanus castris talis, prout est castrum Sarus nobis regni super facto p-is secundum statuta regni iudicare non possit* (RDES II. 269., DL 31181.) – Jóllehet Lampert országbíró ítéletlevele várnagyot említ, ítéletét Ákos Mikcs sárosi ispán – egyúttal sárosi várnagy – birtokügyben hozott rendelkezése nyomán alkotta meg, ezért aligha férhet hozzá kétség, hogy indoklása az efféle ispánokra is érvényes.

⁵⁵ 1212: *fratribus Sancti Sepulcri terram non habitatam, que Frigidus Fons voc., et Mediasmaiele, et silvam, que circumdatur riv-is, in perpetuum contulimus possidendas* (CDES I. 137., ÁUO XI. 114., DL 65., RA 273.)

⁵⁶ Hogy Szinye földet II. András adományozta Bánknak, egyrészt a birtok földrajzi helyén alapuló feltételezés. Másrészt Bánk birtoklásáról semmi közelebbit nem tudunk, és az, hogy később, jóval a birtok elkobása után sem jelentkezett senki a nőágot megillető jogok ügyében, arra utal, hogy Szinye nem ősi birtokként, hanem a közismerten bőkezű II. András jóvoltából királyi adományként lehetett Bánk kezén.

-*vágása* utótagú helynevek őrzik, az újkori helynevek azonban gyakran már rövidült alakot mutatnak, míg a falu legkorábbi említései még hordozzák a kérdéses utótagot. A betelepülés folyamatából a megye egészére nézve egyrészt az szűrhető le, hogy a megye és elsősorban a gyepűelve benépesülése birtokonként (kisebb-nagyobb foltokban) történt, ennek megfelelően Sáros egyes tájain – így Palocsa és Csircs, vagy éppen Szemelnye környékén – hamarabb ültek falvak a lengyel határ közelében, mint a határtól több tíz kilométer távolságban, másfelől pedig, hogy ezek korántsem mindig teljesen új, a természettől frissen elhódított helyeken létrejött telepítések, hanem számos esetben csupán – részben vagy teljesen – újraterelített falvak voltak. Ilyennek mutatják forrásaink Bártfa környékén a későbbi várost, valamint Gibolt és Hosszúmező falvakat, a Tekeléknek a lengyel határ közelében, Szemelnye körül fekvő négy faluját, amelyeknek legkésőbb az Árpád-kor végén már létezniük kellett, jóllehet a környék településeit csak a 15. századból ismerjük; továbbá Vernelvágása és Héthárs településeket (utóbbi esetében a valószínűleg igen korán létrejött előzménytelepülés nevét is ismerjük: Nenehely)⁵⁷, nemkülönben a Nyásfő birtok területén lévő Herdegenshau (a későbbi Németfalut, majd Úszpeklént), amelynek papját a pápai tizedjegyzék is említi, mégis 1339-ben birtokosai, soltész közreműködésével, valószínűleg részben újraterelítették. Ilyennek láthatjuk éppen azoknak a sávári királyi uradalomban fekvő korai „vasas” telepeknek egy részét is, amelyek a két Rednek-patak mentén feküdtek, és a 14–15. században már mint soltésztelepítések bukkannak elő (Pálvágása és Pétervágása).⁵⁸ Noha az újraterelítésekről többnyire csupán halvány nyomok árulkodnak, és közismert, hogy egy-egy település nem akkor jött létre, amikor a forrásokban felbukkan, nagy vonalakban Sáros megye betelepülése az alábbiak szerint vázolható.

A gyepűsáncon belül lévő terület gazdálkodásra leginkább alkalmas, a vizek alsó és középső szakaszai mentén elterülő földek benépesülése javarészt nagy valószínűséggel megtörtént a tatárjárásig, a patakok felső szakaszán és a jobbára erdőktől övezett patakfők környékén azonban még voltak telepítésre alkalmas földek. A sáncra túl a határörtelepek láncolata mellett a 12. század végén és a 13. század elején megjelennek az első magánbirtokok és azoknak a határvédelem feladatától még nem teljesen független falvai.⁵⁹ A Tarca kerület a tatárjárás után jobbára lakatlan volt, vélhetőleg a tatárjárás pusztításai nyomán vált azzá, és legalábbis néhány idős papjának 1332-ben

⁵⁷ 1352: *Nenehel* (DL 68903.). – Jóllehet csak a 14. század közepén bukkan fel az egykori birtokos, Nene emlékét őrző és közvetlenül a település mellett futó két patak már az Árpádok alatt is szerepel (Nene-víz, Nene vize, Nene-patak, Nene pataka, illetve Felső Nene-patak. Lásd DL 1113., DL 68879., ÁUO X. 228., DL 68918., DL 68885., DL 40407., DL 68789., DL 68810., DL 68761.

⁵⁸ Azt, hogy Herdegenshau esetében csupán részleges telepítésről lehet szó, elárulja, hogy Wolfard nevű soltésza a sárosi és szepesi telepítések többségével szemben a falu censusából nem kapott részt, a bírságpénzeknek csak a harmadát kapta, és a malomnak is csupán a fele illette meg (DF 277884.).

⁵⁹ Ilyen feladat lehetett például a sáncnak II. András adományleveleiben is felbukkanó építési és karbantartási kötelezettsége (ad parandas indagines) – lásd DL 57. (CDH III/1. 73.).

lejegyzett vallomása szerint 1260 körül még alig három-négy egyházas település létezett a területén.⁶⁰ Az utolsó Árpádoknak a kerület birtokállományát sem kímélő nagy adományai – úgy tűnik – a telepítéseket jelentősen meggyorsították, mert 1330-ig a kerület egyházas helyeinek döntő része létrejött, és mindössze néhány falu megalapítása maradt a Lajos- és a Zsigmond-korra, illetve a 15. századra.⁶¹ Hasonló helyzetet tapasztalunk Kabalafalva birtokon, ahol 1355 előtt már öt falu állt, és ezeknek vagy temploma, vagy kápolnája is volt,⁶² miként a makovikai uradalom törzsterületén, ahol a betelepülés három szakaszát is meg lehet ragadni. Az első az Árpád-kor végéig tartott, és ekkorra bizonyosan létrejött Gibolt és Sárpatok, valószínűleg Hosszúmező és Zboró, továbbá Szemelnye körül is létezett már négy falu. 1324-ben Makovica várnagyaként Druget Fülöp hat falu betelepítésére kötött soltészszerződést, 1355-ben pedig az uradalomban – a Szemelnye körüli települések nélkül – összeírt tíz falu mellett hat állt telepítés alatt, s ezzel az uradalom törzsterületének falvakkal történő benépesítése a 14. század közepére lényegében megtörtént.⁶³ Míg a Lipóchoz csatolt Tapoly menti részeken Neksei Demeter hajtott végre jelentős telepítéseket (Agyagosfalva, Hanusfalva), addig a Szinyei Mersék a Branyiszkói-hegységben, Perényi Miklós és fiai a Fekete-hegy Szentkereszthez tartozó részén, a Somosiak pedig a Fekete-erdő rengetegében. A megye legkésőbb benépesült vidéke Ákos Mikcs Sztracsina (Sztrocsin) birtoka volt a lengyel, illetve a zempléni határon. Itt a legkorábbi ismert települések a Bodrog mentén jöttek létre, majd ezekhez csatlakoztak a Hocsa völgyében megült falvak. A birtok legkésőbb betelepített vidékét a Duklai-hágón át vezető fontos kereskedelmi úttól nyugatra és Ladomérvágásától északra eső terület alkotta, melynek számos települése a forrásokban csak a kora újkorban tűnik majd fel.⁶⁴

A megye birtokainak jövedelmezőségéről egyetlen adat ismert, a korszak végéről. E szerint 1347-ben három királyi kézben lévő, kisebb birtoktestet alkotó település, Kajáta, Kissáros és Sebefalva együttes éves jövedelmét egy birtokcsere kapcsán 169 szepesi márkára becsülték.⁶⁵ A szepesi márka 48 garasos márka volt, vagyis e kisebb birtoktömb teljes éves földesúri jövedelmét 507 aranyforintban állapították meg. 1427-ben a három település együtt 118 adózó jobbágyportát

⁶⁰ 1260–1270 k.: *quoad adhuc cum vix tres vel quatuor ecclesie ibi essent* – Almási Tibor: A tárcai kerület tizedperének vallomásai 1332-ből. In: „Köztes Európa” vonzásában. Ünnepi tanulmányok Font Márta tiszteletére. Szerk. Bagi Dániel – Fedele Tamás – Kiss Gergely. Pécs 2012. 31.

⁶¹ A kerület plébánosait egy, a római kúriába küldött beadványuk sorolja fel. A beadvány 30 pap nevét és templomának helyét rögzíti.

⁶² 1355: *sub quarumquidem m-um cursu et signorum metalium inclusione [...] 5 v-as, vidl. ipsam v-m Kabalafeulde, Herchkenech, Seunuald, Rycuald et Palvagaza cum 2 ecclesiis lapidiis et 3 capellis et totidem mol-is scivissent, vidissent et registrassent* (DF 212692.; Bártfa szabad királyi város levéltára, 1319–1526. I. Összeáll. Iványi Béla. Bp. 1910. 15.).

⁶³ Az adatokat lásd DL 4483.

⁶⁴ Alsó- és Felső Piszána, Krajna-Bisztra, Krajna-Porubka, Medvedze, Sarbó, Dolhona és Gavranec.

⁶⁵ DL 68875.

számlált, a bevételt a portákra vetítve átlagosan 4,3 aranyforint éves földesúri jövedelem adódik, ami országos összehasonlításban a legmagasabbak között van.⁶⁶ E kiemelkedő, közvetve a birtok lakóinak tehetős voltát mutató érték vélhetőleg arra vezethető vissza, hogy e nagy, népes falvak az Árpádok alatt a sárosi királyi magánuradalom kiemelt státuszú települései voltak, és I. Károlynak az oligarchák felett aratott győzelme után is királyi birtokok maradtak.

Sáros megye korai etnikai viszonyairól csekélyek az ismereteink, ám mindaz, ami a forrásokból leszűrhető, a megyét vegyes etnikumú területnek mutatja magyar, német és szláv lakossággal.⁶⁷

A magyarság nagyobb létszámban a Tarca és a Szekcső völgyében települt meg, a földrajzi nevek tanúsága szerint elsősorban Sóvár vidékén, de telepeikkel a sánc mentén és a gyepűelvén is találkozunk. A birtokos nemesség döntő része eredetileg az Aba nemzetség egyes ágaihoz tartozó családokból került ki, így értelemszerűen magyar volt, az advénák között ugyanakkor felbukkannak lengyelek, mint IV. Béla Adam nevű vitéze, akinek fiát a környezete Lengyel Jakabnak hívta, vagy a Malcót elnyerő Korotnoki Lengyel Péter, és talán Belcella birtokosa, Richnoi Jan is, illetve a Szepességből érkezett szászok, mint a Tarkőn, Tarcán és Berzevicén birtokos „Szepesi” Rikalf-fiak. Magyar lakossággal a falvakban és a városokban egyaránt találkozunk, számuk egyes helyeken korántsem lehetett jelentéktelen. A forrásokban legkorábban felbukkanó Sáros, Sóvár és Eperjes települések neve mellett erre mutat számos kisebb-nagyobb hely neve (Borsós/Salgó, Igrice, Lapos, Lapispatak, Úrkuta, Szépfá), a település elnevezésében felbukkanó Magyar-előtag (Magyarfalu, Magyarkapronca, Magyarraszlavica), egyes templomcímek (Szentistván, Szentlászló), illetve a határjárások egyértelműen magyar – azaz a szövegbe nem fordítás eredményeként bekerült – földrajzi nevei (Bikács

⁶⁶ Vö. *Nógrády Árpád*: Seigneurial Dues and Taxation Principles in Late Medieval Hungary. In: *The Economy of Medieval Hungary*. Eds. József Laszlovszky – Balázs Nagy – Péter Szabó – András Vadas. Leiden–Boston 2018. 268–274. – Az egy-egy jobbágyporta által átlagosan fizetett földesúri adó (pénzjáradék), természetesen, bizonyosan nem volt ennyi, mert az 507 aranyforintban a jobbágyoktól beszedett cenzus és taxa mellett a malomvámtól a sörfőzésből származó jövedelemig az összes földesúri haszonvételt összegezték. A jövedelem belső arányait nem ismerjük, ha az egy portára eső 4,3 forint éves földesúri jövedelemből a máshonnan ismert késő középkori adatokat figyelembe véve annak mintegy 30-40%-át levonjuk, még mindig kiemelkedően magas az átlagosan közel 3 aranyforint, az egy jobbágyporta által fizetett földesúri adó.

⁶⁷ A korszakból zömmel helynévadatokkal rendelkezünk, s ezek csupán korlátozottan alkalmasak arra, hogy belőlük az etnikai viszonyokra következtetéseket vonjunk le. Azok a – mindenekelőtt *Kniezsa István* által összegzett – nyelvészeti ismérvek (*Kniezsa István*: Magyarország népei i. m.), amelyek alapján korábban egy-egy középkori megye vagy táj korai adatainak értékelése megtörtént, az újabb nyelvészeti eredmények tükrében ma már nem alkalmazhatóak, lásd *Hoffmann István*: Helynevek nyelvi elemzése. (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 67.) Debrecen 1993. és *Hoffmann István – Tóth Valéria*: A nyelvi és az etnikai rekonstrukció kérdései a 11. századi Kárpát-medencében. Századok 150. (2016) 261–295.

lese, Csikós-hegy, Szerecsennépe teteje). Eperjes város jelentős magyar és szláv lakosságára a legfontosabb korai híradás a város 1428. évi adójegyzéke. A forrás egy évszázaddal korszakunk vége után keletkezett, ám az általa megőrzött etnikai kép, mely egyfelől német többségű lakosságot mutat, másfelől azt is jelzi, hogy a város a három etnikum közös alkotása. A magyar és a szláv lakosság jelentős városi számarányát a névanyagon túl világosan tükrözi, hogy a jegyzék az adózás szempontjából kilenc részre osztott város egyes adóközreteinek a nevét is feltünteti, köztük a „magyar negyed”-et (*Quartale Hungarorum*) és a „szláv negyed”-et (*Quartale Sclavorum*), melyek lakossága ugyan a jegyzék összeállításának idejére már vegyes képet mutatott, ám az egyes városnegyedek nevüket eredetileg – meglehet, még korszakunk végén – nyilván a rájuk leginkább jellemző etnikumról nyerték el.⁶⁸

A megye német lakossága bajorokból és szászokból állt.⁶⁹ Többségük elsősorban a városokban és a nagyobb, kézműves- és kereskedőréteggel is rendelkező városias településeken tömörült (Sáros, Eperjes, Bártfa, Hanusfalva, Sibenlinden [Héthárs]), ám jelentősebb számú német *hospesszel* a Tarca kerület, valamint a Szepességgel határos birtokok mellett a Bártfa környékén fekvő falvak alapító (illetve újraterelítő) lakói között is bizonyosan számolhatunk. A települések és a határjukban rögzített földrajzi helyek nevei mellett egyes települések bírának, esküdtjeinek és papjainak neve, valamint a korszakból ismert soltészek neve is erre mutat.⁷⁰

Szláv lakossággal jószerével mindenütt találkozunk a megyében – a falvak mellett, mint Eperjes fenti adójegyzéke mutatja, a városokban is –, az Abaújjal határos részekén éppúgy, mint Szepes felé vagy a zempléni határ közelében. Bizonyos, hogy a szlávság a megye népességének már az Árpádok alatt is meghatározó részét tette ki, és nem kizárt, hogy már korszakunk végén is a szláv volt a legnagyobb létszámú etnikum Sárosban, ám forrásaink nem alkalmasak arra, hogy az itt megtelepedett magyarokkal és németekkel szembeni arányukról bármi közelebbit lehetne mondani. A magyarul *tótnak* nevezett szlávok mellett okleveleink a rutének-ről és a lengyelekről külön is megemlékeznek. Ruténeket említenek Szentkereszt birtokon, a Bodrog mentén Orlikvágása és Dubovica környékén, és úgy látszik,

⁶⁸ Az adójegyzék teljes szövegű kiadását lásd Eperjes szabad királyi város levéltára. (Archivum liberae regiaeque civitatis Eperjes.) 1245–1526. Írta és összeáll. Iványi Béla. Szeged 1931. 79–92. – a magyar negyed uo. 83–84., 58 adóegységgel, és éppúgy teljességgel vegyes (magyar, német és szláv [közte lengyel]) névanyaggal, mint a 67 adóegységet számláló szláv negyed (uo. 88–89.). A nagy fokú keveredés valószínűleg az eredeti negyedbeosztás régiségére utal.

⁶⁹ Bajor hospesek, illetve bajor soltész sárosi jelenlétére két településnév: Bajor, illetve Bajorvágása utal, míg az eperjesi németeket 1249-ben királyi adománylevél nevezi szászoknak (DL 31178., RA 917.).

⁷⁰ Néhány példa: a) települések: Frischau, Göncölvágása, Hartmanhely, Hedrikvágása, Hermanka, Németfalva, Richwald, Schönwald, Schönwies, Singlér, Vernelvágása; b) földrajzi helyek: Ahorn (= Kurčinska Magurá, 839 m); Hüneberg (a mai Čekošovtól északnyugatra, 816 m), Tymnich (= Siminy 1261 m); c) soltészek: 1324: Detrico de Gybolth, Hannus de Zynerzou (Szverzsó), Hannus de Brezova (Brezova) – DL 11292.; 1333: Petro fratri Hanus iudicis et officialis [...] de villa [...] Hanusfolua (Agyagospataka) – AO III. 42.

Sebes, valamint a később Szénégető néven felbukkanó falu területén. Az szintén vélelmezhető, hogy a makovicaai uradalom területéről az 1427. évi adójegyzékből látványosan hiányzó települések egy része is rutén lakossága miatt maradt ki a regisztrumból. Lengyel lakosokra – de legalábbis lengyel soltészre – vall az első ízben Polyákvágása, később Balkvágása néven felbukkanó Valkóc, Radomától délre és Polány-Polyánka falu, Eperjestől nyugatra, melynek lengyel voltát német neve (*Polnisch Dorffchin*) mutatja, valamint lengyel birtokosok vagy lengyel soltészek emlékét őrizhetik Lengyelirtványa és Lengyelpataka birtokok.

A megye népesedési viszonyaira a pápai tizedlajstrom adataiból csak nagyon áttételesen, inkább csak a befizetett összegek arányait mérlegelve, mintsem a tizedek bármiféle átszámítása révén következtethetünk.⁷¹

Sáros megyében – csaknem teljesnek tekinthető adatfeldolgozásunk szerint – a 14. század közepén mintegy 320, forrásaink által említett lakott hely volt. A pápai tizedlajstrom az 1332–1335 közötti években 104 egyházas falut említ, közülük hat azonosítása kétséges, 12 pedig nem azonosítható. E települések papjai 1332-ben és 1333-ban egyévi teljes jövedelmük tizedét engedték át a pápának a Szentföld felszabadítására. Jövedelmüket nem vizsgálták, annak összegét eskü alatt tett bevallással nekik maguknak kellett megbecsülniük. Az első évben (1332) néhány esetben nemcsak a tized összegét adták meg, hanem a plébános bevallását jóformán szó szerint rögzítve azt is jegyzékbe vették, hogy mennyit tesz ki az éves jövedelme, amely után az adót befizeti.

A jegyzék alapján a legnagyobb összeget fizető plébániák a következők voltak: a kiváltságolt királyi egyház státuszát élvező Sáros 278,33; Eperjes 76,8; Szeben 46,5; Szentgyörgy 25,66; Somos 22,66; Bártfa 20,33; Raszlavica 20,4; Szilva 20; Szentmihály 18; Mohnya 17,33; Kapi 16,5; Bajor 16,1; Kellemes 14,33; Lipóc 14,1; Sebefalva 13,6; Szegekerte (Szedikert) 13,5; Lapispatak 13,4; Sóvár 13; Kissáros 12,66; Szedlice 12,5; Szakalya 12 garas. Az egy plébániára eső átlag 14 garas, a minden tekintetben kivételes helyzetű sárosi egyházat nem számítva 10,9; amennyiben a várossá alakulás küszöbén álló Eperjes és Szeben

⁷¹ A tizedjegyzék demográfiai szempontú felhasználására lásd *Györffy György*: A pápai tizedlajstromok demográfiai értékelésének kérdéséhez. In: Mályusz Elemér emlékkönyv. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok. Szerk. H. Balázs Éva – Fügedi Erik – Maksay Ferenc. Bp. 1984. 141–157. és *Uő*: Einwohnerzahl und Bevölkerungsdichte in Ungarn bis zum Anfang des XIV. Jahrhunderts. In: Études historiques publiées par la Commission nationale des Historiens Hongrois I–II. Éd. Győző Ember. Bp. 1960–1961. I. 163–193. Új szempontokat érvényesítve F. Romhányi Beatrix a pápai tizedjegyzékben felsorolt plébániák számát vizsgálta, s angol és francia analógiák segítségével jutott arra a következtetésre, hogy a tizedjegyzék statisztikai értelemben teljesnek tekinthető, és ismert hiányai (győri püspökség, Szepesség stb.) megbízhatóan kiegészíthetők. Ezért valószínűsíthetőnek látja, hogy az egy plébániára jutó lélekszám Magyarországon – hasonlóan az angol és francia jegyzékekből ismert adatokhoz – kb. 520–530 fő/plébánia lehetett. Lásd *F. Romhányi Beatrix*: A középkori magyar plébániák és a 14. századi pápai tizedjegyzék. Történelmi Szemle 61. (2019) különösen: 348–351. és 353.

befizetéseit is levonjuk, akkor 9,7 garas.⁷² Ez országos viszonylatban a magasabbak közé tartozik, s a két város tizedével együtt nagyjából Bihar megyével volt egy szinten. Sóvár feltűnően gyenge szereplésének az a valószínű magyarázata, hogy Sóváron a jegyzék két plébániát is említ. A két plébánia – a másik sóvári templom valószínűleg Sópatakat rejti – együttes befizetése 24,66 garas, ami Sáros kiemelkedően magas tizedösszegét nem számítva a negyedik legmagasabb a megyében, s nagyjából megfelel a Sóváról a forrásokból kibontakozó képnek.

A tizedjegyzék adatai közül mindenekelőtt Szentgyörgy, Raszlavica és Szilva látszólag magas átlagos befizetésének értékelése igényel fokozott körütekintést. E három helység esetében ugyanis nem egy-egy település lakossága állt a befizetett összeg mögött, hanem kisebb birtoktestek – Szentgyörgy esetében legalább 6-8 falu – egyetlen plébániához tartozó teljes népessége, és hasonló a helyzet Bajorral és Lipóccal is. Nemkülönbön megfektésre vár, hogy Peklén és Szemelnye (Szmilnó), valamint Gibolt (Gáboltó) és Radoma miért nem szerepelnek a lajstromban, illetve, hogy a jelentős birtokközpont és száz évvel később 102 jobbágyportával összeírt Kurima papja miként tehetett eleget kötelezettségének mindössze 2 garas befizetésével. Mindezt figyelembe véve, jelen ismereteink szerint a tizedjegyzék adataiból a megye lakosság számára megalapozott becslést nem lehet tenni.

A megye népességére vonatkozó következtetést a Zsigmond-kori kamarahaszna-jegyzék alapján tehetünk (1427). A jegyzék összeállítói 334 településen 7557 jobbágyportát írtak össze.⁷³ Ez a szokásos 5-ös szorzóval 37 785 főt jelent az összeírásból valami oknál fogva kimaradt települések,⁷⁴ a királyi városok lakossága és a birtokos nemesség nélkül. Ezekkel kiegészítve – a három szabad királyi várost, valamint a jegyzékből hiányzó Nagysárost együttesen mintegy 10 000, de legfeljebb 12 000, a megyei nemességet pedig 800-1000 fővel számolva – megyénk lakosságát 1420 táján 49 000-52 000 főre becsülhetjük. Az egyetlen viszonyítási pont, ahol legalább a jobbágyporták száma alapján következtethetünk az Árpád-korra: Somos. A 15. századra a mezővárosok sorába lépő település portáinak számát 1280 körül, a Somosiak osztzkodása kapcsán, birtokosai 50-ben adták meg, 1427-ben pedig 56 portával írták össze.⁷⁵ Ez arra mutat, hogy a település lakossága másfél száz év alatt mindössze 12%-kal nőtt, azaz a Zsigmond-kori portaszám szűk 90%-ával rendelkezett az Árpád-kor vége felé. Ez az arány azonban bízást

⁷² Az átlag a legalább egy alkalommal a plébánia neve mellett a befizetett összeget is feltüntető plébániák száma alapján (90 plébánia).

⁷³ *Engel Pál*: Kamarahaszna-összeírások 1427-ből. (Új Történelmi Tár 1.) Bp. 1989. 15.

⁷⁴ A kisnemesek lakta falvakat nem számítva elsősorban Dubova, Kavocsán, Kakasfalva (Delnekakasfalva), Obrucsnó, Polyák, Volya (Oroszvolya), valamint a királyi városok falvai: Lukavica és Szentlászló.

⁷⁵ A jegyzék Somost még egymagában, a később vele egybeolvadt Magyarfalu (Zsidópatakat) nélkül hozza, lásd *Engel P.*: Kamarahaszna-összeírások i. m. 95/1., 99/77., 100/88. (= Somos), és uo. 99/81. és 100/90. (=Magyarfalu).

kivételesnek tekinthető, és legfeljebb a Tarca-völgy egy-két települését jellemezhet-e. Valószínűtlen, hogy lenne bármi értelme a teljes megyére kivetíteni.

A népességre vonatkozó, látszólag fontos információ korszakunk végéről, hogy a pápai kúriától Hrabkón ferences kolostor alapítására engedélyt kérő Perényi Miklós Szentkereszt birtokát (amelyhez Hrabkó is tartozott) úgy jellemezte, hogy az mintegy 500 háztartást (*curia*) és azokon legkevesebb 1000 alattvalót szám-lál. Figyelembe véve, hogy Hrabkó és Szentkereszt 1427-ben együtt is mindössze 54 portából állt, ami a Perényi-féle portaszámnak alig egytizede, teljesen valószínűtlen, hogy a Perényi által közölt adatok a valóságot tükrözik. A Perényi-féle ház-, illetve lakosságszám valószínűleg semmi egyéb célt nem szolgált, mint hogy birtokát a római kúria előtt alkalmasnak tüntesse fel egy ferences rendház eltartására.⁷⁶

THE FORMATION AND SETTLEMENT OF SÁROS COUNTY UNTIL THE MID-FOURTEENTH CENTURY

By Árpád Nógrády

SUMMARY

Having outlined the chief characteristics of the province-sized early county of Újvár, on the northern part of which the county of Sáros later emerged, the paper presents the regional features of the early Hungarian border defence system and the two royal estates there, Sáros and Sóvár. The author argues that the emergence of Sáros county is inseparable from the institutions of border defence and royal estates. The construction of the *gyepű*-rampart and the *gyepű*-gates provided, through the three parallel districts formed the geographical frames of the later county. Meanwhile, the settlements of the border guards who were ordered to the defence of the rampart and the gates constituted the beginnings of the population. The systematic settlement of the royal estates founded behind the rampart, the generous concessions conceded to them, as well as the additional demand caused by the army-sized entourage of the king who descended upon them regularly, made the region attractive to many settlers. The paper ends with a thorough analysis of the Sáros-related evidence provided by the fourteenth-century papal register of the tenth.

⁷⁶ 1340 lásd *Vetera monumenta historica Hungarum sacram illustrantia maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis deprompta, collecta ac serie chronologica disposita ab Augustino Theiner I–II. Romae–Zagrabiae 1863–1875. I. 640–641.* – A megye korai történeti földrajzának feldolgozása során általánosan használt további irodalom: *Ferdinand Uličný: Dejiny osídlenia Šariša. Košice 1990.*; *Lexikon stredovekých miest na Slovensku. Ed. Martin Stefánik – Jan Lukačka Jan. Bratislava 2010.*; *Pavol Hudaček: Castrum Salis. Severné pohraničie Uhorska okolo roku 1000. Bratislava 2016.*

*Molnár Zsolt – Szabados Klára – Alen Kiš – Jelena Marinkov –
Biró Marianna – Öllerer Kinga – Babai Dániel –
Katona Krisztián – Ulicsni Viktor – Demeter László*

ERDEI ÉS MOCSÁRI SERTÉSTARTÁS A SZERÉMSÉGBEN

A svinjарok hagyományos ökológiai tudása

Bevezető

A középkori és az újkori Európában a sertések legeltetése erdőkben, legelőkön és mocsarakban jelentősen hozzájárult a nemesség, városi polgárság és parasztság jólétéhez.¹ Nem csoda, hogy az erdők területét gyakran úgy adták meg, hogy az hány sertést tudott eltartani.² Mégis kevés információval rendelkezünk a disznópásztorok ökológiai tudásáról, a sertések táplálkozási szokásairól és az erdőkre gyakorolt hatásukról (kivéve az ibériai dehesa sertéseit³). A 20. század folyamán az erdőkben és mocsarakban történő szabad sertéstartás szinte teljesen eltűnt Európából. A Száva-mente az egyik utolsó hely, ahol a sertéstartók (*svinjarok*) napjainkban is mélyen a múltban gyökerező hagyományos ökológiai tudásukra alapozva tartják sertéseiket az ártéri erdőkben és mocsarakban.⁴ Mindeközben Európa-szerte egyre inkább javasolják a természetvédelmi kezelések és a biogazdálkodás területén az extenzív sertéstartást, többek között állatjóléti szempontból is.⁵

¹ Alexandra L. Wealleans: Such as Pigs Eat: The Rise and Fall of the Pannage Pig in the UK. *Journal of the Science of Food and Agriculture* 93. (2013) 2076–2083.; Szabadsfalvi József: Az extenzív sertéstenyésztés emlékei Magyarországon. In: A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1969–1970. Szerk. Dankó Imre. Debrecen 1971.; Balassa Iván: A magyar sertéstartás történetének néhány kérdése. In: A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1988–1989. Szerk. Pintér János. Bp. 1990. 235–252.; Petercsák Tivadar: Az erdő szerepe Észak-Magyarország népi állattartásában. In: Agria – Az Egri Múzeum Évkönyve – Annales Musei Agriensis 24. Szerk. Bodó Sándor – Petercsák Tivadar. Eger 1988. 279–296.; Takáts Gyula: Somogyi pásztortilág. Kaposvár 1986.

² Wealleans, A. L.: Such as pigs eat i. m.

³ Vicente Rodríguez-Estévez et al.: Foraging of Iberian Fattening Pigs Grazing Natural Pasture in the Dehesa. *Livestock Science* 120. (2009) 135–143.

⁴ Alen Kiš et al.: Advocating ESAV in Bosut Forest Area: Integrating Biodiversity and Ecosystem Services in Natural Resource Management. Case Study for GIZ Open Regional Fund for South-East Europe – Biodiversity (ORF BD) sub-project ‘Ecosystem Services and Valuation (ESAV) in Future Course of Action in South-East Europe Region’. Novi Sad 2018.; Zsolt Molnár et al.: Preserving for the Future the – Once Widespread but Now Vanishing – Knowledge on Traditional Pig Grazing in Forests and Marshes (Sava-Bosut Floodplain, Serbia). *Journal of Ethnobiology and Ethnomedicine* 17. (2021) 56. tanulmány. (<https://bit.ly/3y2jWZ7>, letöltés 2022. jún. 28.)

⁵ Burkhard Beinlich – Peter Poschlod: Low Intensity Pig Pastures as an Alternative Approach to Habitat Management. In: *Pasture Landscapes and Nature Conservation*. Berlin–Heidelberg 2002. 219–226.; Marianna Biró et al.: Conservation and Herding Co-benefit from Traditional Extensive Wetland Grazing. *Agriculture Ecosystems and Environment* 300. (2020) 106983. (<https://bit.ly/3P73AFJ>, letöltés 2022. jún. 28.); Marianna Biró et al.: Reviewing Historical Traditional Knowledge for Innovative

A hagyományos sertéstartás és a kapcsolódó hagyományos ökológiai tudás feltárása nemcsak ökológiai szempontból fontos, hanem tájaink történetének, ezen belül a gazdálkodás, illetve az ember és természet kapcsolata történetének megismeréséhez is alapvető. Habár sok történeti dokumentum szól a makkoltatásról, az extenzív sertéstartásról, ezek ökológiai szempontokat is figyelembe vevő történettudományi értékelése nehéz e gazdálkodási forma mélyebb ökológiai ismeretének hiányában.

Kutatásunk fő célja az volt, hogy dokumentáljuk a sertéstartás eltűnőben lévő hagyományos ökológiai tudását és gyakorlatát egy természetközeli területen, a szerbiai Száva és Boszut folyók árterén, zárt, üde erdőkben és sásos, kákás mocsarakban. Ma már legfeljebb száz ember bírja e tudást Közép-Európában, akik szinte kivétel nélkül 60 év felettiek. Tanulmányunkban a vadon élő növény- és állatfajok disznók általi fogyasztása kapcsán meglévő, illetve a táplálkozás évszakos dinamikájáról szóló tudásra fókuszáltunk.

Kutatási terület és módszer

Az erdei sertéstartást Szerbiában, Morović és Višnjićevo falvakat szegélyező erdőkben (illetve kis részben Jamenában), a Szerb Köztársaság, Bosznia-Hercegovina és a Horvát Köztársaság hármashatára közelében kutattuk. A vizsgált terület a híres szlavóniai tölgyerdőkben található, melyek fő hasznosítási módja egészen a 19. század végéig a sertés-, valamint a szarvasmarha- és juhlegeltetés volt. A vizsgált területet napjainkban is erdők uralják, amelyekbe ártéri mocsarak és a falvak körül szántóföldek ágyazódnak. A területet az 1930-as években lezajlott folyószabályozások során elvágták az élő vizektől, így a 20. század során egyre szárazabbá vált. Az erdőket a magasabban fekvő területeken kocsányos tölgy és gyertyán, az alacsonyabban fekvő területeken magyar kőris uralja.

A Száva folyó árterének hatalmas síkvidéki erdő-mocsár komplexumában a szervezett sertéstenyésztés beépült a hagyományos erdőgazdálkodásba.⁶ A mai svinjарok még számos hagyományos gyakorlatot folytatnak, de közben adaptálják és újítják is azokat, átvéve a modern állattenyésztés egyes elemeit.⁷ A hajdani külterjes fajták helyett manapság Yorkshire, Duroc, Landrace és Piértrain fajtákat tartanak, illetve többnyire ezek hibridjeit. Az erdei sertéstartás fő célja a

Conservation Management: A Re-evaluation of Wetland Grazing. *Science of the Total Environment* 666. (2019) 1114–1125. (<https://bit.ly/3ub3yEp>, letöltés 2022. jún. 28.).

⁶ *Kozarac József*: A Száva-menti tölgyerdők újraerdősítésének kérdéséhez. *Erdészeti Lapok* 25. (1886) 370–381.

⁷ *Máté Gábor*: Vízkezelés és erdei sertéstartás a szerémségi Bázaközben. In: *Víz, ember, örökség. Tanulmányok a 90 éve született Solymos Ede tiszteletére*. Szerk. Kothencz Kelemen. Baja 2017. 103–118.

gazdaságosság (olcsóbb), de a hús jó minőségét a svinjarok és a helyiek is nagyra értékelik (a sült malac és a kulen – helyi, színhúsból készült kolbász – ízletesebb, ha erdei sertésből készítik). A hús hasonló minőségű, mint a híres ibériai sonka, de sokkal kevésbé ismert. A svinjarok szerint a kocák egészségesebbek és feltűnően hosszabb ideig termékenyek az erdőben (10-12 év), mint ha otthon tartanák őket (5-6 év), és tovább is élnek. „Az erdő egészségesen tartja és gyógyítja a sertéseket.” Az elmúlt 10-20 évben egyre kevesebb svinjar tart sertéseket az erdőben, így az állatok száma és az általuk használt terület is jelentősen csökkent. A svinjarok 50-150 sertést (ma már sokszor kevesebbet) tartanak egy kb. 30-100 hektáros területen (összesen <2000, sőt az utóbbi években összesen <100 sertést). Amióta az aranysakálók újra benépesítették a területet, a legtöbb svinjar csak <10-30 kocát tart az erdőben, míg a malacokat elválasztás után a faluba viszik. Az 1950–1960-as évekig az erdőben tartott sertések száma sokkal magasabb volt, elérte a 30-50 ezret, nem ritkán a több százat gazdánként. A svinjarok a közeli falvakban élnek, az erdőben saját sertéseiket tartják, általában naponta több órára meglátogatják őket, ellenőrzik az egészségi állapotukat, és szükség szerint (aszályban és hóban) plusz takarmányt, többnyire kukoricát adnak nekik. A kocákat egész évben az erdőben tartják, de az erdőben született malacokat gyakran otthon nevelik félintenzív körülmények között, intenzív takarmányon (részben az aranysakál megjelenése miatt). A sertések állatorvosi ellenőrzés alatt állnak, modern gyógyszerek alkalmazásával.

Szándékosan iteratív és rugalmas kutatási módszert alkalmaztunk, amely kombinálta és váltogatta a beltéri és kültéri interjúkat, a részvételi terepmunkát, a tájsétákat és a sertések táplálkozási viselkedésének személyes, vizuális megfigyelését (ez utóbbit 2019-ben 7 hónapban, összesen 21 napon át), hogy a lehető legsokoldalúbban áshassunk e tudás mélyére.⁸ Hét nagy tudású svinjarral készítettünk interjúsorozatot. Egyrészt képeket mutattunk a helyben előforduló erdei, mocsári és egyéb növény- és állatfajokról, másrészt megkérdeztük őket a disznók táplálékkereső magatartásáról, annak szezonális változásairól (januártól decemberig), továbbá arra is kíváncsiak voltunk, hogy hogyan változott a sertéstartás és a sertések táplálékkereső magatartása az interjúalanyok gyermekkora óta, azaz az 1940–1960-as évektől. A megkérdezett svinjarok mindannyian 60 évesnél idősebbek voltak, és életük java részében sertéstartással foglalkoztak. Az első interjúk előtt minden svinjartól előzetes tájékoztatáson alapuló beleegyezést (FPIC) kértünk,

⁸ Zsolt Molnár et al.: Preserving for the Future i. m.; Zsolt Molnár – Dániel Babai: Inviting Ecologists to Delve Deeper into Traditional Ecological Knowledge. *Trends in Ecology & Evolution* 36. (2021) 679–690.; Zsolt Molnár et al.: Knowledge Co-production with Traditional Herders on Cattle Grazing Behaviour for Better Management of Species-rich Grasslands. *Journal of Applied Ecology* 57. (2020) 1677–1687.

betartva a Nemzetközi Etnobiológiai Társaság etikai kódexét és az Európai Unió GDPR-ját.⁹ Az interjúkat teljes egészében legéptük (520 000 karakter), majd adatbázist hoztunk létre, amelyben az adatokat fajok és hónapok szerint is csoportosítottuk. A vizuális megfigyelés, a részvételi terepmunka és a tájséták során készített összes terepi feljegyzést szintén legéptük, majd beillesztettük az adatbázisba. A svinjaroktól származó idézeteket idézőjelekkel jelöltük.

Az erdőkben és mocsarakban való táplálkozás éves dinamikája

A sertések az év során és a különböző időjárású, illetve makktermésű években lényegesen eltérő módon táplálkoznak az erdőkben és a mocsarakban. Az alábbiakban hónapos bontásban foglaljuk össze a svinjarok tapasztalatait. Az utóbbi 10-20 év jellemzése után röviden – és szintén a svinjarok elmondásai alapján – összefoglaljuk, hogy a múltban, pontosabban az 1940-es és 1970-es évek között mennyire volt hasonló vagy eltérő a sertések tartása, táplálkozása, viselkedése.

1. kép Sertések a Boszut és Száva folyók árterén (2019)

Forrás: Rövidfilm a sertések viselkedéséről a Boszut és Száva folyók árterén.
(Elérhetősége: <https://bit.ly/3bECEP7>)

⁹ ISE International Society of Ethnobiology. International Society of Ethnobiology Code of Ethics (with 2008 additions), International Society of Ethnobiology. Vermont 2006. (<https://bit.ly/3l0oaFa>; EU 2016/679 The General Data Protection Regulation, regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council, of 27 April 2016, Bruxelles; <https://gdpr-info.eu/>).

A svinjarok elmondása szerint januárban, ha van, a disznók mindig makkot esznek, ez az elsődleges táplálékuk. Fogyasztanak földigilisztát is, ha nincs nagy fagy, bár 10 cm mélységig a fagyott talajt is képesek feltörni és túrni. Az erdőben legelnek (apró sásokat, borostyánt és szedret, az avar alól is), a száraz mocsarakban legelnek és túrnak (a mocsári nőszirm, szittyó- és sásfajok, valamint a virágkáká gyökerét, telelő csigákat), és mindenfelé keresik a lehullott gyümölcsöket (galagonya, kökény, vadkörte). A disznók a makkot az erdei egerek földalatti, tuskó alatti raktáraiban is megtalálják. Ha tehetik, mindig túrnak, hóban mélyebbre. Ha hó nélküli, száraz tél van, akkor makkot, megpuhult gyertyánmagokat, „gyökereket” (például csillagpázsit- vagy tarackbúzagyöktörzset) esznek, és mindenféle zöld levelet lelegelnek. Mély hóban a svinjarok kukoricát és lucernaszénát adnak nekik. Az állatok a hó alatt is keresgélnek, de nem mennek messzire a szálláshelyüktől (<1 km). A 20. század második felében januárban a sertések a mocsarakba jártak gyökereket enni, és mindent megettek, amit tudtak, nem válogattak. A régi Sremska lasa sertésfajta képes volt túlélni az erdőben a telet is kiegészítő takarmány nélkül. A jó makkhozamú évek természetesen akkoriban is sokkal kedvezőbbek voltak jószágoknak és gazdának egyaránt.

A február (a január és az augusztus mellett) a legnehezebb hónap az erdőben. (A disznók makkot, gilisztát és gyökereket esznek, illetve legelnek. Ha nincs makk, több vadkörte és vadalmát fogyasztanak. A hideg önmagában különösebben nem viseli meg őket, a hideg eső viszont igen, illetve sok múlik a hó mennyiségén is. A salátaboglárka és a szártalan kankalin, illetve a fehér tippán február végén már kezd nőni a napos helyeken, ezek az első friss zöldek, így ezeket legelik. Az 1980-as évek előtt több volt a disznó (kb. tízszer ennyi), és kevesebb a télire termesztett takarmány. A telek hidegebbek voltak, sok hóval, így nehéz volt a túlélés, különösen a tél végén.

Márciusban makkot esznek és gilisztáért (valamint a bársonylégy lárvájáért) túrnak. A makk márciusra megédesedik, mert kicsírázik. Az állatok főként a növekvő salátaboglárkát legelik, de más tavaszi növényeket is, ahogyan azok a melegtől és az esőtől függően növekednek. Ha megvan a bársonylegyek jelentősebb felszaporodásához szükséges nedvesség, a disznók hóolvadás után keresik és szívesen eszik azok avarban élő lárváit, ebben az időszakban ez különösen fontos táplálékforrásuk. Leginkább az erdei nyiladékok mentén túrnak, főleg földigiliszták után. Aszályos tavaszokon viszont kevesebbet túrnak. Ilyenkor a sertések kevesebb kukoricát kapnak kiegészítőül, egyedenként 1-2 csövet naponta. Amint lehet, elkezdik a békákat és a bokrok leveleit is fogyasztani. A növényzet fejlődésének köszönhetően a múltban is a március mindig sokkal könnyebb volt a svinjaroknak és a sertéseknek egyaránt, mint a tél. Az állatok legeltek, és keresték a lehullott gyümölcsöket a galagonya- és kökénybokrok alatt, a megmaradt

makkokat, a gyertyán és mezei juhar magjait. Ha pedig „szükségben voltak”, akkor a mocsarakban is túrtak gyökerek után.

Az áprilisi erdő a sertések paradicsomának nevezhető. Az erdőkben és a mocsarakban legelnek (például fehér tippant, csalánt) és cserjéket – különösen a fiatal egyedeket – „leveleznek” (galagonya, mezei juhar, gyertyán). Az állatok a mocsarakban és a mocsarak környékén gilisztát keresnek (valamivel kevesebbet esznek belőle, mint az előző hónapokban), továbbá a makkot (egy jó makkos év után még ilyenkor is van), valamint megeszik a vadon élő madarak tojásait és fiókáit is. A galagonya virágzásakor megjelennek a szúnyogok, miközben egyes lágyszárú fajok levele öregedni kezd. Ha jó volt az időjárás, a sertéseknek ebben a hónapban korábban is jó életük volt (földigilisztázás és legelés).

Májusban gilisztát esznek, fű- és herefélét, csorbókát, tarackot, madárkeresűfüvet és gyermekláncfűvet legelnek, illetve a bokrok leveleit fogyasztják, bár a cserjék levelei ekkor már lassan elöregsznek. Sokféle növényfaj áll rendelkezésükre. Kellő mennyiségű giliszta is van a vizes helyeken, ha az időjárás nem túl száraz. A bársonyléglárvából is lehet még májusban. Az állatok az utolsó makkokat keresik (ha vannak) és az első vargányákat, valamint madarakat és halat esznek. Régebben májusban az erdőkben és a mocsarakban mindent megtaláltak, amire szükségük volt. A mocsarakban több volt a víz, az árvizek sok halat hoztak, a disznók pedig ezekből és más apró állatokból éltek.

A június gyakran nagyon meleg és száraz. A füvek elöregsznek (ha esik az eső, akkor kevésbé), a disznók azokat a növényeket eszik, amelyeket a legjobban szeretnek. A nedves helyeken gilisztáért túrnak, a sekély vízben vagy iszapban békákat, ebihalakat és halakat, a Boszut folyóban és a mocsarakban vízinövényeket (vízitököt, tócsagazt, békalencsét) esznek. Szívesen legelik a vízben álló füveket is. Kínozzák őket a szúnyogok és a böglyök, ezért sokat dagonyáznak. Nyáron több kukoricára lehet szükségük, mivel az erdők talaja és a mocsarak kiszáradnak, így nem jutnak hozzá az egyéb táplálékukhoz. A 70-es évekig is hasonló volt a helyzet júniusban, mint májusban, de az erdő jobban „kiürült”, mivel sok volt benne a jószág (sertés, szarvasmarha, juh). A svinjarok frissen vágott árpát és a vetésekből szedett zöld gyomokat hoztak az állatoknak, de a régi fajták (Sremska lasa) elmentek sásleveleket legelni. Ez időben rendszeresen kihajtották őket a falusi legelőkre réti füveket legelni.

A július általában szintén nagyon száraz és meleg. Az erdőtalaj és a mocsarak kiszáradnak, a giliszták mélyebbre húzódnak. A disznók ekkor kevésbé válogatósak, azt eszik, amit találnak: lehullott gallyokról a leveleket, vízinövényeket legelnek, valamint gyökereket, rizómákat keresnek a mocsarakban (például a nőszirmét), és fiatal, illetve elhullott állatokat is fogyasztanak. A svinjarok annyi kukoricát adnak nekik ekkor, hogy ne fogyjanak. Ilyenkor, a melegben a sertések

többet pihennek. Manapság már nem mennek tarlóra. A múltban először a falusi gyeplegelőkre, majd az „üres”, azaz táplálékban szegény erdőből a tarlóra mentek („július-augusztusban éhezik az erdő”), felették az aratáskor elszórt búza- és árpaszemeket, és a gyomokat legelték (tarack, apró szulák, madárkeserűfű stb.). Folyamatosan mozogtak a tarló és az erdő között. Az erdőben lévő sertéseknek disznóparéjt, tarackot, csorbókát és (ritkításkor vagy takarmánynak vetett) kukoricahajtást gyűjtöttek.

Augusztusban az erdő még mindig „üres”, a mocsarak kiszáradnak, a mocsárfelek sara megkeményedik (nem túrható). A disznók füvet (fehér tippant) legelnek, és várják az első (még éretlen, kukacos, csípős, kevésbé tápláló) makkot, mert nincs más – „muszáj”, és eszik a lehullott vadszilvát. A lehullott ágakról leeszik a leveleket és vargányát keresnek. Igyekeznek elrejtőzni a böglyök és pöcsikék elől. A korai „ősz” esők (augusztusban!) frissítik a növényzetet. Korábban a disznók az erdő kínálatától függően a tarlókon maradtak. A svinjarok lerázták a még éretlen makkot a rászoruló állatoknak és gyűjtötték nekik az aratáskor elhullott kalászsokat. Az állatok kilométerekre eljártak, illetve kondákban hajtották őket, hogy megtalálják a legjobb korai makkokat. Azokat az erdőrészeket azonban, ahol az erdészek makkot terveztek gyűjteni, a disznóknak el kellett hagyniuk.

Szeptemberben minden az esőtől és a makktól függ. Először a mocsarakban újul meg a fű a nyári aszályok után. A sertések itt legelnek (fehér tippant), és keresik a gilisztákat (ezek a legfontosabb őszi táplálékaik a makk nélküli években). Először a vadkörte és szilva érik, utána a vadalma, bár a sertések ez utóbbit csak akkor eszik, ha nincs más. A kocsányos tölgy érett makkja általában szeptember 20-a és október 20-a között hullik le. Ezek még csípősek, amíg az eső át nem áztatja őket (a sertések nem mindig eszik, ha túl csípős a makk). A csertölgy makkját ilyenkor (kb. tavaszig, amíg a dér nem csípte meg) még nem fogyasztják. Szeptemberben bőséges vargányatermés lehet, valamint kukoricát kapnak, ha nincs makk. Régen a sertések szeptemberben még a tarlókon voltak, illetve az erdőben keresgéltek. A kukorica betakarítása után bárhová mehettek a szántóföldeken, ahol az elhullott terménymaradványokkal és gyomokkal táplálkoztak, de ha volt makk, akkor inkább az erdőbe mentek.

Az október nagyon sikeres hónap lehet, sokat hízhatnak az állatok. „Várják” az esőt, amely megpuhítja és megédesíti a makkot, és gilisztát is keresnek, ha puha a talaj. Ha nincs elég makk, a mocsári nőszirm és a mocsári harmatkása gyökereit keresik, a svinjarok pedig kukoricát adnak nekik. Ha száraz az időjárás, az erdőben és a mocsarakban legelnek. Régebben hínárt is nagyobb mennyiségben ettek, ha nem volt makk. A jó makktermő években nyers vagy főtt takarmánytököket adtak a disznóknak kiegészítésül, hogy enyhítse a gyomorégést, amit a makk csersavja okoz. A svinjarok messzire (akár 5-50 km) is elmentek oda, ahol

bőségesen volt makktermés. Makkolási időszakban különösen fontos volt az állatok ivóvízhez juttatása. Szűktermésű ősökön száraz kukoricaszárat használtak takarmányként.

Novemberben megérkeznek a hideg esők és a köd. A jól termő években sok a makk, de a sertések kevésbé szívesen eszik, míg az az esőtől vagy hótól meg nem édesedik. A november a bársonylégylárva szezonja, ha az időjárás jó, azaz kellően nedves az avar, az állatok felkutatják az avar alatt rejtőző lárvagombócokat, de a gyertyánmagot is eszik, miután megpuhult az esőtől, valamint a vadkörtét és a vadalmát (de ezeket alig, ha van elég makk). Ha nincs makk, legelnek és giliszták után túrnak, illetve kukoricát kapnak kiegészítésül. Ha van elég makk, akkor a havazás kezdetéig nem kapnak kukoricát. Korábban is minden a makktól függött, még jobban, mint napjainkban. A disznók legeltek is, keresték a gilisztákat, ették a vadon termő gyümölcsöket.

A december hasonló a novemberhez. Ha van makk, az állatok azon híznak. Egyébként kukoricát kapnak, valamint azt eszik, amit az erdőben és a mocsarakban találnak. A még zöld leveleket legelik, az első hó után kezdik el fogyasztani a sást. Túrják nemcsak a sás, hanem a nőszirm és a virágkaka gyökerét is, ha éhesek, de szórakozásból is teszik, ha éppen elégedettek, mert jól laktak makkal. Ha hó van, az állatok többet alszanak. Korábban is decemberben is minden a makktól függött. A makkolás közben gilisztáztak is. A régi sertésfajták jobban alkalmazkodtak a téli túléléshez, még akkor is elvoltak, ha az erdő télen keveset adott.

A legfontosabb növényi táplálékok

Az alábbiakban a svinjaroknak a sertések táplálékszerzésével kapcsolatos ismereteit vetjük össze a saját megfigyeléseinkkel, a főbb fogyasztott táplálékok szerint haladva. Minden tétel elején a svinjarok tudását ismertetjük, ezt pedig saját megfigyeléseink követik.

A svinjarok szerint a sertések több növényi anyagot esznek, mint állati eredetűt, még akkor is, ha a kiegészítő takarmányt (kukorica, alma) nem számítjuk bele. Megfigyeléseink szerint is a legtöbb megfigyelési napon több növényt fogyasztottak egész évben, mint állatokat.

A svinjarok szerint a kocsányos tölgy makkja a Száva vidéki erdei-mocsári sertések elsődleges tápláléka, nagyon kedvelik. Az éretlen, kukacos, az éppen megérett és lehullott, illetve a száraz makkot kevésbé eszik, mert csípős ízű és kevésbé tápláló, sőt vetélést is okozhat. (Ezekből a makkokból naponta csak 1-2 kg-ot esznek az állatok.) A csípős makk ellensúlyozására füvet legelnek, illetve takarmánytököt, marharépat és almát adnak nekik a svinjarok. A disznók a korán termő fákat keresik (szeptember elején), és reggel és este kb. fél órán át eszik a makkot (az

érett makkot pedig egész nap). Jobban szeretik, ha november-januárig eső vagy hó megáztatja a makkot – azt a hó alól is megszerzik. Március-áprilisra a makk még édesebbé válik (még szárítva is), naponta akár 5 kg-ot is megesznek belőle, amire sok vizet isznak, vagy havat esznek. Szükség esetén a disznók messzire, több kilométerre is elmennek a jó makkért. Tudják, hol van a legédesebb termés (mindig ugyanazokon a fákon terem). Ez az eledel a következő év májusáig, júliusáig kitarthat. A mocsarakba hullott makk friss marad, és a disznók hónapok, sőt 2-3 év elteltével is megeszik. A csírázó, édes makkot kitúrják. A világháború utáni évtizedekben, augusztusban a makkot a disznóknak még rázták a fákról, bár ez akkor már tilos volt. Maguk a disznók mutatták meg, hogy melyik fát szeretik – ezek általában a mocsarak környékén nőttek. A makkot a Száva mentén, a svinjarok lakóhelyén az 1950-es évekig gyűjtötték, otthon gödrökbe halmozták, majd a csírázó makkot decembertől etették az állatokkal (sőt, visszahozták az erdei sertéseknek), fejenként napi 1 kg-ot. Régebben szinte minden évben termett makk, így az előző évi makk gyakran kitartott az új termésig. A svinjarok szerint a disznók általában a kukoricát jobban kedvelik a makknál, de ha eltelnek makkal, a kukoricát figyelmen kívül hagyják. A csermakkot is megeszik, de csak tavasszal, miután már megnedvesedett, megcsípte a dér és megpuhult, és amikor nem juthatnak hozzá a kocsányos tölgy makkjához. Megfigyeléseink szerint a kocsányos tölgy makkját a disznók mindig ették, amikor az rendelkezésre állt (jellemzően október–december). A nap folyamán többször váltottak a makkolás és a gilisztázás között. A makkot ízlelgették és néha kiköpték. A csírázó makkot jobban szerették. 3-15 percet töltöttek egy „édes” fánál, 10-15 makkot ettek percenként. Néhány makk elfogyasztása után megálltak, megroppantották és meghámozták őket. Később egy 20-80 méterre lévő másik fához álltak át. A túrásos makkolás során (5-10 cm mély túrások) a makkot olykor földdel borították be, de később zömmel ezeket is megették.

A svinjarok szerint kedvelt termések az erdei gyümölcsök (például vadkörte), valamint a sulyom. A disznók a galagonya lehullott gyümölcseit különösen havas télen fogyasztják. Nyáron és ősszel eszik a faepret, diót, cseresznyét, kökényt, mogyorót és somot. Mi alig láttuk, hogy gyümölcsöt fogyasztottak volna (kivéve a vadszilva magját). A gyertyán száraz magját és csírázó (átmedvesedett) magvait késő ősztől tavaszig napokon át mohón fogyasztják, ha nincs tölgymakk. Egészséges a gyomor- és tüdőproblémákkal küzdő malacok számára. A gyertyánmag ugyan nagy mennyiségben terem, de sovány táplálék, túl kicsi, hogy elegendő legyen a nagyobb sertéseknek. Fogyasztását magunk is láttuk, a rágás hangja nagyon jellegzetes.

A félvad körte és alma gyümölcseit augusztus végétől makkhullásig mohón fogyasztják az állatok. Mindet felfalják, ha nincs makk, de ha „nincs rá szükségük”,

akkor nem. A gyümölcsök lehullása után 2-3 napot várnak, egyes fák alól csak még később esznek. A körte levelét is megeszik (a kanok). A vadalmát is eszik, de kevesebbet, és fogyasztását később kezdik, mint a vadkörteét. Több almát esznek, amíg a makk nem hullik, vagy ha nincs makk. A leveleket is megrágcsálják. Nekünk nincs gyümölcsfogyasztásra vonatkozó megfigyelésünk, viszont láttuk, ahogy a vadalma leveleit ették.

A sulyom zöld és érett termését egyaránt előszeretettel fogyasztják, akár úsznak is érte. Még a tavalyi terméseket is megeszik, a kiszáradt fekete termést azonban nem. A növény gyökerét is megeszik, a levelét kevésbé. Mi nem láttuk e fajt a területen.

A sertések a svinjarok szerint sokféle lágyszárú növényfajt lelegelnek. A „fű” (beleértve a fűféléket és a kétszikűeket is) május végére megöregszik, ha nincs eső, de a nyári esők után újra kinőhet. A fű a vizes helyeken később szárad le. A sertések csapadékos években több füvet legelnek, a víz alól is eszik azt. A fű legelésével „vitaminokhoz” jutnak. A legfontosabb fű a fehér tippán. A sertések a napos helyen növe, úgynevezett „pitomina”-t (szelíd lágyszárú fajokat) jobban kedvelik. Az árnyékban növe fű „vad”. Mi 39 lágyszárú növényfaj fogyasztását figyeltük meg. A disznók türelmesen megrágták a több harapással lelegelt füvet. Kevésbé rágták, ha a fű rövid és friss volt. 1-20 percig legeltek, általában folyamatosan előrefelé lépdelve. A száraz füvet kerülték. Télen a száraz fűlevelek közül a zöld leveleket ették ki.

Az állatok szívesen járnak a mocsarakba. Mocsarak nélkül nehéz lenne őket ezekben az erdőkben tartani, hangsúlyozták a svinjarok. Szeretik a mocsári füvet, gyakran és egész évben fogyasztják őket. Például délutánonként „salátaként” vagy „desszertként” legelik őket, miután délelőtt földigilisztával vagy makkal már jóllaktak. Mi is azt tapasztaltuk, hogy a fehér tippán és a haratkásafajokat gyakran és türelmesen (5-10 percig) egész éven át fogyasztották. A mocsári füvek nyáron és ősszel alapvető tápláléknak számítottak, de kora tavasszal is fontosak voltak. A békalencsefajokat a víz felszínéről eszik, a disznók úsznak is értük a Boszut folyóban. Mi is láttuk, ahogy nyáron mohón, többször, percekig fogyasztották ezeket a fajokat. A tócsagaz- és süllőhínárfajokat kis mennyiségben vagy ínségben eszik, úsznak értük. Régebben a disznókat a Boszutba hajtották, hogy egyék a hínárt. Mi ezzel a jelenséggel már nem találkoztunk.

Az erdei lágyszárúak nem „pitomina”-k, nem szelíd füvek. A legkedveltebb faj a salátaboglárka, amit kora tavasszal esznek, „amint nagyobb, mint egy köröm”. Kevésbé eszik a növényt, ha már virágzik, a virágait pedig egyáltalán nem. Megközelítőleg május 10-ig van belőle, utána elszárad. A gumócskáit ősszel fogyasztják, de nem lelkesen. Mi is azt tapasztaltuk, hogy a disznók az erdei lágyszárúakat sokkal kevésbé intenzíven és rövidebb ideig fogyasztják,

mint a vizes helyeken élő növényeket, illetve a napsütötte utak menti gyepek fajait. A preferált lágyszárú fajokat a sűrű növényzetből is könnyen (1-2 cm-es pontossággal) kiválogatták. Márciusban és áprilisban türelmesen, 0,5-3 percig fogyasztották a salátaboglárka leveleit, csak azokat válogatva ki a zöld növényzetből.

A svinjarok szerint a fásszárú fajok esetében a sertések az ágak helyett a leveleket részesítik előnyben, ellentétben a gímszarvasokkal. A falevelek fogyasztása áprilisban kezdődik, és a levelek kifejlődésével júniusra már megritkul, a kanok viszont még tovább eszik azokat. Aszályos időszakban több falevéllel táplálkoznak, mivel kevesebb földigilisztát esznek. A galagonya a leggyakrabban legelt fásszárú faj. Szeretik a leveleit, addig eszik, míg a tövisei puhák. Jó „saláta” a reggeli kukorica után. A svinjarok szerint a mezei juhar leveleit tavasszal szívesen fogyasztják, kevésbé kedvelik ugyan, mint a galagonyáét, de a gyertyánénál jobban. Nyáron kevésbé, de más fák leveleinél hosszabb ideig fogyasztják. A lehullott leveleket ősszel megeszik. A gyertyán leveleit is szeretik (bár nyáron kevésbé eszik), és legelik a rügyeit és a fiatal gallyait is. A kőrisfa leveleit a disznók nem legelik, a nyáron és ősszel lehullott gallyakat és leveleket viszont megeszik. A svinjarok lombtakarmányt csak régebben készítettek, de akkor is ritkán, és csak apró ágakat gyűjtöttek. Mi is láttuk, ahogy a disznók, főleg tavasszal, a bokrok leveleit vagy a friss leveles gallyakat legelték, leggyakrabban a galagonyáét, bár azt is csak kis mennyiségben. Az erdőbelsőkből több falevelet fogyasztottak és kevesebbet legeltek. Láttuk, ahogy tavasszal és nyáron rendszeresen és türelmesen (1-3 percig) ették a galagonyát – ügyesen lehúzza a leveleket a gallyakról. Megfigyeltük a gyertyánlevelek és a fiatal gallyak kis mennyiségű fogyasztását is, és láttuk, ahogy a mezei juhar leveleket tavasszal, a lehullott sárga leveleket pedig ősszel türelmesen, kis mennyiségben fogyasztották. A kőrisnél is pontosan azt tapasztaltuk, amit a svinjarok elmondtak.

A sertések szívesen ették a gyomokat, különösen nyáron a tarlókon. Ez a viselkedés azonban mára eltűnt, alig láttuk e fajok fogyasztását. A svinjarok szerint a fehér libatopot frissen eszik, de az érett magokat is. Régen gyakran gyűjtötték zöldtakarmánynak a házi és az erdei sertések számára, bár hasmenést okozhat náluk. A borsos keserűfűvet akkor eszik, ha nincs jobb, például szárazságban vagy frissen, napos helyeken (ezt mi is láttuk, de inkább kerülték, néha csak szagolták). A madárkeserűfűvet viszont nagyon szeretik, „nem tud magasra nőni”, mindet megeszik, de kevesebbet, ha megöregedett. Mi is ezt tapasztaltuk. A nagy csalán levelét frissen és szárazon is eszik, a háznál tartott disznók szívesebben. Gyökerét télen, ha szükségük van rá. A leforrázott, megpuhított csalánleveleket a kocák-nak adták olyan időszakokban, amikor nem volt kukorica. Mi is láttuk a levelek legelését. A bojtortján szerbtövist 2-3-leveles állapotban (az első 10 napban) eszik,

a sertések szeretik, nagy mennyiséget ehetnek belőle, de mérgezően hat rájuk. A rosszul táplált és éhes sertések reggelre el is pusztulhatnak tőle. A szerbtövist idősebb állapotában nem eszik. Nagyon szeretik viszont a disznóparéjt, különösen a fiatal leveleit és a szárát, de a magjait is. Egész évben jóllakásig eszik. Régebben gyakran gyűjtötték a gazdák zöldszakarmányként a háznál és az erdőben tartott sertések számára egyaránt.

A sertések főleg télen eszik a lágyszárúak gyökereit, különösen szűk eszten-dőkben. A mocsári nőszirm gyökereit nyáron, késő ősszel és télen is fogyasztják, amikor nincs víz a mocsarakban. A leveleit és a virágait nem. A sások gyökereit különösen télen fogyasztják, amikor azok „érettek”. A sertések „vitaminokat” és „juice”-t szívnak ki belőlük. A zöld és fiatal sásleveleket télen, különösen mély hóban fogyasztják. A zsombéksás leveleit kevésbé, mint a többi fajtét. A tavi káka gyökereit nyáron, a víz alatt és a puha iszapból szerzik meg, de télen is, különösen, ha nincs makk. A leveleit nem eszik. A szittyók gyökereit télen fogyasztják, egész növényeket kitúrnak. A leveleit ritkán, havas télen és frissen eszik a rászoruló, azaz kukoricával nem megfelelően táplált disznók. Mi a magassások gyökereinek (pontosabban gyöktörzseinek) rendszeres, néha több mint 20 percig tartó fogyasztását figyeltük meg, különösen télen és kora tavasszal. A 10-30 cm hosszú gyöktörzseket kitúrták, és 2-3 percig rágták, szívogatták. A tavi kákát rendszeresen elkerülték, a szittyókat ritkán megrágcsálták, de gyökérfogyasztást egyik fajnál sem láttunk. A mocsári nőszirm leveleit néha megrágcsálták, gyökérfogyasztást viszont nem láttunk. A kerek repkény és a pénzlevelű lizinka gyökereit csak egyszer-egyszer és csak másodpercekig ették.

A svinjarok szerint a disznók a fák és cserjék gyökereivel nem táplálkoznak (legalábbis ezt sohasem látták), vagy talán csak ritkán, például kemény télben és mély hóban. „A disznóknak nincs rá szükségük.” A vaddisznók télen többet ehetnek, ha szükségük van rá. Mi sohasem figyeltük meg a fa- és cserjegyökerek fogyasztását, de gyakran láttuk, hogy a disznók földigiliszták keresése közben hogyan törik és tépik szét azokat.

A sertések szeretik a vargányát, jobban kedvelik a makknál, sőt még a kukoricánál is. „Ha a disznók este sokáig maradnak az erdőben, tudhatod, már terem a vargánya.” A szarvasgombát is keresik és eszik. Más gombafajokat csak ritkán vagy sohasem esznek. A svinjarok szerint a disznók egymástól tanulják a gombák fogyasztását, ezért a különböző kondák más-más fajokat és eltérő mennyiségekben fogyaszthatnak. Mi a frissen disznójárta területeken sok érintetlen gombát láttunk, és csak kétszer tapasztaltuk, hogy a disznók gombát rágcsáltak. A megfigyelési napokon vargánya éppen nem volt a területen.

A legfontosabb állati táplálékok

A svinjarok szerint a sertések gyakran esznek állatokat, különösen földgilisztát és halat, de összességében kisebb mennyiségben, mint növényt. Megfigyeléseink szerint az állatok és a növények keresése gyakran időben elkülönült egymástól (például makk és fű, illetve földgiliszta).

A sertések egész évben fogyasztanak gilisztát, de a nedves időszakokban többet. A giliszta „a hús és a csemege”. Meleg és nedves tavasszal a kocák olykor túl sokat esznek belőle és hányhatnak tőle. A sertések rendszeresen felkeresik azokat a területeket, ahol a giliszta nagyobb számban fordul elő. A disznók szívesen túrnak az erdei nyiladékokon és az útszéleken a giliszták után, különösen szárazabb időben a teherautók mély nyomaiiban, ami konfliktushoz vezet az erdészekkel. A sertések a hó alatt is túrnak giliszta után. Az erdőben nem túl erős a fagy, így a hidegebb időszakokban is túrhatnak. Azonban miután órákon át gilisztát fogyasztottak, szükségük van egy kis „desszertre”, ezért a vizes helyekre mennek és friss zöld fűvet legelnek. Mi is azt tapasztaltuk, hogy a disznók a gilisztákat egész évben keresték, de leginkább késő télen és tavasszal, amikor nem volt makk. Úgy keresték a több gilisztát tartalmazó foltokat az erdőben, hogy az avar alatt szimatoltak utánuk, néhány másodpercig itt-ott próbaképpen beletúrva a talajfelszínbe. A nyiladékokat valóban kedvelték. Becsléseink szerint egy sertés kb. 400-1500 egyedre evett meg egy „gilisztázós” napon februárban és márciusban (15-60 másodpercenként egyet, 4-8 órán át). Mélyebbre túrtak (20-30 cm), ha a giliszták mélyebbre mentek, és sekélyebbre esőzések után (ilyenkor közvetlenül az avarréteg alatt kutattak utánuk). A mélyen áttúrt foltok általában 1-10 m²-esek voltak, és 3-10 percig túrták őket. Az erdő talajának 70-90%-át túrták át. (Megjegyzés: a megfigyelés telén nem volt makk.)

A disznók egyaránt kedvelik a szárazföldi és a vízi csigákat, és egész évben fogyasztják őket, ha rendelkezésre állnak. A múltban néha gyűjtötték is a csigákat a háznál tartott sertések számára. A meztelen csigákat egyes svinjarok szerint megeszik, mások szerint soha („kipróbáltam, adtam nekik...”). A sertések szeretik a kagylókat, s meg is tanulják, hogyan kell (fejükkel és első testfelükkel) lebukni értük. A húsuikat megeszik, a héjukat általában elvetik. A régebbi sertésfajták még inkább ették a kagylókat, akár egész nap. A házi sertés számára gyűjtöttek is kagylókat takarmányként. A kagylók a Boszuthban a közelmúltbeli vízszennyezések miatt egyre ritkábbakká váltak. Mi csak néhány alkalommal láttuk szárazföldi csigák fogyasztását (a héj roppantását hallottuk), a vízi csigákat nyáron a sekély vízben ették.

A svinjarok szerint a sertések a talajban, a holtfában vagy a kéreg és a moha alatt található nagyobb bogarak lárváit fogyasztják, de a kifejlett bogarakat nem.

A disznók a nagyobb szöcskefajokat, az elpusztult szitakötőket, esetleg néhány hangyát is megesznek, a nagy futóbogarakat és a gyapjaspille hernyóit azonban nem. Mi csupán azt láttuk, hogy az állatok a korhadt tuskókat és a mohával benőtt törzseket rovarok és más gerinctelenek után átkutatták.

A bársonylégy lárvája nagyon tápláló a sertések számára, jól híznak tőle. Az 1-1,5 cm-es, barnás lárvák kb. ökölnyi méretű, >50-200 egyedet számláló, akár métereken át húzódó csoportokban, gyakran korábbi vízállások peremén élnek, elszórtan az erdőben. A disznók kiszagolják, majd felnyalják, megrágcsálják őket, míg a maradék lárvá újra összetömörül. Olykor túl sokat esznek belőlük, amiktől hányhatnak. A lárvák a nedves őszt és a havas telet, valamint a szárazabb gyertyánerdőket kedvelik, ahol zavartalan a többéves avarréteg. Novemberben, decemberben vagy március környékén jelenik meg, de nem minden évben. Mi, vélhetően a szárazabb időszak miatt, csak egy helyen találtunk bársonylégylárvát. Azon a területen a disznók buzgón kerestek valamit (az orrukát egyenes vonalban mozgatták közvetlenül az avarréteg alatt), de nem tudtuk megfigyelni egyetlen lárvát elfogyasztását sem.

A hal a sertések kedvenc tápláléka, még a kukoricánál és a földigilisztánál is jobban szeretik. A haldögöt is eszik, a lebegő haldögök után úsznak is. Beteg sertéseknek (például vetélés után) a svinjarok néhány napig halat adnak, hogy a kocák visszanyerjék étvágyukat. A disznók a kiszáradó mocsarakban áradások után minden halat megesznek, ami aztán bűdössé teszi az ürüléküket. A halat a svinjarok a sertések szoktatására és irányítására is használják, például a kocák visszacsalogatására a disznóólba az erdőbeli fialás után. Két alkalommal mi is láttuk, hogy a sertéseknek extra táplálékként, illetve gyógyszerként „szeméthalat” (inváziós ezüstkárászt és törpeharcst) adtak, amit azok lelkesen és gyorsan meg is ettek.

A békákat (kecske- és erdei-béka-csoport) és az ebihalakat szintén szívesen fogyasztják. A svinjarok szerint a disznók szinte „megőrülnek” értük, és esőzések után egész nap futnak utánuk. Szárazabb évszakokban is megeszik őket. Nem eszik meg azonban a varangyokat és a vöröshasú unkát, „mert mérgezőek”. Esznek teknősöket is, a fogukkal és a lábakkal széttépik őket, feltörik a páncéljukat, és megeszik a húst. Siklókat és gyíkokat viszont a svinjarok többsége szerint nem esznek. E fajok kapcsán sajnos nincsenek saját terepi megfigyeléseink.

A sertések megeszik a fiatal és beteg kacsákat (főleg tőkés récé), valamint a fészkekből kiesett gémfiókákat, a röpképtelen és elpusztult madarakat is, valamint a földön fészkelő fajok tojásait. Egereket (például erdei egereket) és más kisemlősöket is esznek, ha el tudják kapni őket (például hóban könnyebben). Az erdei egerek raktáraiban is megkeresik a makkot, kitúrják, feldöntik a nagy tuskókat, hiszen alattuk akár 10-20 kg makk is lehet, ami több disznónak is elegendő. Egymást tanítják, hogyan kell ezt csinálni. Mi csak több feldúlt és kirabolt raktárat láttunk,

konkrét rablást nem. A disznók a beteg vagy sérült gímszarvast és őzet, illetve minden emlősdögöt felfalnak, de a rókáét és a sakálét nem. Mi sem láttunk ilyet, de találtunk érintetlen elpusztult rókát és sakált a szálláshelyek közelében.

Összegzés és kitekintés

Kutatásaink legfontosabb eredményei a következők:

- A svinjarok elmondásai és a saját megfigyeléseink alapján is azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az erdei sertéslegeltetés korántsem egyenlő a makkoltatással. Egyrészt makkolás közben giliszták után is túr és legel is a disznó, mivel az egyes tápláléktípusok egymást kiegészítik (például szénhidrát, fehérje és rost). A makk fogyasztása közben az abban található kártevő rovarok lárváit is elfogyasztja, ezáltal az erdőnek egyféle szolgálatot is tesz. Másrészt nem makkos évben, illetve nem makkos évszakokban is tartható disznó az erdőkben, különösen, ha mocsarak is vannak elérhető távolságban, illetve, ha a nyári aszályos és a hideg, havas téli időszakokban a túlélést gyeplegelők, tarlók és kiegészítő takarmányok segítik.
- A dokumentált tudás gazdagsága alapján feltételezzük, hogy az európai középkori és újkori disznótartáshoz kapcsolódó hagyományos ökológiai tudásnak egy jelentős része még fellelhető a Boszut és Száva folyók árterén. Cikkünkben ennek csupán egy kis részét tudtuk bemutatni.
- A svinjarok 166 növényfajt (taxont) ismernek, 98-ról tudják, hogy azokat eszi a sertés, 56-ról, hogy elkerüli, továbbá 42 állattaxont fogyasztanak, 17-et pedig elkerülnek. A megfigyeléses vizsgálataink általában kevesebb információt tartalmaznak, mint a svinjarok tudása, de több faj(csoport) esetében is kiegészítettük a svinjarok megfigyeléseit (például apró termetű lágyszárú fajok vagy a giliszta fogyasztási módjai kapcsán).
- Mind a svinjarok szerint, mind megfigyeléseink alapján a disznó egyfelől mindenevő (szinte mindent megeszik, ami eléje kerül), másfelől kimondottan ínyenc, azaz nagyon megválogatja, hogy melyik évszakban, illetve napszakban mit és abból mennyit eszik. Emiatt tájról tájra és időszakról időszakra lényegesen eltérő lehet az elfogyasztott táplálékok spektruma.
- Eredményeink segíthetik az erdei és mocsári sertéstartással kapcsolatos szórványos, de korabeliségük miatt kulcsfontosságú történeti források mélyebb ökológiai értelmezését, amihez azonban először össze kell gyűjteni ezeket Európa országaiból, ami tudomásunk szerint még nem történt meg.

PIG KEEPING IN THE FORESTS AND MARSHES OF SREM (SERBIA)

The Traditional Ecological Knowledge of Svinjars

*By Zsolt Molnár – Klára Szabados – Alen Kiš – Jelena Marinkov – Marianna Biró – Kinga Öllerer –
Dániel Babai – Krisztián Katona – Viktor Ulcsni – László Demeter*

SUMMARY

The authors studied extensive pig keeping in forests and marshes, a historically widespread but nowadays almost extinct practice in Europe, but one with high potential in bio-farming and conservation. The knowledge of pig keepers and the foraging of their pigs are sparsely documented. The authors explored the knowledge of traditional pig keepers (*svinjars*) about wild plants and animals, and pig foraging in the Sava-Bosut forest-marsh complex in Serbia. They conducted picture-based interviews, participatory fieldwork, and visual observation on pig foraging. The *svinjars* knew that the pigs consumed 98 plant and 42 animal taxa, and avoided 56 and 17, respectively. The seasonality of foraging was high, the pigs were omnivorous but choosy. The knowledge of the *svinjars* is a disappearing cultural heritage of European importance.

PLÉBÁNIÁK ÉS ADÓPORTÁK – A MAGYAR KIRÁLYSÁG VÁLTOZÁSAI A 13–14. SZÁZAD FORDULÓJÁN

Az 1332–1337-es pápai tizedjegyzék a középkori Magyarország egyik legértékesebb és legtöbbet faggatott forrása. Néhány évvel ezelőtt magam is részletesen foglalkoztam vele,¹ némi indoklást igényel tehát, hogy miért veszem elő a témát ismét. Az indoklást kicsit távolabbról kell kezdenem. 2019-ben felkerült a Történettudományi Intézet webszerverére annak a térképes adatbázisnak a Béta-verziója,² amelynek egyik első és máig a legnagyobb összefüggő adathalmaza a pápai tizedjegyzék és a hozzá kapcsolódó források, elsősorban az 1334-es zágrábi jegyzék adatait tartalmazza. Az adatbázis ellenőrzése és frissítése során immár azokat az egyedi adatokat is igyekeztem feldolgozni és beilleszteni, amelyek a tizedjegyzék készülésekor időpontjában biztosan létező, de a jegyzékből mégis hiányzó plébániákra vonatkoznak. A pápai tizedjegyzékről írt cikkem egyik fő következtetése az volt, hogy a jegyzék statisztikai értelemben teljesnek tekinthető, és a térképen üresen maradó területek plébániahálózata valóban rendkívül laza volt a 14. század elején. Az adatbázis ellenőrzése ezt megerősítette, s egyben valami másra is rámutatott, ami további elemzésre ösztönzött. Az adatok azt sugallták, hogy országos szinten korreláció lehet a plébániák és a jobbágytelkek között, ami Európában nem is volna példa nélküli. Franciaországban az 1328-ban készült összeírásból – amely nemcsak a plébániákat, hanem a háztartásokat is tartalmazza – ez egyértelműen kiderült, és a francia kutatás fel is használta ezeket az adatokat a 14. századi lélekszám-becslésekhez. (Hasonlóképpen használta az adatokat az angol kutatás is.)³ Amennyiben hasonló összefüggést sikerül kimutatni a magyarországi adatok esetében, az egy lépéssel közelebb vihet az ország középkori népesedéstörténetének megismeréséhez is. A kérdés tehát az, hogy az

¹ *F. Romhányi Beatrix*: A középkori magyar plébániák és a 14. századi pápai tizedjegyzék. *Történelmi Szemle* 41. (2019) 339–360. A tanulmány egyik legfontosabb következtetése, hogy a magyarországi plébániahálózat struktúráját tekintve összevethető a korabeli angol és francia plébániahálózattal. Emellett az is világossá vált, hogy a pápai tizedjegyzék és a zágrábi jegyzék szorosan összetartozó, egymást kiegészítő forrás, így az összeírásból ténylegesen csak a győri egyházmegye adatai hiányoznak, de még annak egyösszegű befizetését is megtaláljuk a tizedszedők könyvelésében. Ebből pedig az is következik, hogy az alföldi plébániák hiánya a jegyzékből, amit korábban részben a forrás részleges pusztulásával, részben a tizedszedők hanyagságával magyaráztak, a területre jellemző, nagyállattartó gazdálkodás egyenes következménye.

² <http://kozepkori-terszervezes.abtk.hu>

³ *Taxatio Ecclesiastica Angliae Et Walliae auctoritate P. Nicholai IV, circa A.D. 1291*. Kiad. Thomas Astl – Samuel Ayscough – John Caley. London 1802.; *Ferdinand Lot: L'état des paroisses et des feux de 1328*. *Bibliothèque de l'École des chartes* 90. (1929) 51–107. és 256–315. Az angol és wales-i adatok feldolgozása: *Taxatio Database* – <https://www.dhi.ac.uk/taxatio/> (letöltés 2021. szept. 21.).

adott plébániaszám mellett hány telekkel (adóportával) és milyen háztartáslétszámmal számolhatunk a 14. század elején, és mindez a 15. századi, más alapon számított adatokkal összevetve milyen demográfiai, illetve ezzel összefüggésben milyen gazdasági folyamatokat jelez. Végül, de nem utolsó sorban mindezen adatokból a tájhasználatra, a legeltető állattartáshoz rendelkezésre álló területek arányára és elhelyezkedésére is levonhatunk óvatos következtetéseket.

Az adatbázis

Mindent egybevetve, az adatok négy kategóriába sorolhatók. (1. táblázat) A legnagyobb csoportot természetesen a pápai tizedszedők jegyzéke és a vele egykorú, 1334-es zágrábi jegyzék, valamint a tarcafői főesperesség és a medgyesi dékántság plébániáinak jegyzéke teszi ki. Ebbe a körbe tartozik összesen 4025 plébánia, amiből 450 esik a zágrábi püspökség (ezek közül tíz a pápai tizedjegyzékben is szerepel), 15 a medgyesi dékántság, 30 pedig az egri egyházmegye említett főesperessége területére. A második csoportba tartoznak azok az adatok, amelyek egy-egy összefüggő terület plébániáira vonatkoznak, de jegyzék nem maradt fent róluk, viszont okleveles adatok alapján rekonstruálható a plébániahálózatuk. Ezek közül a legfontosabb a nagy összeírásból hiányzó győri püspökség plébániahálózatának rekonstrukciója (189 plébánia). Emellett jelentősebb számot képviseltek a szepesi városok és a pozsonyi káptalan falvainak plébániái (24+24), valamint a milkói püspökség (utóbb brassói dékántság) 14 barcasági plébániája. Egykorú okleveles adatok alapján ehhez hozzáadható még a kalocsai egyházmegye székesegyházi és bodrogi főesperességének 15 plébániája is. A győri egyházmegyéé nem tudni, miért maradt ki (vagy veszett el), a többit azonban valószínűleg azért nem találjuk a jegyzékben, mert az egyházi feletteseik egyben fizették meg értük a tizedet.⁴ Voltaképpen ez volt a helyzet a zágrábi püspökségben is, hiszen a pápai tizedjegyzék tartalmazza az egyházmegye legtöbb főesperességének befizetéseit, de nem plébániánként, hanem csoportosan – miközben egyébként elkészült a plébániák jegyzéke is, amely azonban nem a Kúria, hanem a püspökség levéltárában

⁴ Sajátos példáját képviseli ennek a helyzetnek a Bács vármegyei Geréc plébániája, amely 1333-ban még szerepel a pápai tizedszedők jegyzékében, később azonban már nem. A faluról történetesen tudjuk, hogy 1334-ben a kalocsai érsek birtoka lett, így a későbbiekben nyilván az érsek róttá le az adót. Vö. *Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV.* (a továbbiakban: ÁMTF) Bp. 1967–1998. I. 221. Györffy egyébként a pápai tizedjegyzéket már megpróbálta demográfiai forrásként használni: *Györffy György: A pápai tizedlajstromok demográfiai értékelésének kérdéséhez.* In: Mályusz Elemér emlékkönyv. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok. Szerk. H. Balázs Éva – Fügedi Erik – Maksay Ferenc. Bp. 1984. 141–157.

maradt ránk.⁵ A plébániák teljes számának ezek a kimaradó egységek – a 4,3%-ot kitevő győri püspökséget nem számítva – mintegy 1,7%-át adják. A harmadik csoportba kerültek azok az elszórtan felbukkanó plébániák, amelyeknek a léte a 14. század első harmadában igazolható, és kimaradásuk okát nem tudjuk egyértelműen azonosítani. Ide soroltam a tizedjegyzékben nem szereplő, de a korszakban működő vidéki társaskáptalanokat és szerzetesi prépostságokat is (összesen 18).⁶ Ezek az adatok a teljes adatmennyiség nagyjából 3,1%-át teszi ki. Végül a negyedik, „fantom” csoportban van néhány olyan hely, amelynek plébániájáról sem a tizedjegyzékből, sem más korabeli forrásból nem értesülünk, hiányuk azonban különféle megfontolások miatt megmagyarázhatatlan. Ebbe a körbe rendkívül kevés település tartozik (összesen kilenc: Ellés, Kecskemét, Kiskunfélegyháza és Nagykovács a váci, Kiskunhalas és Szabadka a kalocsai, Keve a csanádi, Mezőtúr a váradi egyházmegyében, valamint Szomolnok a Szepességben). Szomolnok kivételével⁷ mindegyikük az Alföldön található, és közülük csak Kecskeméten és Ellésen tudunk kétségtávolan 13. századi eredetű, a 14. század első felében is biztosan fennálló templomról. Néhány évtizeddel a tizedjegyzék elkészülte után azonban a többiek is mezővárosként tűnnek fel a forrásokban, sőt Kevén az 1360-as

⁵ *Rationes collectorum pontificorum in Hungaria*. Pápai tizedszedők számadásai. 1281–1375. Kiad. Fejérfataky László. (Monumenta Vaticana Hungarica I/1.) Bp. 1887. 162–172. A tizedszedők összesen tíz nagyobb jövedelmű, zágrábi egyházmegyei plébániát név szerint is összeírtak, amelyek közül csupán egy, Ugra (Vgrovec Donji) hiányzik az 1334-es plébániajegyzékből. (A plébániát, amely a zágrábi püspök birtokán volt, 1343-ban is említik: *Josip Butunac*: Popis župa zagrebačke biskupie 1334. i 1501. godine. *Starine* 59. [1984] 69.) Nem könyvelték el külön a vrboveci főesperesség 3 plébánosának befizetését. Ezeket talán összevonták a szomszédos zagorjei főesperességgel, amely a befizetéseknél maga is a goraival egy soron szerepel. Nem kizárt, hogy a 14. században hasonlóan járt el a győri püspökség is, amelynek egy összegben fizetett tizedét szintén elkönyvelték, az ő plébániajegyzékük azonban nem maradt ránk.

⁶ A szerzetesi – premontrei és Ágoston-rendi – prépostságok eleve lelkipásztori feladatok ellátására létesültek. Többségük meg is jelenik valamilyen formában a pápai tizedjegyzékben, így indokoltnak látszott a lista kiegészítése. A társaskáptalanok esetében a helyzet összetettebb. Ezeknek az intézményeknek többféle funkciója is lehetett. Egy részük a királyi kápolnához kötődött, mint például a fehérvári prépostság vagy az esztergomi, Becket Szent Tamásról nevezett káptalan. Más részük a székeskáptalanok mellett szervezett kisebb káptalan volt, például az esztergomi várban működő Szent István-káptalan, amelyeknek javadalmai a püspöki központban működő, nagyobb létszámú papság megélhetését biztosították. A társaskáptalanok harmadik típusa olyan területeken tűnik fel, ahol valamilyen ok miatt hagyományos alsó egyházi szervezet még nem volt jelen, vagy a terület adottságai miatt nem is volt megszervezhető. Ilyen területek lehettek a frissen betelepített régiók vagy az Alföld bizonyos vidékei, példáulként a szebeni, a vasvári, a mislyei, a tenyői vagy a hájszentlőrinci prépostságok említhetjük. Végül, néhány társaskáptalan kifejezetten sűrűn lakott területeken tűnik fel (például Felsőörs), ahol a nagyobb lélekszám megfelelő lelkipásztori gondozása nagyobb létszámú papságot igényelt. Ez utóbbiak helyett a 13. század második felétől már inkább koldulórendi kolostorokat alapítottak.

⁷ Szomolnok fennmaradt középkori irataiban a plébániáról alig esik szó. 1397-ben és 1516-ban a plébánia exempt voltát, 1468-ban pedig a plébánost említik. Ugyanakkor a város I. Károly királytól kapott privilégiuma alapján a plébánia léte a 14. század elején feltételezhető. Vö. *Daniela Dvořáková – Martin Štefánik*: Smolník. In: *Lexikon stredovekých miest na Slovensku*. Bratislava 2010. 437. és 442.

évektől a szigorú ferencesek bolgár őrségének egyik kolostora működött, aminek szintén kellett legyen előzménye. Ez a nyolc alföldi település tehát statisztikai szempontból akár figyelmen kívül is hagyható, ugyanis például a népesség számításnál csupán néhány ezres eltérést okoznak. A teljes településhálózat szempontjából azonban mégis van jelentősége a megjelenítésüknek. Végigtekintve az adatokon látszik, hogy az 1330 körül létezett plébániák mintegy 80%-a benne van a pápai tizedjegyzékben, további csaknem 11%-uk pedig egykorú jegyzékből ismert. Ehhez hozzászámítva a győri püspökség rekonstruált plébániahálózatát és a barcasági dékánsságot, az eredmény kb. 97%, az ilyen-olyan okok miatt vagy véletlenül kimaradt plébániák a teljes mennyiség 2,5–3%-át teszik ki.

Röviden ki kell térni néhány ellentmondásos adatra is, amelyeket nem vettem fel az adatbázisba. A történeti és régészeti irodalomban rendre egyházas helyekről szokott szó esni, és valóban, viszonylag sok olyan templomról van tudomásunk az 1300 körüli évtizedekből, amelyek nem kerültek bele a pápai tizedjegyzékbe. Annak, hogy a kiegészített listába sem kerültek bele, az az oka, hogy egyeseket közülük eleve kápolnának neveztek, míg másoknál csak templomépületről van szó pap említése nélkül. Ez utóbbi persze nem feltétlenül perdöntő bizonyíték, mégis több érv szól e templomok kihagyása, mint felvétele mellett. A probléma lényegét két, földrajzilag egymástól távoleső példával szeretném illusztrálni.

A zágrábi egyházmegye plébániáiról 1334-ben készült jegyzékben a gorica-i főesperesség egyik alesperességének összeírása olyan részleteket is tartalmaz, amelyeket más főesperességekben nem rögzítettek. A vivodina-i alesperesi kerületben ugyanis – a kora újkori canonica visitatiókhoz hasonlóan – minden plébánia mellett feltüntették a fiókegyházaikat is.⁸ A részletes felsorolás oka nem ismert, de talán nem tévedünk nagyot, ha úgy véljük, ennek az alesperesi kerületnek a sajátossága állt a háttérben. A listából kiderül, hogy a kerület plébániái közül csupán kettőnek nem volt filiája, és a nyolc plébániához összesen tizenöt további templom tartozott, vagyis csaknem háromszor annyi egyházas hely volt, mint ahány plébánia. Sajnos, ezekről a templomokról semmit sem tudunk a védőszentjükön kívül. Valószínűleg a terület szórtan elhelyezkedő települései miatt volt rájuk szükség, de azt nem tudjuk, hogy egy-egy kápolna hány családot szolgált. Elképzelhető, hogy ennek az alesperesi kerületnek a plébániáihoz valamivel több lélek tartozott, mint más vidékeken, de az is lehet, hogy egészen apró kápolnákról

⁸ Buturac, J.: Popis i. m. 86. Vivodina: 2 filia, Metlika: 5 filia, Podzemelj: 2 filia, Črnomelj: 2 filia, Šemič: 3 filia, Vinica nad Kupi: 1 filia, Kápolnákat olykor más plébániák mellett is megemlíti a zágrábi püspökség összeírása, ilyen rendszerzerűen azonban csak ebben az alesperességben jegyezték fel őket. Ugyancsak találni utalásokat fiókegyházakra a pápai tizedjegyzékben is, például a honti főesperességben (Ipoly)nyék és az azonosítatlan *Cobum* filiaként van feltüntetve, mindkettő ennek megfelelően összeg nélkül. Vö. Rationes collectorum. 216.

van szó, ahol néhány tucat, a plébániatemplomtól távol lakó hívő lelkigondozását kellett biztosítani. Arról, hogy mit érthettek a korszakban „nagy távolságon”, egy 1342-ben kelt oklevélből alkothatunk képet.⁹ Eszerint a Zala megyei nemesek Tapolcán tartott *generalis congregatió*ján István fia Tamás és Diszeli Tywan fiai, Pál és János elmondták, hogy van a plébániájuktól (*ecclesia parochialis*) nagy távolságra lévő örökbirtokukon egy lakótelkük (*mansio*), de mivel az egyház közelében akarnak lakni, ezért egy nagy földrészüket elcserélték Keszin a veszprémi egyház jobbágyának földrészére. E cserébe a veszprémi püspök is beleegyezett. Tekintve, hogy a néhány évvel korábban készült pápai tizedjegyzék szerint a környék plébániahálózata meglehetősen sűrű volt (ez egyébként Zala megye egészére is igaz), a templomtól nagy távolságra lakni nem jelenthetett többet 3-3,5 kilométernél. Az ügy kimeneteléből ítélve ez már elég nagy távolságnak számított ahhoz, hogy valaki úgy döntsön, inkább beköltözik a faluba, és ezt mások is kellő indoknak fogadták el. Nem állítom, hogy a zágrábi egyházmegyei példában is ilyen kis távolsággal kell minden esetben számolni, de az sem valószínű, hogy a filiák távolsága az anyaegyháztól ennek a többszöröse lett volna.

A másik példa a csanádi egyházmegye területéről való. 1274-ben a Csanád nem ágai megosztottak a megyében fekvő birtokaikon, és ekkor összesen nyolc fennálló templomot is megemléstettek, védőszentjükkel együtt.¹⁰ A listában vannak ezen felül *-egyháza* utótagú helynevek is, ezek azonban a birtokosztály idején már biztosan nem működő templomok voltak. Az említett templomok közül csupán egy, Valkány került be a pápai tizedjegyzékbe. Ireg és Dál helyett megtaláljuk viszont, két pappal, az éppen a 13. század végén nevet váltó Makót, amely szerepelt a birtokosztályban, de templom nélkül.¹¹ Lovas közelében a rábei plébániát találjuk, amely szintén a Csanád nem birtoka volt. A két valkányi templom, illetve az 1274-ben a közelükben említett, ma már nem azonosítható Szer és Szilas közül a tizedjegyzék szerint plébánia csak az egyik valkányi templomból lett.¹² Emellett néhány további adat is van a 13. század végén, illetve a 14. század első harmadában létező templomokról, például Kér Szűz Mária-templomát említik 1247-ben és 1284-ben, Béz Szent János-templomát 1329-ben és 1338-ban – utóbbi alkalommal az is kiderül, hogy kőből épült –, Szöllös Szent Péter-templomát szintén 1329-ben, Szentlászló és Szentmargit köntemplomát 1322-ben.¹³

⁹ Anjou-kori Oklevéltár 26. 1342. Kiad. Piti Ferenc. Bp.–Szeged 2007. 226. sz.

¹⁰ ÁMTF 1.: Dál, Szent Egyed (854); Ireg, Szent István király (859); Kakat, Szent Kereszt (860); Lovas, Szent György (863); Szer, Szűz Mária (872); Szilas, Szent Imre (872); Valkány, Szent Ilona és Szent Erzsébet (875–876).

¹¹ ÁMTF 1. 863–864. 1299: Felvelnuk, quae moderno vocabulo Makofalva vocaretur. A települést 1337-ben már Wasarhel Mokónak nevezték.

¹² *Ortvay Tivadar*: Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején I. Bp. 1891. 421.

¹³ ÁMTF 1. 849., 861., 870–872.

Ezeknek a közvetlen közelében szintén megtalálhatók a pápai tizedjegyzékben említett plébániák. Mindez arra figyelmeztet, hogy a 13. század közepe és a 14. század harmincas évei között az ország egyes részein elég jelentős változások mehettek végbe, az 1270-es, 1280-as években létező, kőből épített templomok nem feltétlenül váltak plébániatemplommá néhány évtizeddel később. Makó esetében felemelkedő mezővárosról van szó, amely emiatt az 1330-as években már viszonylag jelentősebb népességgel is rendelkezett. A valkányi plébánia négy korábbi templom területét olvasztotta magába. A Lovas és Rábé közötti váltást nem tudjuk ilyen okkal magyarázni, de biztosan megfelelő indoka volt annak, hogy Lovas helyett miért Rábéra került a plébánia. Az 1274-ben említett templomok későbbi sorsa nem ismert, lehet, hogy filiaként tovább működtek, de biztos volt olyan is, amelyet elhagytak a hívek, és idővel elenyészett.

A fenti két példa arra hívja fel a figyelmet, hogy nem érdemes megfontolatlanul kiegészítgetni a pápai tizedjegyzéket különféle templomokkal, pusztán arra alapozva, hogy a jegyzék készítése idején léteztek. A nyilvánvaló hiányokat, mint a győri egyházmegye plébániái, természetesen célszerű pótolni, és egyéb szempontok alapján is kerülhetnek be pótlólag adatok az adatbázisba. Minden esetben tudnunk kell azonban az indokot, legyen az közel egykorú jegyzék (mint a tarcafői főesperesség esetében), az alárendelt egyházak helyett egyben fizető intézmény (mint a pozsonyi káptalan birtokainak esetében), kifejezetten lelkipásztorkodással foglalkozó intézmény (mint a premontrei vagy az Ágoston-rendi prépostságok) vagy esetenként magának a plébániának, illetve a helyi plébánosnak az okleveles említése a tizedjegyzék készülése körüli években.

Ami a társaskáptalanokat és a szerzetesrendi prépostságokat illeti, a plébániahálózatban, pontosabban a hiányok pótlásában betöltött szerepük különösen az alföldi térségben látszik érdekesnek. Az egyébként igen kevés plébániával rendelkező váci egyházmegyében a 14. században négy premontrei prépostság (Jánoshida, Kökényes, Ócsa, Zsidó) és egy társaskáptalan (Tenyő) működött. A kalocsai egyházmegye területén Derzsen Ágoston-rendi prépostság, Hájszentlőrincen és Titelen pedig társaskáptalan volt, és bár hamar megszűnt, ebbe a körbe tartozott a 13. század végén említett géderi premontrei prépostság is – mindannyian az egyházmegye plébániákkal gyéren ellátott részének határán helyezkedtek el. A csanádi egyházmegyében a mezősomlyói társaskáptalan és a rövidéletű zaggyúji premontrei prépostság említhető. A 13. században az efféle intézményeknek a száma még magasabb volt, és néhány olyan területen is találkozni velük, amelyek ugyan nem az Alföldön vannak, de a táj jellege és használata ahhoz hasonló (például a Fejér vármegyei Baracska prépostsága).

1. táblázat A Magyar Királyság plébániái a 14. század elején¹⁴

egyházmegye	tizedjegyzék	más jegyzék	csoportos ¹⁵	prépostság	egydi	kérdéses	összesen	azonosítatlan	%
ESZTERGOM	426		48	4	27		505	23	4,55%
Eger	747	30		1	5		783	46	5,87%
Győr			189	3			192		
Nyitra	81				3		84	3	3,57%
Pécs	586				9		595	45	7,56%
Vác	29			5	7	4	45		
Veszprém	489			4	30		523	9	1,72%
KALOCSA ¹⁶	108		15		1	2	126	13	10,32%
Bosznia	6						6	1	16,67%
Csanád	212					1	213	8	3,76%
Erdély ¹⁷	600	14			36		650	7	1,08%
Milkó			14				14		
Várad	234			1	1	1	237	4	1,69%
Zágráb	10	440					450	28	6,22%
Összesen	3528	484	266	18	119	8	4423	185	
%-ban	79,76%	10,94%	6,01%	0,41%	2,69%	0,18%	100%	4,23%	

Ugyanebbe a sorba illeszkedik a 14. század közepén a gersei Pető Margit által alapított pápoci prépostság is.¹⁸ Néhány, a korábbi szakirodalomban ismeretlen rendű monostorként számontartott intézmény esetében is felmerülhet annak lehetősége, hogy valójában társaskáptalanok, vagy legalábbis nagyobb létszámú papsággal rendelkező lelkipásztori központok voltak. A gyanúba keverhető intézmények

¹⁴ Az adatok forrásainak felsorolása megtalálható a <http://kozepekori-terszervezes.abtk.hu> oldalon. Itt köszönöm meg Hegyi Gézának az erdélyi adatokkal kapcsolatban nyújtott értékes segítségét.

¹⁵ A győri egyházmegye plébániái 4,3%, a fennmaradó kisebb egységek aránya 1,7%.

¹⁶ A korábbi cikkben (*F. Romhányi B.: A középkori magyar plébániák i. m.*) közölt táblázathoz képest, az adatok szisztematikus ellenőrzése következtében egyes templomok azonosítását vagy besorolását érintő változás miatt módosult a plébániák száma. Az azonosítatlan plébániák aránya az egri, a kalocsai, a pécsi és a zágrábi püspökségben meghaladja az 5%-ot, az esztergomi és a csanádi egyházmegyében pedig megközelíti azt. Ezeken kívül – ezúttal nem számítva a csupán fél tucatnyi plébániával rendelkező boszniai püspökséget – az erdélyi és a nyitrai püspökség adata haladja meg az 1%-ot. A déli egyházmegyék esetében a 15. századtól a területüket érő török támadások miatti településpusztulás állhat a háttérben. Az egri püspökség területén az azonosítatlan plébániák fele a zempléni főesperesség területén volt, ami talán a 13–14. században létesült hegyvidéki irtásfalvak részleges feladásával függhet össze. Vélhetően ebben az összefüggésben értelmezhető a 14. század végén a Koriatovics Tódor podoliai hercegnek tett adomány és az általa kezdeményezett telepítés, amelynek következtében immár más jellegű, transzhumáló – vallásilag pedig ortodox – népesség vette használatba a vidéket.

¹⁷ A szepeni dékánuság esztergomi érsek alá rendelt plébániáival együtt.

¹⁸ *Bedy Vince: A pápoci prépostság és perjelség története. Győr 1939. 5–7.*

közé tartozik például a Szolnok vármegyei Tétmonostor, a Bodrog vármegyei Tárnokmonostor, de akár a Csongráddal szemközti Ellésmonostor is. Ehhez hasonló intézményre a 16. század közepéről is ismerünk példát: a cikói templomban 1546-ban nem kevesebb mint kilenc pap szolgált.¹⁹ Az intézménytípus iránti igényt jelzi a 13. században a csanádi egyházmegyébe eső itteböi bencés apátság esete is, amelyről 1219-ben azt írták, hogy a szerzetesek – miután hamispénz verésén érték őket – megszöktek, a püspök pedig, kihasználva az alkalmat, társaskáptalanná alakította a monostort.²⁰

A plébániák és a telkek kapcsolata

Már a korábbi elemzés során feltűnt, hogy a plébániák száma és a telkek száma között valamiféle összefüggés lehet, amit az is megerősített, hogy az egy plébániára jutó telkek aránya közel esett a hasonló, 1328-ban készült francia összeírás alapján számolt arányokhoz. Eredetileg a szakirodalomban hagyományosan használt 400 000 telekkel számolva 93,2 telekről beszélhetünk, a francia összeírás szerint ugyanez az arány 104,2 háztartás/plébánia. Egy későbbi cikkben továbbá arra a következtetésre jutottam, hogy az általában emlegetett 400 000 adóportánál valamivel többnek kellett lennie a 15. század végén: a katonaállítási kötelezettségek alapján ez a szám 428 000–432 000 közé esett.²¹ A különbség oka az, hogy a kincstár könyvelése pénzforgalmi szemléletű volt, ezért az adó beszedésének költségét (esetünkben mintegy 7%-ot) – amely már be sem érkezett a kincstárba – eleve nem könyvelték el. A 15. században kétféle módon határozták meg a megyénként kiállítandó katonák számát: 33 telek után egy fő, vagy 100 telek után 3 fő. A két számítási mód közötti 1%-os különbség éppen 4000 telket jelent. A valóságban azonban, úgy vélem, mindkét számítás közelítés volt, és a két szám átlagával, 430 000 adóportával érdemes számolni, ami még szorosabb összefüggést mutat a plébániákkal. Kérdés azonban, hogy a 15. században meglévő 430 000 adóporta valóban megvolt-e már a 14. század elején, amint az a plébániák száma alapján felvethető. A kérdésre akár egy egyszerűnek tűnő számítással is felelhetnénk: elég volna az adóporták feltételezett számát megszorozni a háztartások átlagos létszámával, majd az így kapott lélekszámot kiegészíteni a

¹⁹ K. Németh András – Szeberényi Gábor – Fedele Tamás: Az egyházmegye templomos helyeinek adattára. In: A pécsi egyházmegye története. I/2. A középkor évszázadai (1009–1543). Rövidítések adattarak, mutató. Szerk. Fedele Tamás – Sarbak Gábor – Sümegi József. Pécs 2009. 103.

²⁰ ÁMTF 3. 316–317. A társaskáptalan valószínűleg a tatárjárásnak esett áldozatul, a térség demográfiai viszonyainak átalakulása pedig nem igényelte a felélesztését.

²¹ *F. Romhányi Beatrix*: És ha mégis tudtak számolni? Avagy: hány katona kell az ország védelmére? In: Hadi és más nevezetes történetek. Tanulmányok Veszprémy László tiszteletére. Szerk. Kincses Katalin Mária. Bp. 2018. 115–116.

társadalom más, nem jobbágy jogállású csoportjainak létszámával, és ha a kapott eredmény megfelel az ország korabeli lélekszámának, akkor a válasz igen. Ebben a számításban azonban több bizonytalansági tényező is van, kezdve mindjárt az átlagos háztartás méretével.

A kérdésfelvetés megalapozottsága szempontjából fontos megjegyezni, hogy az egész Európában a 13. század közepe és a 14. század eleje között megszilárduló plébániarendszer a kontinens egyes részein nemcsak a középkor végét, hanem az újkort is megérte. Az angol szakirodalom megállapítása szerint a Taxatio plébániáinak döntő többsége megérte a kora újkort, és ennek folyományaként a 16. századra a 'parish' jelentése magába foglalta a plébánia mellett a községet is.²² Franciaországban, ahol a plébániák és háztartások jegyzéke alig néhány évvel a magyarországi pápai tizedjegyzék előtt készült, a következő országos, bár kevésbé teljes adójegyzéket 1581-ben készítették, amely az angol példához hasonló következtetésre enged jutni.²³ Ilyen, részben adóztatási, részben egyházi céllal készült jegyzékeket, illetve egyházlátogatási jegyzőkönyveket Magyarországon is a 16. századtól ismerünk. A zágrábi egyházmegye plébániáit 1501-ben írták újból össze. Az esztergomi és a veszprémi egyházmegye területén a 16. század közepén végeztetett vizitációt az illetékes ordinárius.²⁴ A váradi egyházmegyéből a trienti zsinat támogatására gyűjtött adóról maradt fenn forrás, az egri egyházmegye alsó egyházi szervezetéről pedig az 1570-re keltezhető *Szent János Könyvből* alkothattunk képet.²⁵ Ezek alapján látszik változás a plébániahálózatban a 14. századi állapothoz képest, de a plébániák száma érdemben nem változott. Országosan vizsgálva, amennyi új feltűnik e jegyzékekben, nagyjából ugyanannyi el is tűnt a 14. századiak közül. A helyzet tehát a reformáció hajnalán az ország nagy részén nem tért el gyökeresen a nyugat-európaiktól. Kivételt a Délvidék és Dél-Erdély

²² F. Romhányi B.: A középkori magyar plébániák i. m. 342–343. Vö. még Beat A. Kümin: The English Parish in a European Perspective. In: The Parish in English Life 1400–1600. Eds. Kathrine L. French – Gary G. Gibbs – Beat A. Kümin. Manchester 1997. 20.; Norman J. G. Pounds: A History of the English Parish: The Culture of Religion from Augustine to Victoria. Cambridge 2000. különösen: 123.

²³ Lot, F.: L'état des paroisses i. m. 59. Az 1328-as jegyzék hibáit 1341-ben igazították, de országos felmérést a 16. századig nem kezdeményeztek. A 'paroisse' idővel Franciaországban is egyet jelentett a községgel, amelynek neve a francia forradalom idején lett egységesen és máig 'commune'. A tapasztalatok szerint egyébként a magyarországi plébániahálózat nem a környező országokéhoz hasonlítható leginkább, hanem Észak-Franciaorszáéhoz. Ismerve a két terület közötti középkori kapcsolatokat, nem nehéz megtalálni a közvetítő közeget sem, amely vélhetően több csatornán keresztül is biztosította az információáramlást (például a liège-i egyházmegyéből érkező egyháziak, a ciszterci rend, a párizsi egyetemet járt egyháziak, a vallon telepések, a limoges-i importtárgyak). E tanulmányban ezért kiemelt helyen szerepel a francia példa.

²⁴ Tóth Krisztina: Egyházlátogatás az esztergomi főegyházmegyében a 16–17. században. Egyháztörténelmi Szemle 1. (2000) (<https://bit.ly/3zekDAC>, letöltés 2021. máj. 21.)

²⁵ Karácsonyi János: Békésvármegye története II. Gyula 1896.; Liber sancti Johannis Capituli Agriensis. Az egri káptalan Szent János Könyve. Kiad. Kovács Béla. Eger 2005.

jelenthetett, ahol a korábbi plébániahálózat az ortodox népesség arányának növekedése miatt zsugorodott. Ezt a helyzetet tükrözi a csanádi püspök jövedelmének és ezzel párhuzamosan az általa kiállítandó katonák számának csökkenése a 15. század végén,²⁶ hozzátéve, hogy más, a határtól távolabbi egyházmegyék növekménye ezt a csökkenést is pótolta. A 16. században például Zala és Pozsony vármegyében tűnnek fel nagyobb számban új plébániák. Zalában a Balaton környékén tovább sűrűsödött a korábban sem ritka plébániahálózat, Pozsony vármegyében pedig a sasvári főesperességben, ahol a 14. században még csak négy plébánia volt, a 16. századra számos új plébánia tűnt fel. Hasonló folyamatot tükröz az egri egyházmegye 16. század végi jegyzéke is.

Ahhoz, hogy a tanulmány elején feltett kérdést megválaszolhassuk, érdemes a témát mindkét oldalról megvizsgálni. Egyrészt szemügyre kell venni a plébániát mint intézményt a plébános jövedelme szempontjából, másrészt a jobbágytelket mint adóztatható gazdálkodó egységet.

A plébános jövedelme

A plébániák alapításánál az egyház mindig két szempontot érvényesített: lelkipásztori szempontból alkalmas helyen legyen, a jövedelem pedig biztosítsa a stabil működést. Utóbbi lényegében azt jelenti, hogy a hívek által fizetett tized – pontosabban annak meghatározott része – fedezze a plébános és házanépe költségeit. A tized összegéről, pénzben kifejezhető értékéről csak nagyon tág fogalmaink lehetnek, ennek tényleges megbecsülésére sajnos a pápai tizedjegyzék sem alkalmas. Az arányokat azonban ismerjük, ami lehetőséget nyújt arra, hogy valamiféle képet alkossunk a plébános háztartásának életszínvonaláról.

A két alapvető tizedköteles termény, a gabona és a bor közül az előbbi tűnik érdekesebbnek. Egyrészt azért, mivel bor nélkül még csak-csak el lehet lenni, de kenyér nélkül semmiképpen, másrészt a gabonából el kellett tenni egy részt az adón felül is minden évben, vetőmagnak.

Az egyszerűség kedvéért számoljunk egy olyan plébániával, amelyhez éppen száz jobbágyporta tartozik. Ezek éves gabonatermését vegyük 100 egységnek. Ebből az egyház kap 10 egységet, amiből $\frac{1}{16}$ rész illetett egy átlagos falusi plébánost, vagyis az övé 0,625 egység.²⁷ Egy telek egységnyi termésére vetítve ez

²⁶ *F. Romhányi B.*: És ha mégis tudtak számolni? i. m. 110.; *F. Romhányi Beatrix*: Egy furcsa régió: a Temesköz a középkori egyházi intézményhálózat változásainak tükrében. In: *Urbs, civitas, universitas. Ünnepi tanulmányok Petrovics István 65. születésnapja tiszteletére*. Szerk. Papp Sándor – Kordé Zoltán – Tóth Sándor László. Szeged 2018. 82–93.

²⁷ Az $\frac{1}{16}$ rész volt a legáltalánosabb, de egyes vidékeken, például az erdélyi vagy veszprémi egyházmegyében, a plébánost ennél nagyobb rész illette meg. Ennek oka az lehetett, hogy a plébániához az

62,5%. A parasztgazdaság felől nézve a dolgot: a termés 1 egység, ezúttal ez a 100%. Ebből a jobbágy tizedet ad az egyháznak, kilencedet fizet a földesúrnak (igaz, a kilenced törvény majd csak 1351-ben születik meg, de az átlagos földesúri járadék már azt megelőzően is körülbelül ennyi lehetett). Ez összesen kétszer 10%. A maradékból még elteszi a vetőmagnak valót, ami a szakirodalom szerint a teljes termés $\frac{1}{5}$ - $\frac{1}{6}$ része, vagyis 16,7-20%.²⁸ Ezek szerint a termésnek a háztartás által felhasználható része nagyjából 60-63,3%. Gyengébb adottságú területeken a vetőmag-hányad elérhette a termés negyedét is, ebben az esetben 55% maradt a jobbágynak. Vagyis egy falusi plébános – akinek a háztartása szintén nem egy-személyes – nagyjából egy korabeli jobbágy életszínvólán élhetett a tized neki járó részéből. Ez pedig jobbára megfelel annak, amit az eddigi kutatások alapján gondolunk.

Az imént az egyszerűség kedvéért javasoltam, hogy vegyünk száz telket alapul a számoláshoz, csak hogy az eredmény szerint pontosan erre a száz körüli – a szélső értékeket tekintve 80-120 közötti – telekre volt szükség ahhoz, hogy a plébános jövedelme elérje a paraszti háztartásokét. Ez természetesen az országos átlagot jelenti, és egyedi esetekben ettől eltérő eredményre is juthatunk, ami lehet valamely művelési ág regionális túlsúlyának vagy egy terület sajátos településhálózatának a következménye (például szőlőművelés, állattartás, illetve hegyvidéki aprófalvak). És ezzel visszajutottunk a fenti kérdéshez: a 14. század elején megvolt-e már a 15. századból ismert 430 000 telek. A válasz ezek szerint igen, és a pápai tizedjegyzék készítésekor ez a korreláció nagyon erős volt. Az a néhány tucat plébánia, amelyet a 4300-on felül találtunk, azzal függ össze, hogy bizonyos településeken nem vagy nem elsősorban a telkes jobbágyság terménytizede jelentette a plébános jövedelmét. Ebbe a körbe tartozhatott például a városi plébániák többsége, illetve a mintegy három tucat, plébániaként is működő társaskáptalannak és reguláris prépostságnak egy része is. Részben ide sorolhatók azok a – számunkra a 14. század elején sajnos kevésbé látható – plébániák is, amelyeknek hívei nem vagy alig termeltek gabonát, mert (például) állattartással foglalkoztak. Erre vonatkozóan a 15. századból rendelkezünk adatokkal, amikor a tized helyett már úgynevezett kereszténypénzt fizettek.²⁹ A 14. században ilyen plébániák viszonylag kis

átlagosnál kevesebb porta tartozott, vagy a régióban a tizedköteles termények kisebb arányt képviseltek a gazdálkodásban. A tizedfizetésről bővebben lásd *Hegyí Géza*: Tizedszedés a középkori erdélyi egyházmegye Meszesen-túli részein. Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle 45. (2010) 3. sz. 285–297., további szakirodalommal.

²⁸ A 18. században a Magyar Királyság területén átlagosan 20%-nyi vetőmagszükséglettel számoltak. Vö. *Glósz József*: Gabonakereskedelem és hadseregellátás. Történelmi Szemle 62. (2020) 595–608., különösen: 598.

²⁹ *Kubinyi András*: A Magyar Királyság népessége a 15. század végén. Történelmi Szemle 38. (1996) 144. A kereszténypénzt a tizedköteles terméssel nem rendelkező jobbágyság fizették tized helyett az

számban lehettek a rendszerben, mivel éppen ezeket pótolták a fentebb említett társaskáptalanok és szerzetesi prépostságok. Az egyes főesperességekben fizetett pápai tized átlagai alapján ilyen plébániákkal leginkább az erdélyi egyházmegye ózdi és telegdi, az egri egyházmegye borsovai, valamint a zágrábi egyházmegye gorai, zagorjei, gorikai és dubicai főesperességeiben számolhatunk.

Részben a nyugat-európai párhuzamok, részben a későbbi magyarországi adatok, valamint a pápai tizedjegyzékben a városi plébánosok által fizetett tizedösszegek arra utalnak, hogy a városi plébániákhoz átlagosan jóval több, akár két-háromszor annyi háztartás tartozott, mint a falusi plébániákhoz. Ennek forrásokkal történő alátámasztására nem sok lehetőségünk van, de két erdélyi adat fennmaradt, ráadásul éppen az 1330-as évekből, amelyekből az egy plébániára jutó háztartások száma kiszámítható. A szászvárosi dékánság kilenc plébániájának területén 1334-ben összesen 1426 füstöt, vagyis háztartást írtak össze. Ez plébániánként 158,4 füstöt jelent, a három városi kiváltsággal rendelkező település, Szászváros, Igen és Krakkó nélkül azonban az átlag 96 füst/plébánia.³⁰ A másik példa a sebesi dékánság papjainak 1330. évi egyezsége az erdélyi káptallal. Eszerint a dékánság a korábbi 1 márka/60 telek census helyett egységesen 52 márkát tartozott fizetni a káptalan részére, amiből arra következtethetünk, hogy abban az időben $52 \times 60 = 3120$ füsttel számolhattak. Ez 27 vagy 28 plébániára elosztva 111–115 füstöt jelent plébániánként.³¹

Ebből a modellből viszont nem következtethetünk a nemesi telkek arányára, amelyek az egyházi tizedet a 14. század elején még a jobbágyportákkal azonos módon fizették, egyéb adókötelezettségeik azonban nem voltak. Az biztos, hogy ezeknek az aránya alatta volt a késő középkori, kora újkori szintnek, amikor arányuk a szakirodalom szerint 4–5%-ra tehető,³² de hogy mennyivel, arra vonatkozóan nincs megfelelő forrásunk. Az összképet azonban ezek a telkek alig befolyásolják.

egyháznak. Az újkorban kereszténypénznek vagy sarlópénznek nevezték a földesúrnak hasonló okból fizetett adót is.

³⁰ Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen 1. Hrsg. Franz Zimmermann – Carl Werner. F. Michaelis. Hermannstadt 1892. (a továbbiakban: UGDS 1.) 464–465. Visszaszámolva egyébként a városias településekre átlagosan 283,3 füst jut, ami éppen háromszorosa a falusi átlagnak. Köszönöm Hegyi Gézának, hogy erre és a következő adatra felhívta a figyelmemet, valamint a még publikálatlan kutatási eredményeit megosztotta velem.

³¹ UGDS 1. 433–435. A sebesi dékánság területén városias település volt Szászsebes, Alvinc és Szerdahely. A közeli szászvárosi analógia alapján hármukra 850 telket számolva, a falusi plébániák átlagos füstszáma 91–95 volt.

³² *Kubinyi András*: A Magyar Királyság népessége a 15. század végén. *Történelmi Szemle* 38. (1996) 146–147. A kérdésről az egytelkes nemesek kapcsán újabban lásd *Neumann Tibor*: „Egytelkes nemes”. Egy középkori fogalom magyarázatához. *Történelmi Szemle* 54. (2012) 337–345. Kubinyi a nemesek arányát 4,4%-nak vette.

A telkek számára vonatkozó állításnak további következményei vannak. Egyrészt a teleknek adóegységként a 13. század végén már országosan jelen kellett lennie, különben nem jöhetett volna létre az 1330-as évekre a pápai tizedszedők által regisztrált plébániahálózat. Másrészt a telkek száma a késő középkorban gyakorlatilag nem változott. Ez nem azt jelenti, hogy ne alakítottak volna ki egyes területeken új telkeket, ezeket azonban ellensúlyozta más területeken a telkek számának csökkenése, az egyensúly tehát dinamikus volt. Ezzel összefüggésben azt is fontos hangsúlyozni, hogy a települések számának és ez által az egy plébániára jutó falvak számának emelkedése – többek között a késő középkorban megfigyelhető telekaprózódás, illetve a korábbi települések gyakori megkettőződése miatt – nem mond ellent annak, hogy az adóporták száma összességében nem változott. Harmadrészt, a telkek számának változatlansága azt is jelenti, hogy az eltartott, az élelmiszer-termeléssel közvetlenül nem foglalkozó népesség aránya jelentősen nőtt, ami mindenképpen feltételezi a mezőgazdaság termelékenységének számottevő növekedését. A megtermelt gabona mennyiségének jelentős növekedését támasztja alá a késő középkortól adatolható gabonaexport megléte is.

A fent leírtakkal kapcsolatban joggal merülhet fel a kétely, hogy a 13–14. században vajon ilyen alapon, ennyire végiggondolva, végigszámolva határozták-e meg a falusi plébánosok jövedelmét. Bármilyen egyszerűnek tűnik is a végeredmény, egészen biztosan nem egy lépésben, rövid idő alatt alakult ki. Mielőtt ugyanis a késő középkorban is meglévő plébániahálózat nagyjából a 13. század második felére, végére kialakult, volt Európában egy nagyjából 80-100 éves „kísérleti fázis”. Angliában valóban maradtak fenn adatok 100-200 lelkes plébániákról a 13. század elején, amelyek – mivel fenntarthatatlannak bizonyultak – hamar meg is szűntek.³³ Vannak arra utaló jelek, hogy ez a fázis Magyarországon is létezett, de itt a tatárjárás is erősen hozzájárult e korai templomok elenyésztéséhez.³⁴ Ebben a mintegy évszázadnyi időszakban az egyházi és világi elit tapasztalatot szerezhettek arról, hogy egy plébánia fenntartásához mennyi jövedelemre van valójában szükség. Mennyi a túl kevés, túl sokat pedig nyilvánvalóan szintén nem akartak adni. Ebben a rendszerben tulajdonképpen csupa egyszerű szám van: négyzel, öttel, tízzel, esetleg hattal kell osztani. A tized és a kilenced számítása világos, a plébános – általában – a tized negyedének negyedét kapta. A jobbágnak sem kellett feltétlenül hattal osztania, ha a vetőmagot az után tette félre, miután lerótta az adóját, tehát a megmaradt 80% ötödét tette el

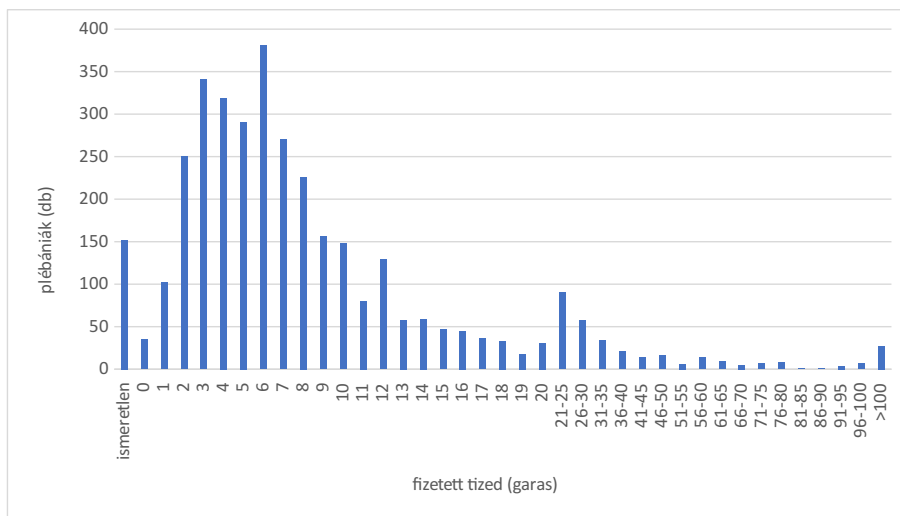
³³ Beat A. Kümin: The English Parish. In: The Communal Age in Western Europe c. 1100–1800: Towns, Villages and Parishes in Pre-Modern Society. Basingstoke 2013. 40–42.

³⁴ F. Romhányi Beatrix – Laszlovsky József: A tatárjárás pusztítása és a magyarországi templomhálózat. Századok 155. (2021) 601–630.

(illetve a negyedét vagy harmadát, ha a nagyobb vetőmagszükséglettel számolunk). Mindemellert az átlagos telekszámától biztosan volt eltérés felfelé és lefelé is. A jövedelem jelentősebb megváltozása nélkül ez $\pm 5\%$ -ot (95–105 telek/plébániát) biztosan jelenthetett, egyéb tényezők pedig (például sajátos lelkipásztori feladatok, valamilyen többletjövedelem megléte) a szórás növekedését is eredményezhették a rendszerben. Fontos azt is szem előtt tartani, hogy 100 telek az egyik régióban nem volt azonos méretű egy másik régióban lévő 100 telekkel, hektárra átszámítva ez a különbség akár kétszeres is lehetett.

Gyakorlati szempontból nézve viszonylag erős határ alul volt. Valószínűleg előfordult, hogy egy meglehetősen kis közösség számára, lelkipásztori okok miatt (mert például mindentől messze voltak) létrehoztak egy plébániát, de ha nem bírták eltartani a papot, akkor előbb-utóbb mégis hozzácsatolták azt egy másik plébániához. Nyugat-Európában a Fekete Halál után sem mentek 300 lélek alá, és már ezt is csak a valóban gazdag helyeken engedhették meg maguknak (például London környékén). Ez a 300 lélek a demográfiai ökölszabály szerinti 5 fős háztartás modellel 60 telek, a Kubinyi által a 15. században feltételezett és arra az időszakra vonatkozóan szerintem is tartható 6,2–6,5 fő/háztartás esetén 45–50 telek.³⁵ (Hozzá kell azonban tenni, hogy ez a 14. század elejére nem tűnik valószínűnek, bár egyes, kivételes esetekben nyilván nem is zárható ki.) Ez persze azt is jelenti, hogy az a pap, aki egy ilyen plébánián szolgált, elég szűkösen élt. A pápai tizedjegyzékben akadnak ilyen feltűnően kis jövedelműek, akik csupán 1–2 garast vagy éppen semmit sem fizettek, de nem túl sokan. A többség meglehetősen egységesen vallott a jövedelméről: a legtöbben 1–2 márka után fizettek nagyjából 4–12 garas tizedet, a medián 6 garas volt. (1. ábra, 1. térkép) Ez arra utal, hogy a mögöttük lévő közösség jövedelemtermelő képessége is hasonló volt. Mindez végső soron nem változtat a statisztikai tényen, hogy egy plébániára átlagosan 100 jobbágytelek jutott. Nehéz megbecsülni, hogy mekkora volt a szórás, de a fizetett tizedek alapján ítélve a plébániák legnagyobb részéhez 80–120 telek tartozhatott. Mindenesetre úgy tűnik, hosszú kísérletezés után 1300 tájára kialakult egy átlátható, könnyen kezelhető rendszer, amely az egykorú parasztgazdaságok jövedelmezőségéhez igazította a falusi plébánosok jövedelmét.

³⁵ Ennél alacsonyabb, 4–4,5 fős családmoddelt valószínűsít Csukovits Enikő a római Szentlélek-társulat anyakönyveinek magyar vonatkozású bejegyzései alapján (Családi viszonyok a középkorvégén Magyarországon. In: „Magyaroknak eleiről.” Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendő Makk Ferenc tiszteletére. Szerk. Piti Ferenc – Szabados György. Szeged 2000. 107–125). Ezzel a modellel számolva egy plébániára legalább 70–75 háztartás esne. Ezt a családmoddelt azonban problematikus a társadalom egészére kivetíteni. Érvei mindenképpen megfontolandók a társadalom magasabb státuszú, tehetősebb rétegeit tekintve. Az ország népességének elsöprő többségét kitevő falusi, paraszti népességre vonatkozóan azonban a minta nem tekinthető reprezentatívnak.

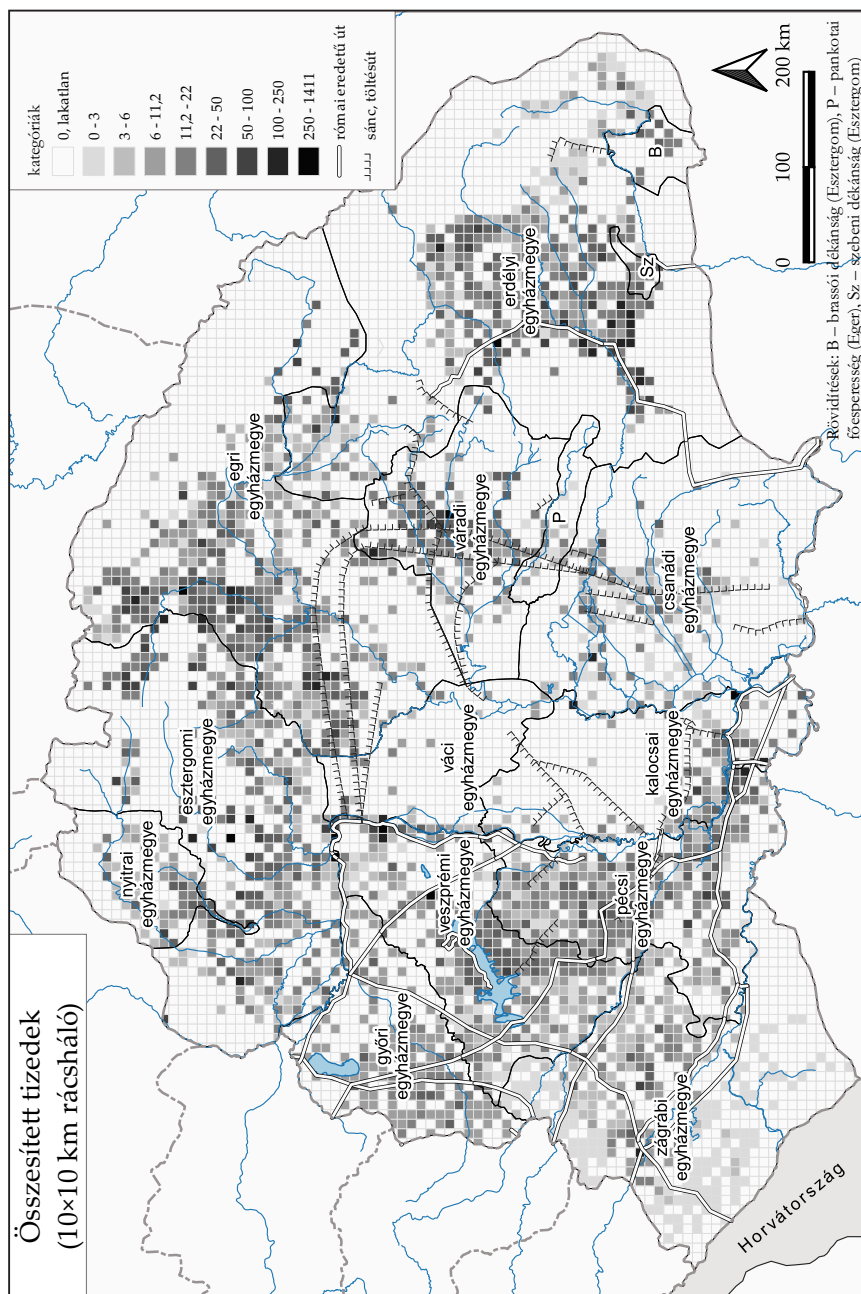
1. ábra A fizetett pápai tized (éves átlag, kerekítve, garasban számítva)³⁶

³⁶ A tizedjegyzék adatai alapján a fizetett tized átlagosan, országosan 11,2 – a zágrábi egyházmegyével együtt 10,4 – garas volt, a falusi plébánosok által fizetett tized átlaga pedig 9 garas (a zágrábi egyházmegyével együtt 8,7 garas); a medián 6,3 (Zágrábbal 6) garas. A tizedjegyzékben mintegy 4% azon plébániák aránya, ahol az összeget nem jegyezték fel. Fél garasnál kevesebbet fizetett 1%, évi átlagban legfeljebb 2 garast fizetett 8%. A többség (65%), 3-12 garas közötti összeggel adózott (ezek fele 4-7 garast fizetett), a plébániák 87%-a legfeljebb 20 garast fizetett évente. A zágrábi egyházmegye azon 12 főesperessége, amelynek egyben fizetett tizedét ismerjük, hasonló képet mutat, bár az általuk fizetett tized átlaga alatta marad az ország többi részén ismert átlagnak. Azok a plébániák, amelyeknek 20 garas fölött volt az adója, vagy a teljes quartával rendelkező kiváltságos intézmények voltak (például az erdélyi szász plébániák jelentős része), vagy a mezővárossá válás küszöbén álló településen működtek (például az egri egyházmegyében Maklár vagy Nagytálya, a pécsi egyházmegyében Eszék). Összehasonlításképpen, a városi adóösszegek átlaga csaknem 80 garas. Az egyházmegyék közül a pécsi (7,3) átlaga kevéssel a medián felett van, a csanádi (6,1) megegyezik vele, a zágrábi (4,2) pedig valamivel alatta marad. A többi egyházmegyéé mind lényegesen magasabb, többnyire az átlag körül mozog. A magyar területen mindössze hat plébániával rendelkező boszniai püspökséget nem számítva a legmagasabb átlag az esztergomi (15,6), a kalocsai (15,3) és a váci (19,3) püspökségben jön ki, utóbbit azonban a pesti plébánia erősen felfelé húzza: a nélküle számított átlag 11,04 garas, ami illeszkedik az országos átlaghoz.

Fontos hangsúlyozni, hogy 1332 és 1337 között nem a teljes papi jövedelmet adóztatták meg, hanem annak csak az egyházi tizedekből származó részét, így az alacsonyabb összegekkel adózók esetében nem feltétlenül kell minden esetben szegényebb plébániákra gondolni, bár nyilván bőven voltak ilyenek is köztük. Az óvatosság különösen a nagyállattartó területeken indokolt, ahol a hívek tized helyett talán már ebben az időben is a 15. századi keresztény pénzhez hasonlóan fizettek az egyháznak.

Különbséget kell tenni a statisztikai átlag és a medián között, utóbbit még a falusi plébániák esetében is csaknem 3 garassal alacsonyabb összeget jelent. Mindemellett az átlag és a medián is eltakarhat olyan regionális különbségeket, amelyek csak a területek alaposabb mikrovizsgálatával válhatnak láthatóvá. E különbségek – az átlag mögötti szórás – feltárása fontos adatokkal szolgálhat a helyi termelési viszonyokról és jövedelmezőségről, illetve szerencsés esetben a hozzávetőleges teleknagyságokról is. A statisztikai átlag és a lokális adatok együttes elemzése hasznos tanulságokkal szolgál továbbá a hosszabb távú folyamatok vizsgálatok is.

1. térkép A fizetett pápai tizedek 10x10 km-es ráccsellánként összesítve

A milkói püspökség egykori területeiből alakult a késő középkorban a brassói dékánáság.

Készítette: F. Romhányi Beatrix

Ellenpróbaként tegyük fel, hogy mégsem volt 430 000 adóporta az Anjou-kor elején. Azzal – úgy vélem – nem érdemes számolnunk, hogy több volt (bár elméletileg ez is elképzelhető). Életszerűbbnek tűnik azonban annak feltételezése, hogy kevesebb volt, hiszen például a peremterületek betelepítése még nem zárult le. Csupán 9-10%-kal kevesebb telekkel számolva az egy plébániára jutó telkek száma nagyjából 90 – ez, úgymond, még elképzelhető. Ebben az esetben vagy már 1300 körül 5 főnél nagyobb, kb. 5,5 fős átlagos jobbágyháztartásokkal kellene számolnunk, vagy magasabb arányt jelentett a nem jobbágy jogállású népesség, a jobbágynépesség lélekszáma pedig kevesebb volna, mint 2 millió. Bármelyik modellt fogadjuk el, egy jobbágyteleknek a teljes népességre vetítve csaknem 6 főt kellene eltartania, ami kb. 12-14%-kal több termést, vagyis vagy ennyivel jobb termelékenységet, vagy ennyivel nagyobb szántott területet feltételez. A kérdés az, hogy a korabeli európai és magyarországi termelési viszonyok között ez vajon elképzelhető-e. Franciaországban például azok, akik vitatják a nevezetes ötös szorzó érvényességét a középkori viszonyok között, nem felfelé, hanem lefelé szokták módosítani.³⁷ A harmadik lehetőség az, ha az ország népességét vesszük arányosan kevesebbnek; ekkor viszont az egy plébániát eltartó hívek száma kerülne mind a francia, mind az angol adat alá. Ráadásul ebben az esetben az egy koldulórendi kolostorra jutó lélekszám is csökkenne, és azt kellene feltételeznünk, hogy Európában a Magyar Királyság kolostoreltartó képessége volt a legerősebb – ezt pedig, valljuk be, nehezen tudnánk további érvekkel alátámasztani.

A lélekszám

A fentiek alapján, a bizonytalanságokat mindvégig szem előtt tartva, érdemes valamiféle modellt készíteni az ország 1300 és 1500 közötti népesedési viszonyairól is. Az ország teljes lélekszáma 1330 körül mintegy 2,3 millióra tehető. Erre utal egyrészt a magyarországi plébániahálózat mérete a korabeli angol és francia plébániahálózathoz viszonyítva,³⁸ de ezt támasztja alá a koldulórendi kolostorok száma is. Az egy kolostorra jutó lélekszámot a korabeli angol és dán, Európában egyébként inkább alacsonynak számító adatokkal egyezőnek véve az ország teljes népességére 2 305 000 főt kapunk.³⁹ A kolostoreltartó képesség alapján vé-

³⁷ Például J. Krause: The Medieval Household: Large or Small? The Economic History Review NS 9. (1957) 420–432. Cikkében Krause áttekintette a különféle történeti demográfiai indikátorokat és módszereket, valamint elemezte a vonatkozó szakirodalmat, különösen J. C. Russell nézeteit.

³⁸ Magyarország (a győri püspökséggel együtt): 4212 (4410/4418); Anglia: 8085 (8230); Franciaország: 31 624 (32 500). A három terület egymás közti aránya: 1 : 1,9 : 7,6.

³⁹ Beatrix F. Romhányi: Mendicant Networks and Population in a European Perspective. In: Medieval East Central Europe in a Comparative Perspective. Eds. Gerhard Jaritz – Katalin Szende. Abingdon 2016. 99–122.

lelmezett lélekszámot elosztva az ismert plébániák számával, az eredmény 521,1, ami igen közel esik a franciaországi adatok alapján számolt, egy plébániára jutó átlagos lélekszámhoz (521,7). 1430-ra és 1500-ra a katonaállítási kötelezettségek alapján vélelmezett lélekszámot vettem alapul.

Ami a háztartásmodellt illeti, az 1291-es *Taxatio*, illetve az 1328-ban készült *État des paroisses et des feux* adatainak felhasználásakor a történeti demográfiában általánosan használt – bár olykor vitatott –, háztartásonkénti ötös szorzót használták.⁴⁰ Úgy vélem, a 14. század elejére vonatkozóan a Magyar Királyság területére is ezt a paraszti háztartásmodellt célszerű használni. Ebben az időszakban a telekosztódás még elhanyagolhatónak tekinthető, az adóportára vetített háztartás tehát megegyezett a családdal. A 15. század elejére a Kubinyi által is kalkulált magasabb, 6,2-es, a század végére pedig az általam vélelmezett, adóportára vetített 6,5-ös szorzóval számoltam.⁴¹ A 15. században a nukleáris család és az adóportára számított háztartás már nem fedte teljesen egymást, az eltérés mértéke azonban az ország egyes vidékein igen különböző lehetett.

Ezekkel a népességadatokkal számolva az egy jobbágyportára jutó eltartott lélekszám – a teljes népességre vetítve, tehát beleszámítva a nem falusi népességet is – a 14. század eleji 5,4 körüli értékről a 15. század végére 8,3-ra emelkedett, ami több mint 50%-os növekedést jelent. Ez pedig csak úgy képzelhető el, ha a mezőgazdaság termelékenységéje jelentősen nőtt. A termelékenység javulását – ami ebben az esetben mind a fejlettebb mezőgazdasági technikák és eszközök alkalmazását, mind a telek korábban nem művelt, illetve nem művelhető részének a művelésbe vonását jelenti – már a korábbi szakirodalom is látta. Most azonban egyfajta képet alkothatunk arról is, hogy ez mit jelentett, miként nőtt a népesség azon része, amely közvetlenül nem vett részt az élelmiszer-termelésben. (2. táblázat)

⁴⁰ A *Taxatio*ban az alapegység a teleknek megfeleltethető *portio*, az *État des paroisses*-ben pedig a jegyzék nevében is megjelenő *focus* (feu), vagyis a tűzhellyel azonosított háztartás, amelyet Magyarországon a füsttel lehet megfeleltetni. A két jegyzék feldolgozásából egyértelműen kiderül, hogy valójában mindkettőn a háztartás mint adózó egység értendő, akárcsak a magyarországi telek esetében.

⁴¹ *F. Romhányi B.*: És ha mégis tudtak számolni? i. m. 116. Bizonyos megfontolások miatt nem kizárt, hogy ez a szám felfelé módosítható. Kubinyi András 7 körüli átlagos háztartáslétszámot is talált, és például a késő középkori konfraternitások okleveleiből is nagyobb családlétszámok rajzolódnak ki. Vagyis elképzelhető, hogy nemcsak a telekre vetített jobbágyháztartások, hanem a nukleáris családok létszáma is 5 fölért lehetett a 15. században. Ezt a módosítást támogathatja a töredéktelkeken élő háztartások statisztikai összevonása is. Ebben az esetben, hasonló okok miatt, a Zsigmond-kori szorzót is valamelyest felfelé kell módosítani. E modell szerint – átlagként 6,4 és 6,8 szorzót alkalmazva – az eltartott népesség lassabban nőtt, arányuk a középkor végére kb. 15%-ra tehető. Ugyanakkor kérdéses, hogy a rendelkezésünkre álló csekély számú adatból, amelyeknek egy része ráadásul nem is közvetlenül a paraszti rétegről, hanem a hozzájuk hasonló életmódor élő köznemesekről szól, szabad-e az egész országra nézve ilyen következtetést levonni. Végső soron a további kutatások dönthetik el, hogy a két modell közül melyik alkalmas inkább a Magyar Királyság késő középkori viszonyainak leírására.

2. táblázat A Magyar Királyság késő középkori népessége⁴²

	teljes lélekszám	fő/jobbágytelek	telkes jobbágy	többi (fő)	többi (%)
1330	2 305 000	5,4	2 150 000	155 000	6,7
1430	3 050 000	7,1	2 666 000	384 000	12,6
1500	3 568 000	8,3	2 795 000	773 000	21,7

A különbözet csak durva közelítés, de a tendencia egyértelmű. Az egyháziak (papok és szerzetesek) aránya egyik korszakban sem haladhatta meg a 0,5%-ot, valószínűleg inkább kicsivel alatta maradt. A nemesség alsó, a jobbágyokhoz hasonló életformát élő része 1-2%-ra tehető, és a késő középkorban némi emelkedéssel lehet számolni (Kubinyi a 15. század végén az egytelkesek arányát 2,9%-nak vette). A nem jobbágy kategória legnagyobb részét azonban nem ezek a rétegek adták, legalábbis a 15. században, amikor a jelek szerint e rétegek növekedésének üteme is gyorsult, biztosan nem. A nem földműveléssel foglalkozó népességet a városok, illetve a késő középkori Magyar Királyság legjövedelmezőbb ágazatai, az állatkereskedelem és a bányaiipar szívhatta fel, valamint – kisebb részben – ebből kerülhetett ki a katonáskodó zsoldosréteg is. A növekedést arányokra lefordítva ez azt jelenti, hogy miközben az ország népessége 1330 és 1500 között nagyjából a másfélszeresére nőtt, a jobbágyháztartások lélekszáma csak kb. 30%-kal, míg a népesség többi része több mint négyszeresére emelkedett. Vagyis a Magyar Királyságban a 14–15. században, különösen 1400 után hasonló folyamat játszódhatott le, mint a francia vagy a nyugati német területeken mintegy másfél évszázaddal korábban.⁴³

A jobbágytelek

A plébániahálózat és a jobbágytelkek közötti összefüggés más következtetések levonására is lehetőséget ad. Az első, a középkori jobbágytelekhez hasonlóan tekinthető, *lehennek* (*laneus, libynus, lenchu, laan*, illetve *sessio, mansio, mansus* stb.) nevezett gazdálkodó egységek a Nyugat-Dunántúlon tűnnek fel a 13. század első felében.⁴⁴ Azt, hogy az ország nyugati és északi területein az Anjou-kor elejére

⁴² A táblázat utolsó két oszlopában nem egészen tiszta adatok vannak, ugyanis a számokba beleértendő a nemességnek a paraszti életmódot folytató alsó rétege is.

⁴³ Grenville G. Astill: Medieval towns and urbanization. In: Reflections: 50 Years of Medieval Archaeology, 1957–2007. Eds. Roberta Gilchrist – Andrew Reynolds. (Society for Medieval Archaeology Monographs 30) Leeds 2009. 255–270.

⁴⁴ Engel Pál: A középkori Dunántúl mint történeti táj. In: Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541. Szerk. Mikó Árpád. Bp. 2006. 14. Lásd még Georgius Fejér: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Budae 1829. III/2. 95. (mansiones, quae lehen vocantur – 1226, Győr vármegye.); IV/2. 87. (locus curiae..., qui lehen dicitur – 1251, Győr vármegye); Magyar Nemzeti Levéltár

általánossá váltak, a kutatás régóta elfogadja. Voltaképpen ugyanez a helyzet Erdélyben is, elsősorban a szász hospesek által lakott területeken, de az ő hatásuk érvényesülhetett Erdély más részein is. A kérdés látszólag az, hogy az ország középső területein, ahol erre vonatkozó forrás nem áll rendelkezésre, számolhatunk-e ezzel a rendszerrel. Valójában a portális adó bevezetése a 14. század elején megadja erre a kérdésre is választ, hiszen egy ilyen, az egész ország területén egységesen szedett adó eleve azt feltételezi, hogy annak alapja mindenhol ismert, stabilan jelen van, és mind az uralkodó, mind az alattvalók pontosan tudják, hogy mi az az adóegység, amely után évente meghatározott összeget kell a kincstár számára fizetni. Emellett persze az is igaz, hogy – amint erre a későbbiekben még kitérek – éppen az ország középső részén lévő vármegyékben a földterület viszonylag kis része volt telki állományba vonva, ennek azonban az elsődleges oka a terület táji jellegzetességeiben – például a kiterjedt vizesélőhelyek jelenlétében – és hasznosításának eltérő voltában, a nagyállattartás dominanciájában keresendő.

Mindezek fényében érdemes a témához lazábban kapcsolódó, a jobbágytelkek méretével foglalkozó kérdést is megvizsgálni. Mindenekelőtt fontos tisztázni, hogy a kérdéskört három különböző aspektusból lehet megközelíteni, és ezek nem minden tekintetben hozhatók egymással fedésbe. A gazdálkodás oldaláról nézve a jobbágy által művelt telek, annak művelhető részei és a hozzá kapcsolódó haszonvételek kerülnek fókuszba. Az adóztatás oldaláról nézve a porta mint adóegység fontos, és a késő középkori források azt mutatják, hogy – legalábbis abban az időszakban – az adófizető által művelt telek tényleges mérete az adó mértékét nem vagy alig befolyásolta. Végül a ténylegesen kimérhető földterület oldaláról a területmértékek, a hold és az ekealja lehet a vizsgálódás tárgya. Ezek valamilyen szintű kapcsolata egymással vitathatatlan, de a forrásaink – amelyeknek legnagyobb része a 15–16. századból való – arra is rávilágítanak, hogy a középkor végén ez a kapcsolat igen laza és gyakran esetleges volt. A kérdés az, hogy a 13–14. század fordulóján feltételezhető-e szorosabb kapcsolat, és ha igen, annak milyen következményei vannak. A telek és az ekealja közti szoros összefüggést a szepesi lándzsások és a turóci jobbágyfiúk esetében Szűcs Jenő impliciten feltételezte.⁴⁵ Azt ugyan forrásokkal nem tudjuk

Országos Levéltára Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban: DL) 159 (proventus unius mansionis, quod vulgo lehen apellatur – 1230, Sopron vármegye). A Korai magyar történeti lexikon. (Szerk. Kristó Gyula. Bp. 1994.) 'telek' szócikke a jobbágytelkek országos elterjedését a korábbi szakirodalomra alapozva a 14. század közepére teszi (666.), ami azonban ellentmond a portális adó évtizedekkel korábbi bevezetésének. A német 'Lehen'-ből származó cseh lán (1228: Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae II. Kiad. Antonín Boček. Olomouc 1839. 204.) és lengyel lán (13. század) szintén ugyanabban az időszakban tűnik fel a forrásokban, vö. *Franciszek Piekosiński*: O łanach w Polsce wieków średnich. Kraków 1887. Mind a cseh, mind a lengyel rendszerben az egész telekre kb. 17–28 hektárt számítottak, ami inkább a késő középkori magyarországi fél telekhez áll közel. Jellemző, hogy a cseh rendszerben ezek közül a legnagyobbat nevezték királyi teleknek (lán královský).

⁴⁵ Szűcs Jenő: Az utolsó Árpádok. Bp. 2002. 38–40.

bizonyítani, hogy ez a kapcsolat a jobbágytelkek esetében általánosságban is fennállt az Árpád-kor végén és az Anjou-kor elején, de talán nem járunk messze az igazságtól, ha azt feltételezzük, hogy az egy ekével megművelhető földterület kezdetben a hospes településeknél, később pedig a jobbágytelkekénél tágabb értelemben is szolgálhatott a telek alapegységeként. Az alábbiakban az ekealját mint mértékegységet járom körül, feltételezve, hogy az Árpád-kor végén a jobbágytelkek mérete az akkori ekealjának felelt meg. Az eredmény csak modellként lesz értelmezhető, alapvetően országos, korlátozott mértékben regionális (egyházmegyei, esetleg vármegyei) szinten, viszont némi képet kaphatunk a középkori magyarországi parasztság megélhetési feltételeiről, továbbá támpontokat nyerhetünk a tájhasználat egyes aspektusaira, különösen a legeltető állattartáshoz szükséges területekre vonatkozóan.

Az egy telekre, illetve egy ekealjára számított holdak számát illetően a szakirodalom rendkívül nagy szórást mutat. Ez két okra vezethető vissza. Egyrészt nagy az ingadozás az egy telekre számított holdak számában, a szakirodalomban 100 és 170 hold közötti méretadatok vannak. Másrészt az ekealjára 120–150 holdat szoktak megadni, de oklevélben, Hont vármegyére vonatkozóan, 110 holddal is lehet találkozni.⁴⁶ Mindemelllett a késő középkorban és a kora újkorban is a féltelken gazdálkodó jobbágy volt az általános. További nehézség, hogy a hold számított mérete sem egységes, hektárra átszámítva nagyjából 0,28 és 0,88 között mozog. Utóbbi az elsőnek a háromszorosa, ami már kezelhetetlen különbséget jelent. Valószínűleg nem véletlen, hogy a szakirodalomban inkább az egyedi példák bemutatása dominál, az összképről pedig többnyire nagyon óvatos, általános megfogalmazásokkal találkozunk.⁴⁷ Olykor még egyazon szerző művében is ellentmondásos adatokat lehet találni. Szűcs Jenő *Az utolsó Árpádok* című könyvében a szepesi és a turóci nemesek katonaállítási kötelezettségei kapcsán az angol *carucatával* lényegében egyező méretű, 50 hektár körüli ekealjával számol, amelyet – a korszakban érthető módon – egynek vesz a telekkel.⁴⁸ Ennek alapján Szűcs a magyar holdként ismert, kb. 0,43 hektár területű holddal számolt, a szepesi lándzsások és a turóci jobbágyfiúk által birtokolt két ekealja pedig az alább még tárgyalandó, Verbőci *Tripartitum*-ban leírt királyi ekealjával egyezne. Máshol azonban Szűcs már az Árpád-kor végén *expressis verbis* az alább tárgyalandó királyi hold használatát feltételezte, amelyhez viszont jóval nagyobb ekealja-méret tartozik.⁴⁹

⁴⁶ Hóman Bálint: Magyar pénztörténet. Bp. 1916, 489.

⁴⁷ Lásd például Belényesi Márta: A teleknagyság és igaerő a paraszti üzemből Magyarországon a 14–15. században. In: *Uő: Fejezetek a középkori anyagi kultúra történetéből* I. Bp. 2011. 135–176.

⁴⁸ Szűcs J.: Az utolsó Árpádok i. m. 38–40.

⁴⁹ Uo. 251–254. Szűcs itt minden bizonnyal Hóman munkájára támaszkodott (*Hóman B.: Magyar pénztörténet* i. m. 491.).

A probléma megoldása összetett. Kétségtelen, hogy többféle mértéket is használtak egymással párhuzamosan, ráadásul ezek alkalmazása sem volt teljesen következetes. 1423-ban Kompolti István országbíró utasítása szerint a telkeket szokásos mértékkal (*mensura usualis*), az erdőket viszont királyi mértékkal (*mensura regalis*) kellett mérni. Ezzel szemben 1444-ben a budai káptalan éppen fordítva rendelkezett.⁵⁰ A különféle mértékek nagyságának meghatározását ugyan nem segíti, de a rendszer számunkra zavaró következtetlenségei talán könnyebben megérthetőek, ha tudatosítjuk, hogy a teleknek csak viszonylag kis részét tette ki a szántóföld. Maga Szűcs több példán keresztül igazolta, hogy egy átlagos család éves gabonaszükségletének megtermeléséhez 9–12 hold (nagyjából 3 hektár) elegendő volt.⁵¹ Két- vagy háromnyomásos rendszerrel számolva ez 18–36 hold szántóterületet jelent, amelynek egy részét időről időre legeltették (a háromnyomásos rendszerben a szántóföldi művelésbe vont területen már takarmánytermelésre is volt lehetőség). A tartozékokkal együtt számolt teleknek ez csupán a kisebb részét tette ki, a harmadánál nem többet. A teljes telki állomány nagyobb részét a régióként nyilván igencsak különböző egyéb tartozékok és haszonvételek jelentették. Ezt a részt nem is mindig adták meg a telek részeként, mivel amúgy sem volt feltétlenül területileg felosztva. A falvak határának megállapításakor azonban fontos volt, hogy a nem szántóföldként vagy legelőként hasznosított területeket is számításba vegyék. A telkek méretdatáiban mutatkozó ellentmondások egy része e két eltérő szemléletű számításra vezethető vissza. Idővel egyes vidékeken, ahol gabonát piacra is termeltek, minden bizonnyal megnőtt a telki állományon belül a szántott területek aránya, párhuzamosan a hatékonyabb mezőgazdasági technikák elterjedésével, ez azonban semmiképp sem általánosítható az ország egész területére nézve. Végül, de nem utolsó sorban azt is érdemes szem előtt tartanunk, hogy a határ egyes részeinek méretét az esetek igen nagy részében becsléssel állapították meg, még ha találunk is példát a tényleges kimérésre.⁵²

Azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a késő középkorban, Zsigmond király rendelete nyomán megváltoztak a mértékegységek, ami miatt a telkek nyilvántartott méretében is változás történhetett, de ez nem szükségszerűen volt így. Erre utal egyrészt a fentebb említett példa a királyi és a szokásos hold használatáról, de elég, ha csak arra gondolunk, hogy a telekméretet még napjainkban is gyakran adják meg négyszögölben, holott a hivatalos kataszteri nyilvántartás már régen áttért a négyzetméterre. Ráadásul a mezőgazdasági technikák fejlődése és

⁵⁰ Bogdán István: Magyarországi hossz- és földmértékek a XVI. század végéig. Bp. 1978. 44.

⁵¹ Szűcs J.: Az utolsó Árpádok i. m. 251–254.

⁵² Hóman B.: Magyar pénztörténet i. m. 487–488. Tényleges mérésre példa 1253: omnia prata illa et aquas cum funiculis mensurando iuridicis in tres partes divisissent. Árpád-kori új okmánytár 2. Kiad. Wenzel Gusztáv. Pest 1861. 243.

ezáltal a termelékenység növekedése, illetve egyes vidékeken a megnövekedett lélekszám miatt a kialakított telkek száma és mérete is változhatott, továbbá nyilvánvalóan számolni kell a telekaprozódással is. Solymosi László Veszprém megye 1488. évi dézsmajegyzékéről írt tanulmányában mutatott rá arra, hogy rövid idő, mindössze tíz év alatt milyen jelentős változás történhetett egyes falvak telekalományában, illetve háztartásszámában.⁵³ Figyelembe véve a 15. század elejétől egyre jobban érzékelhető bevándorlást és belső migrációt, a telkek számának növekedése és ezzel párhuzamosan méretük csökkenése a nyugat-szlavóniai, a dunántúli és a felvidéki területeken lehetett különösen látványos, miközben számolnunk kell egyes telkek művelésből való kivonásával is – akár a jellemző művelési ág megváltozása (például szőlőtelepítés vagy legelőterületek kialakítása), akár a termőföld kimerülése miatt. Ebből sajnos az is következik, hogy ezeknek a területeknek a középkor végi, kora újkori adatai csak erős megszorításokkal használhatók a középkor korábbi időszakaira, a 13–14. század fordulójára pedig település szinten valószínűleg már egyáltalán nem relevánsak.⁵⁴ Ugyanakkor az összkép nem változott meg gyökeresen. Éppen az imént említett Veszprém megyében a pápai tizedjegyzék szerint 40 falusi plébánia volt, ami a fenti számítás alapján mintegy 4000 portát jelentene – Solymosi számításai szerint 1488-ban 3903 jobbágyporta adózott.⁵⁵

Mivel a változások miatt a késő középkori adatokból aligha lehet az 1300 körüli kiinduló állapotra visszakövetkeztetni, más módon kellene megközelíteni a jellemző, átlagos telekméret kérdését. Bármit gondolunk is az egykori valóságról, bármekkora területi eltérések voltak is akár a hold, akár a telek méretét illetően, van egy objektív korlát, nevezetesen a középkori Magyar Királyság területe, ahol a telkeknek el kellett férniük. Minthogy a plébániák Alsó-Szlavóniát is lefedték, ezúttal az egyházmegyék összterülete lesz az alap, ami összesen mintegy 330 000 km². A további számoláshoz nem áll túl sok adat a rendelkezésünkre, és – amint látni fogjuk – azok sem ellentmondásmentesek. Viszont arra alkalmasnak látszanak, hogy kizárhassuk a durván rossz eredményt adó adatokat, más területekről származó középkori források bevonásával pedig valamivel közelebb

⁵³ Solymosi László: Veszprém megye 1488. évi adólajstroma és az Ernuszt-féle megyei adószámadások. In: Tanulmányok Veszprém megye múltjából. (A Veszprém Megyei Levéltár Kiadványai 3.) Veszprém 1984. 130.

⁵⁴ Hasonló következtetésre jutott tájérténeti kontextusban Konkoly-Gyúró Éva és kutatócsoportja az I. katonai felmérés és a NASA által készített műholdfelvételek összehasonlító elemzése alapján a 18. és a 20. század közötti időszakra vonatkozóan. A vizsgálat az úgynevezett ösgyepekre és erdőterületekre irányult. Konkoly-Gyúró Éva – Király Géza – Nagy Dezső – Balázs Pál – Tirászi Ágnes: Overview of the 18th–20th Century Military Surveys in the Light of the Land Cover Change Assessment in Eastern Central Europe. E-Perimetron 12. (2017) 4. sz. 142–180.

⁵⁵ Solymosi L.: Veszprém megye i. m. 133.

juthatunk ahhoz az elméleti átlaghoz, amely a Magyar Királyság 1300 körüli viszonyait egyfajta modellként megközelíti.

Kiindulásként a *Tripartitum*ban leírt hossz- és területmértékekre támaszkodhatunk, mivel ebben az esetben a számításhoz szükséges minden adat rendelkezésünkre áll: Verbőci megadta a hold és ekealja méreteket, a mű kiadásában pedig rajzban megjelent a királyi arasz mérete is, amiből levezethető a királyi öl hossza (3,136 m).⁵⁶ Előbbi szerint 1 hold 12 királyi öl széles és 72 királyi öl hosszú volt,⁵⁷ egy ekealjára pedig 150 holdat kellett számolni. Eszerint egy királyi hold átszámítva 8497 m², vagyis 0,85 hektár. Ha ezt behelyettesítjük a *Tripartitum*ban ránk maradt közbecsű jegyzék számításába, akkor egy ekealjára 127,46 hektár esik. Ez viszont biztosan nem lehet a telek átlagos mérete, hiszen csupán 400 000 telkekkel számolva is több mint 500 000 km² jönne ki, ami nyilvánvalóan képtelenség. Ha abból indulunk ki, hogy a késő középkorban két telek tett ki egy ekealját, akkor a feltételezett 430 000 telek 215 000 ekealját jelent. Ebben az esetben a hold mérete a magyar hold méretével egyezne (-0,43 hektár; a magyar hold és a további mértékek alapján számított ekealják összehasonlítását lásd a 3. táblázatban). A 215 000 ekealját mai mértékegységre átszámítva 282 836 km²-t kapunk, ami a teljes országterület 85,4%-a. Ez már nem tűnik a valóságtól teljesen elrugaszkodottnak, van azonban néhány zavaró tényező.

Egyrészt Verbőci valójában nem a jobbágytelkekről beszél, hanem a birtokok méretéről. Ugyanezt a mértékegységet alkalmazza a nagyobb erdők esetében is. Az átlagos jobbágytelkeknek elvben lehetett valamilyen köze ehhez a királyi ekealjahoz,⁵⁸ de nehezen hihető, hogy az ország területének több mint 85%-át adózó portaként tartották volna nyilván. A fennmaradó szűk 15%-on ugyanis el kellett volna férniük a művelésbe nem vonható magashegyi vidékeknek és nagy kiterjedésű vizes élőhelyeknek, a nagyobb erdőterületeknek, a nem portánként adózó városoknak, a nem telkekhez tartozó legelőknek, a nemesek saját kezelésben tartott birtokainak, illetve az egytelkes nemesek telkeinek is. Másrészt a középkorvégi királyi ölt Zsigmond király rendelkezése rögzítette, egyáltalán nem biztos, hogy korábban ezt a mértéket használták, annál is kevésbé, mivel a belőle levezetett hold nagyon nagy.

⁵⁶ A királyi öl hosszának meghatározásához lásd *Busics György – Tóth Sándor: A királyi öl hossza*. Bp. 2020. 26–35.

⁵⁷ Ezt a számítási módot adják meg 1294-ben, 1311-ben és 1336-ban is, ebből azonban nem feltétlenül következik, hogy a számításhoz használt öl hossza is azonos volt. *Hóman B.: Magyar pénztörténet* i. m. 489.

⁵⁸ Nem kizárt, hogy a 15. században az ország egyes területein a telkeket már nem az eredeti mértékük szerint, hanem királyi mértékben mérve tartották nyilván, és az is logikusnak tűnik, hogy az ebben az időben kimért új telkeket is királyi mérték szerint határozták meg, ami tovább tarkította a már korábban sem egységes képet. Ez részben magyarázatot adhat arra is, hogy a féltelek miért vált ennyire jellemzővé a késő középkorban, miközben az adóztatás alanya a füst maradt, illetve, hogy egyes vármegyék portaszámaiban miért van akkora változás a 15. században.

Egy ekkora terület megműveléséhez egészen biztosan nehézkére és egy pár ökörnél nagyobb igaerőre volt szükség, sőt még akkor is kétséges, hogy egy királyi hold méretű területet a középkorban egy nap alatt fel tudtak volna szántani – ez volt ugyanis a hold meghatározásának eredetileg az alapja. Az Árpád-kor végén vagy akár az Anjou-kor elején ezek az eszközök, különösen a szükséges igaerő aligha álltak általánosan rendelkezésre, és átlagnak még később sem tekinthető. Harmadrészt az sem valószínű, hogy az ekealja mint mérték és a telek mint gazdálkodási egység teljes elkülönülése bekövetkezett volna már az Árpád-korban. Nem a legerősebb érv, de gyanakvásra adhat okot az is, hogy a középkori, kora újkori Európában nagyon kevés hasonlóan nagy holdról tudunk.⁵⁹ Mindez arra utal, hogy a jobbágytelkek döntő többségét eredetileg nem a királyi hold, még csak nem is a magyar hold, hanem valamilyen más mértékrendszer szerint határozták meg.⁶⁰

Bogdán Istvánnál szerepel egy jóval kisebb ekealja is. Az általa leírt legkisebb méret 120 szokásos hold, átszámítva 33,6 hektár volt, ami a királyi ekealjának valamivel több mint $\frac{1}{4}$ -e.⁶¹ Ebben az esetben egy holdra 0,28 hektár esik (a hozzá tartozó öl hossza 1,8 m), ami alig nagyobb a mintegy 0,25 hektár területű római *iugerum-nál* (ennél kisebb hold használata a középkori Európában nem volt szokás). Ezzel számolva, és az ekealját a telek külsőségekkal együtt számított méretével azonosnak

⁵⁹ A Kárpát-medence környezetében ismert mértékek közül a Karoling birodalomban is használt *iugerum* kb. 0,25 hektár, a bajor *tagewerk* kb. 0,341 hektár. A legtöbb középkori területmérték e két érték közé, illetve köré esik. Az angol *acre* a maga mintegy 0,408 hektáros méretével, vagy a hasonló méretű frank *acker* már a nagyobbak közé tartozott. Észak-Itáliában a holdnak megfelelő *tornatura* vagy *biola* ugyancsak 0,28–0,30 hektár (*Paola Galetti*: Paesaggi agrari della bassa pianura emiliana tra XI–XIII secolo: il caso del territorio reggiano. *Edad Media: Revista de Historia* 20. [2019] 113–156., különösen: 136.). A Verbőcinél található királyi hold méretéhez hasonlóan nagy holdak Észak-Németországban, az Altes Land vidékén fordulnak elő. A 18. századtól általánosan használt osztrák (később katasztrális) holdhoz hasonló mérték (0,575 hektár) a Német Lovagrend államának területéről ismert. A használt hold méretét számos tényező befolyásolhatta, köztük a talaj minősége, kötöttsége, az általánosan rendelkezésre álló mezőgazdasági eszközök és igaerő, de az újkorban akár az adó mértéke is. Általánosságban az itáliai példák azt mutatják, hogy a síkvidéken használt hold rendszerint nagyobb a hegyvidéken használatosnál. A római korban létezett még a két *iugerum* nagyságú *heredia*, amelyből száz tett ki egy *centuriát*. Ez a kb. 50 hektáros terület a középkori angol *carucata* megfelelőjének tekinthető. A Karoling birodalom időszakában az egy család megélhetését biztosító telek mérete mintegy 40 római *iugerum*, nagyjából 10–11 hektár volt. Irtásterületeken a teleknagyság elérte ennek a dupláját is (vö. *Lexikon des Mittelalters Online*. Turnhout 2009. 'Hufe' és 'Maße' címszavak). Ehhez képest a 13. századi 120–150 holdas (33,6–48 hektár), kiterjedt külsőségekkel rendelkező ekealjak kifejezetten nagyinak számítanak, és a korabeli viszonyok között elég jó megélhetést biztosíthattak.

⁶⁰ Lehetséges, hogy a 15. században az ország némely vidékein a telkeket nem az eredetileg használt, hanem az új királyi mérték alapján tartották nyilván, ami tovább bonyolította a korábban sem egységes képet. Ez részben megmagyarázná, hogy miért vált a féltelek annyira általánossá a késő középkorban, miközben az adóegység továbbra is a füst maradt, továbbá, hogy miért van akkora változás egyes megyék telekszámában ugyanebben az időszakban.

⁶¹ *Bogdán I.*: Magyarországi hossz- és földmértékek i. m. 34. A számítás módjára, hogy tudniillik egy ekealjára 120 holdat vettek, már az Árpád-korból több adatot ismerünk. A Hóman által idézett legkorábbi adat 1230-ból való (*Hóman B.*: Magyar pénztörténet i. m. 491).

feltételezve a teljes telki állomány 144 480 km² volna, vagyis eszerint az ország területének kevesebb mint a fele, alig 45%-a volt jobbágytelekként kiosztva. Ez nem lehetetlen, de talán kicsit kevésnek tűnik. Ez a mérték biztosan létezett az Anjou-korban, illetve vélhetően azt megelőzően is, hasonló méretű holddal a Karoling-kor óta Európa-szerte több helyütt számoltak, de átlagnak – úgy vélem – ez sem tekinthető. Az átlagos telekméret valahol a két számított mérték között lehetett, az utóbbihoz közelebb. Ennek meghatározásához két lehetőség adódik. Az egyik, hogy valamivel több holdat számítunk egy ekealjára: Verbőci számítási módját alapul véve, amely már az 1330-as években igazolható,⁶² 120 helyett 150 holdat. Ebben az esetben egy ekealjára 42 hektár jut, az adóporták pedig az ország területének mintegy 55%-át fedték le. A másik lehetőség, ha egy valamivel nagyobb holddal számolunk, például egy olyannal, amelynek alapját a budai öl adhatta. Ebből levezetve egy hold nagyjából 0,32 hektárnak felelne meg, egy ekealja pedig 120–150 holddal számolva mintegy 38,5–48 hektár volna.⁶³ Az ország területére vetítve az ekealják összterülete 49,2–61,5%, ami szintén lehetségesnek tűnik. Ez a 150 holdas ekealja egyébként meglehetősen közel esik az Angliában 1300 körül átlagosnak tekintett, 120 acre, átszámítva kb. 49 hektár méretű *carucatához*, óangol nyelven *plögeslandhoz*,⁶⁴ amit neve alapján is az Árpád-kori ekealjának feleltethetünk meg. Mivel a szántás korabeli eszközei és a rendelkezésre álló igaerő tekintetében nem feltételezhetünk hatalmas különbséget Anglia és Magyarország között, nem meglepő, ha az egy parasztgazdaság által megművelhető földterület nagysága is közel esett egymáshoz. A két hold közül a kisebb a római *iugerumból* származó Karoling-kori (*arpent*), illetve a középkori Észak-Itáliában használatos területmértékhez (*biolca*) áll közel, a nagyobb a dél-német, bajor területeken ismert, kb. 0,34 hektáros mérték (*morgen*, *tagwerk*) rokonságába tartozik. A középkori Magyar Királyság területén mindkettőnek az

⁶² 1336: A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára I. Kiad. Nagy Imre – Nagy Iván – Véghely Dezső. Pest 1871. n. 475 (495).

⁶³ Talán nem lényegtelen az sem, hogy egy budai ölből levezetett, a délnémet mértékhez közel álló 150 holdas telek az úgynevezett szokásos vagy kis holdban számolva kb. 170 holdat ad, egy szokásos kis holdban megadott 120 holdas telek pedig a nagyobb holddal számolva kb. 100 holdasnak felel meg. A szakirodalom két szélső értéke a kétféle holddal számolva valójában a telekre két, egymáshoz jóval közelebbi szélső értéket ad, az egyik – a Bogdánnál szokásos ekealjának nevezett – 33,6 ha nagyságú, a másik – az angol *carucata* méretéhez közel álló – 48 hektár nagyságú. Ez utóbbihoz egyébként nagyon közel esik a régi frank *Königshufe* is a maga 47,87 hektáros méretével. A méret mindhárom esetben a teljes, külsőségekkel együtt számolt telekre vonatkozik. Mindemellett kétségkívül létezett Európában ezeknél jóval kisebb telekméret is, lásd a 44. jegyzetben.

⁶⁴ A *carucata* további angol megfelelője volt a *hide*, amely az egy család ellátásához szükséges területet, illetve magát a paraszti telket jelentette, és átszámítva átlagosan szintén 120 acre volt. Meg kell jegyeznünk, hogy mind Angliában, mind Magyarországon ezek a mértékek hozzávetőlegesek voltak. Az ekealja vagy később a telkek tényleges méretét a föld minősége és számos más tényező is befolyásolta. Oxford English Dictionary. Oxford 1888. „carucate, n.” címszó. Számolni azonban csak az elméleti átlaggal tudunk, amely ráadásul a korai időszakban minden valószínűség szerint megközelítően leírta a valóságot is.

ismerete feltételezhető, mindkét hold, illetve mindkettő származéka lehetett helyi szinten *mensura usualis*, ahogy az is vidékenként változhatott, hogy hány holdat számítottak egy ekealjára, illetve egy telekre. A szepesi és turóci példában Szűcs Jenő tulajdonképpen egy délnémet mértékkal mért, 150 holdas ekealjával számolt. Annak azonban, hogy négy szepesi lándzsásnak, illetve hat turóci jobbágyfiúnak kellett egy páncélost kiállítania, talán mégsem az általuk művelt föld eltérő termékenysége, hanem inkább a telek mérete (és nem mellékesen a használt területmérték) volt az oka. Négy 150 holdas, dél-német holdban mért ekealja ugyanis szinte pontosan ugyanakkora, mint hat 120 holdas, kis holdban mért ekealja, átszámítva összesen kb. 202-205 hektár, vagyis mind Szepesben, mind Turócban valamivel több mint 400 hektár volt szükséges egy páncélos katona kiállításához. Annak, hogy egy-egy régióban melyik holdat használták és hány holdat számítottak egy ekealjára, illetve közvetve egy telekre, számos oka lehetett. Az egyik ezek közül azzal függhetett össze, hogy az adott régióban a megtermelt gabonából mekkora gabonát nem termelő népességet kellett eltartani. Ha ez a létszám kicsi volt, akkor nyilván kisebb területet kellett bevetni, ami indokolhatta a külsőségekkel együtt számított telek méretének kisebb voltát is. Turóc vármegye esetében történetesen tudjuk, hogy a turóci prépostságnak a vármegye területén alig volt birtoka, viszont több egész és részbirtokkal rendelkezett a Kisalföldön, különösen a Mátyusföldön.⁶⁵ Ennek a sajátos birtokstruktúrának az oka vélhetően az volt, hogy a prépostság a kisalföldi birtokairól gabonát szállított Turócba, vagyis a többlet gabonaigényt nem a helyi termelésnek kellett biztosítania. Ez különben – hegyvidéki területről lévén szó – nem is meglepő, hasonló jelenségre a Kárpát-medence más területein is lehet példát találni.

Az egész telek átlagosnak tekinthető méretének meghatározásához vissza kell térnünk a közbecsű-jegyzékhez, amely gyakorlatilag azonos formában és tartalommal maradt fenn Verbőci *Tripartitum*ában és Magyi János *formuláskönyvé*ben. Eszerint egy királyi ekealja, vagyis 150 királyi hold (131,55 hektár) szántóföld vagy erdő értékét 3 márkára (Verbőcinél az ezzel egyenértékű 3 girára) kellett becsülni. Ugyanennyi a becsértéke egy lakott és művelt nemesi teleknek, egy lakott jobbágyteleké pedig ennek a harmada.⁶⁶

⁶⁵ 1252: *Richard Marsina*: Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae II. Bratislava 1971. 278. (DL 369).

⁶⁶ The Customary Law of the Renowned Kingdom of Hungary: A Work in Three Parts Rendered by Stephen Werbőczy (The „Tripartitum”). Eds. and transl. János M. Bak – Péter Banyó – Martyn Rady (The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary, V.) Bp. 2005. art. 133 §15, §18, §24; Magyi János közjegyző formuláskönyve. Formularium notarii publici Johannis Magyi. Kiad. Dreska Gábor. Bp. 2019. 172–173.

3. táblázat Az ekealja lehetséges méretei különféle holddal számolva

	<i>iugerum</i>	kis hold	“pozsonyi hold”	“budai hold”	bajor hold	magyar hold
hold \ ha	0,25	0,28	0,31	0,32	0,34	0,43
100	25,2	28,0	31,2	32,0	34,1	43,2
110	27,8	30,8	34,3	35,2	37,5	47,5
120	30,3	33,6	37,4	38,4	40,9	51,8
150	37,8	42,0	46,8	48,0	51,2	64,7
170	42,9	47,6	54,4	53,0	58,0	73,4

A táblázatban vastag kerettel a két valószínűsíthető szélsőérték és a *Tripartitum* alapján feltételezhető átlag van kiemelve. Vastaggal szedve az 1311-ben az országban szokásosnak mondott hold alapján számított 120 holdas ekealja és az ezzel megegyező vagy ehhez közeli értékek.⁶⁷ Szürke háttérrel a két szélső érték közé eső ekealja-méretet, hektárban kifejezve. 110 holdas ekealja csak Hont vármegyéből ismert, és német holdban számolva szinte pontosan megegyezik 120 szokásos holddal.

Az nem biztos, hogy a nemesi telek értéke a méretazonosság miatt ugyanannyi, mint egy királyi ekealja földé. Lehet ugyanis, hogy a hozzákapcsolódó kiváltások, adómentességek és külön haszonvételek, például a kocsmáltatási vagy a malomjog miatt kisebb területnek is magasabb volt az értéke. A jobbágytelek esetében azonban vélhetően valóban a királyi ekealja harmadával számoltak, ami kb. 42,5 hektár, vagyis megközelítőleg 100 magyar hold. A 14. században használatosabbnak tekinthető kis holdból hozzávetőleg 150 tesz ki egy ilyen ekealját. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy akár a 14. században, akár a középkor végén minden egész jobbágytelek ekkora területű volt. De a közbecsű nem az egyedit, hanem az általánost ragadta meg, vagyis ezt, illetve ennek a jövedelmét tekintették a korszakban átlagosnak. Ezzel az átlagos mérettel és 430 000 telekkel számolva az ország területének nagyjából 55%-a lehetett telki állományba vonva.

⁶⁷ *Hóman B.*: Magyar pénztörténet i. m. 488–489. Az 1270-ben Baranyában említett 70 királyi öl hosszú és 7 királyi öl széles hold területe hektárban, budai öllel számolva csupán 0,18 hektár, tehát rendkívül kicsi, Európában nem ismerem párját; a késő középkori királyi öllel számolva viszont túlságosan nagy (0,48 ha). Ezzel szemben az 1278-ban Vácon említett, 80 öl hosszú és 12 öl széles hold a maga kb. 0,355 hektár méretével a délnémet hold rokonságába esik, az így megadott 80 holdnyi terület pedig nagyjából megfelel a cseh *lín královský* méretének. A továbbiakban az 1311-ben Pozsonyban az ország szokása szerint való holdként említett mértéket fogom alapul venni, két egymáshoz igen közel eső öl, a budai (1,925 m) és a pozsonyi öl (1,9 m) alapján számítva.

4. táblázat A plébániahálózat és a jobbágytelekként kiosztott földterület
(egyházmegyék szerint [%], átlagosan 100 telek/plébánia)

egyházmegye	terület (km ²)	plébániák száma	nem/nemcsak telkek szerint fizet***	telkek szerint fizet	km ² /plébánia	telki állomány (%) (minimum, 120 kis hold)	telki állomány (%) (maximum, 150 dél-német hold)	tized/plébánia (átlag, garas)	falvak átlaga (garas)
Esztergom	35 451	505	28	477	74,3	45,2	64,6	15,6	12,1
Eger	51 681	783	29	754	68,5	49,0	70,0	10,8	9,3
Győr	14 198	192	3	189	75,1	44,7	63,9	10,8	n.a.
Nyitra	6865	84	7	77	89,2	37,7	53,8	10,5	10,3
Pécs*	19 998	601	19	582	34,4	97,8	139,7	7,3	6,7
Vác	10 916	45	3	42	259,9	12,9	18,5	19,3	9,4
Veszprém	19 176	523	23	500	38,4	87,6	125,2	10,4	6,5
Kalocsa	18 995	126	7	119	159,6	21,0	30,1	15,3	8,8
Csanád	33 451	213	3	210	159,3	21,1	30,1	6,1	5,2
Erdély	66 489	650	23	627	106,0	31,7	45,3	12,7	11,3
Milkó	2514	14	1	13	193,4	17,4	24,8	n. a.	n. a.
Várad	17 219	237	11	226	76,2	44,1	63,0	12,5	10,6
Zágráb**	32 848	450	14	436	75,3	44,6	63,7	[4,2]	3,7
Összesen	329 801	4423	171	4252	77,6	43,3	61,9	10,4	8,6

*A pécsi egyházmegye plébániáihoz hozzáadtam a boszniai püspökség intézményeit is. Jóllehet ezek a kalocsai érsek joghatósága alá tartoztak, területileg teljesen beékelődtek a pécsi egyházmegye területébe. A boszniai püspökséghez tartozó hat plébánia által fizetett tized átlaga 22,3 garas.

**A zágrábi egyházmegyében lényegében csak a falusi papok adójára van adat, a jegyzékben a városok többsége nincs nevesítve. Az összesített átlag a zágrábi egyházmegye adataival együtt értendő. A pápai tizedjegyzékben név szerint felsorolt plébániák esetében a két érték 11,2, illetve 8,9 garas.

*** Az oszlopban a városi, mezővárosi szintű települések plébániái vannak összesítve. Vö. *F. Romhányi Beatrix: A Magyar Királyság regionális különbségei a pápai tizedjegyzék készülésekor* idején. Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv 2022. Megjelenés előtt.

A pécsi és a veszprémi egyházmegye területén a nagyobb holddal mért telkek nem fértek el, sőt, a kisebb méretű telkek is szinte az egyházmegye teljes területét lefednék. Emiatt a két egyházmegyében felvethető a kisebb (egyes területeken akár egy 0,25 hektár méretű) hold használata, vagy az, hogy kevesebb holdat számítottak egy telekre, illetve, hogy átlagosan kevesebb telek tartozott egy plébániához. A plébánosok által fizetett tized átlaga láthatóan nem a népsűrűséggel függ össze, hanem – vélhetően – inkább a területre jellemző művelési ággal. Ezt a hegyvidéki állattartó területek esetében, mint amilyen az erdélyi egyházmegye volt, vagy a székelyföldi és a zágrábi egyházmegye Szávától délre eső területei, különösen fontos figyelembe venni.

Ha nem az ország egészét nézzük, hanem az egyházmegyéket, akkor az látszik, hogy a pécsi és a veszprémi püspökség területén mindenképpen kisebb telkekkel kell számolni, és e két egyházmegye területén elképzelhető, hogy az egy plébániához tartozó telkek száma átlagosan valamivel 100 alatt volt. Még az sem kizárt, hogy e két egyházmegye egyes sűrűn lakott részein a szokásos hold mérete a 0,28 hektáros kis holdnál is kisebb volt, lényegében a római eredetű *iugerum*mal egyezett. Kisebb telekméret lehetett inkább jellemző az egri püspökség területén, legalábbis annak nagyobb, nem alföldi részén is. Az összes többi egyházmegyében a legnagyobb telkekkel számolva is legfeljebb a terület kétharmadát tették ki az adóporták (a valóságban az arány inkább 50–60% körül lehetett). A rangsor alján a kalocsai, a csanádi és a milkói püspökség található, ahol ez az arány 20–30% közé esik, valamint a váci egyházmegye, ahol alig haladja meg a 10%-ot. Ezeken a területeken elképzelhető, hogy a telkek egy plébániára jutó átlagos száma valamivel magasabb, és így a telki állományba vont terület aránya a 4. táblázatban láthatónál valamivel több volt. Az eltéréseket azonban korlátok közé szorította az, hogy a telek jövedelemtermelő képességében – figyelembe véve a különféle művelési ágak eltérő jövedelmezőségét is – nem lehettek óriási különbségek, más szóval a telek után fizetendő portális adó nem jelenthetett nagyon nagy különbségeket a háztartások adóterhében.

Ennél kisebb, megyei szintű területi bontás esetén az adatokban már lényegesen nagyobb a hibalehetőség, de annyi még a megyék szintjén is látszik, hogy legnagyobb arányban Abaúj, Baranya és Sáros vármegye területe volt telkekre osztva, és nagy valószínűséggel 85–90% körüli a telki állomány Esztergom, Pilis, Pozsega, Somogy, Tolna és Zala vármegyékben is. A skála másik végén, 10% alatti vagy akörüli telki állománnyal Csongrád, Közép-Szolnok, Kraszna és Máramaros vármegyéket, valamint a Jászkunság és a szörényi bánság területét találjuk. Árva és Fogaras megyéket ezúttal nem vettem figyelembe, mivel a pápai tizedjegyzék készülése idején szinte teljesen lakatlanok voltak, csupán néhány falu jelentette a teljes „településhálózatukat”, Árvában pedig még plébánia sem volt. Nagyjából ez lehetett az a kiinduló állapot, amely a későbbiekben folyamatos átalakuláson ment keresztül, és amelynek 15–16. századi, továbbra is változó állapotáról már az írott forrásokból is valamelyest képet kapunk.

Összegzés

A két, egymástól látszólag távoli rendszer, a plébániák és a jobbágytelkek valójában több ponton is összekapcsolódnak. Mindkettő kiépülése a 13. században zajlott, és a 14. század elejére már minden elemében rendelkezésre állt. Bár a Kárpát-medence egyes peremterületeinek betelepítése az Anjou-kor első évtizedeiben még nem zárult le, az adóporták száma a pápai tizedjegyzék készítésének idején már elérte a késő

középkori telekszámot. 1300 körül a telkek mérete a tartozékokkal együtt nagyjából 33,6 és 48 hektár között mozgott – az átlag 42–43 hektár körül lehetett –, az ország területének pedig mintegy 45–60%-a, vélhetően ténylegesen valamivel több mint a fele volt telki állományba sorolva, ennek a területnek azonban csak kisebb részét hasznosították szántóföldként. Összehasonlításként a mintegy 30%-kal nagyobb területű Francia Királyság népessége a 14. század elején a magyarországinak a 7–7,5-szerese volt, a paraszti háztartások száma megközelítette a 3 milliót.⁶⁸ Ez azt jelenti, hogy az egy háztartásra jutó telek átlagos mérete a magyarországinak kb. egyharmada volt (gyakorlatilag megegyezett a Karoling-korival), és a telkek együttesen az ország területének mintegy háromnegyedét tették ki, miközben az élelmiszer-termeléssel közvetlenül nem foglalkozó népesség aránya már a 14. század elején jelentősen, akár három-négyszeresen is meghaladta a magyarországit. Nagyon hasonló volt a helyzet a cseh területeken is: a késő középkorban az ország népessége a magyarországinak nagyjából a fele volt, a terület viszont csak kb. az egynegyede, nem beszélve a korlátozottan művelésbe vonható hegyvidéki területek arányában mutatkozó különbségről.

A plébániahálózat felől nézve, a jobbágyportákról származó tized meghatározott része jelentette azt a jövedelmet, amely a falusi papság megélhetését biztosította. E réteg életszínvonalát a jövedelme alapján ítélve nagyjából megegyezett a rájuk bízott hívek életszínvonalával. Egy plébániához átlagosan 100 telek tartozott, a többség esetében ez 80–120 telket jelenthetett. Az eltérések alsó korlátja a korabeli viszonyokat figyelembe véve 60 telek körül lehetett. A felső határ a falusi plébániák esetében a jelen ismereteink alapján nem határozható meg, de logikai alapon legalább 150–160, legfeljebb 200–210 telek körülire tehető (a korabeli Franciaországban ez a határ 180 háztartás körül látszik húzódnival).⁶⁹ E két rendszerrel, a jobbágytelkekkel és a rájuk épülő plébániahálózattal létrejött az az alapstruktúra, amely a Magyar Királyság képét a középkor következő évszázadaiban meghatározta.

⁶⁸ Lot, F.: *L'État des paroisses* i. m. 305–308. (Appendice 1).

⁶⁹ Franciaországban a legjobban ismert 48 baillage és châtellenie közül 28 átlaga esik 80–120 háztartás közé (58%), 41 pedig 60 és 150 háztartás közé (85%). Az extrém magas adattal, több mint 1700 háztartás/plébániával szereplő Párizs városát nem számítva e fölött csak Saint Denis volt (180 háztartás/plébánia). Átlagosan 45 és 60 közötti háztartás/plébánia mutatható ki négy területen (a Párizs melletti Châteaufort: 47,6; a normandiai Caen: 52,4; Philippe de Navarre (d'Evreux) normandiai birtokai: 56,8; a Párizs melletti meaux-i châtellenie falvai: 57,2). Szélsőségesen alacsony átlagot csak a Pireneusok lábánál fekvő Bigorre-ban találunk (42 háztartás/plébánia), aminek oka azonban ismeretlen, talán a sajátos hegyvidéki, aprófalvas településhálózattal vagy a terület állattartó jellegével magyarázható, ami a 19. századig meghatározó volt a térségben. A Magyar Királyság területén hasonlóan kis lélekszámú plébániák nagyobb számban talán a zágربی egyházmegye egyes területein, főleg a hegyvidéki, szintén alapvetően állattartó részekben feltételezhetők (a fizetett tized plébániára vetített átlaga alapján a bekcsényi, a dubicai, a gorica, a varasdi, illetve esetleg a gorai és a zagorjei főesperesség jöhet szóba). A fent említett franciaországi területeknek az összesített átlaga Párizs nélkül 99,6, Párizssal 102 háztartás/plébánia. Az összeírásban szereplő összes területre 104,3 háztartás/plébániával számol a francia kutatás. Vö. Lot, F.: *L'État des paroisses* i. m.

Demográfiai szempontból mindez azt jelenti, hogy a 14. század elején az egy plébániára jutó lélekszám a Magyar Királyságban nagyjából megegyezett a franciaországi adattal (521-522 fő/plébánia), a jobbágyháztartások átlagos létszáma pedig ebben az időszakban 5 főnek vehető. A 15. század végére a paraszti háztartások adóportára vetített átlagos létszáma kb. 6,5 főre nőtt, ami összefügg a telkek számának változatlanságával (a nukleáris családok esetében ennél valószínűleg lényegesen kisebb létszámmal, 5-5,2 fővel lehet számolni). Ugyanakkor a paraszti háztartások létszámának növekedése mellett is jelentősen megnőtt a nem mezőgazdasággal foglalkozó népesség aránya, a 15. század végére megközelíthette a 20%-ot. A 4. táblázat adataiból az egyháziakat és az egytelkes nemeseket levonva a népesség ezen részének az ország össznépességén belüli aránya 1330 és 1430, illetve 1430 és 1500 között szinte megkétszereződött. Ennek jelentős része az állatkereskedelem és a bányászat munkaerőigényét biztosította, továbbá ez volt a forrása a városi népesség növekményének és a 15. században egyre fontosabb katonaréteg egy részének is. Ez a folyamat gazdasági szempontból egyfajta magyarázatot ad az ország teherviselő képességének növekedésére, illetve az oszmán nyomással szembeni évszázados ellenállás anyagi bázisának létrejöttére is.

Magyarország késő középkori plébániahálózata tehát a 13. század végén és a 14. század elején hasonló rendszerben szerveződött, mint a Francia Királyságban, hozzátevé, hogy a városi központok felemelkedése jelentősen, mintegy másfél évszázaddal később indult, mint Nyugat-Európában. Utóbbi okai között megemlíthetjük a jóval alacsonyabb népsűrűséget, de a parasztság számára kedvezőbb gazdálkodási feltételeket is. Mindemellett a tájhasználat szempontjából különösen fontos, hogy az ország területének bő felét vonták csak telki állományba, és annak is csak kisebb része volt szántó. Ennek következtében jelentős méretű, összefüggő és osztatlan legelőterületek álltak rendelkezésre az állattartás számára, nemcsak az Alföldön, hanem a hegyvidékeken, sőt az előbbieknél jóval sűrűbben lakott Dunántúl egyes részein is.

PARISHES AND HIDES: THE TRANSFORMATION OF THE KINGDOM OF HUNGARY AROUND 1300

By Beatrix F. Romhányi

SUMMARY

In the medieval Kingdom of Hungary, the parish network and the peasant tenements emerged simultaneously in the thirteenth century, with all the components already present by 1330. The number of tenements at the time of the papal register of the tenth (1332–1337) was equal to their late medieval number (c. 430,000). By 1300, the size of the individual tenements, appurtenances included, was about 33.6 to 48 hectares, covering roughly 55 per cent of the country's area. The tithe paid by the peasants per tenement provided the village priests with roughly the same standard of living as that of their parishioners. A parish had an average of 100 tenements (80–120 in most cases). These two systems, the tenements and the parish network, made up the basic structure that shaped the image of the kingdom until the early-sixteenth century. Demographically, the number of souls per parish in early-fourteenth-century Hungary corresponded to that in France, the average household counting about 5 people. By 1500, the average peasant household per tenement had risen to 6.5 persons, while the share of the non-agricultural population had grown from c. 5 to nearly 20 per cent. The non-agricultural population provided labour for the animal trade and mining, but also for the growing urban population and for the military. The rise of urban centres began about 150 years later than in Western Europe due to a much lower population density and better conditions for the peasantry.

MEDERVÁLTOZÁS ÉS KONTINUITÁS A SAJÓ FOLYÓ KÖZÉPKORI ÁTKELŐHELYEINÉL

A muhi csatatér kutatásához kapcsolódó földrajzi, történeti és
régészeti vizsgálatok*

A muhi csata történetének és a csatatér vizsgálatának régóta központi kérdése, hogy pontosan hova lokalizálható az elbeszélő forrásokból viszonylag részletesen ismert esemény, és mennyiben kapcsolható a küzdelem helyszíne a Sajó folyón egykor létezett hídhoz. A kérdés vizsgálata összetett, mivel a csata tágabb környezetének a meghatározása is felvet gondokat, ugyanakkor a Sajó folyó jelentős mederváltozásai még abban az esetben is lokalizációs gondokat okoznak, ha eltekintünk a csatatér egyéb topográfiai vonatkozásaitól. Egy most folyó kutatási program keretében mindezt újra körbejárva nem csupán a történeti és történeti földrajzi elemeket vizsgáljuk meg, hanem hangsúlyt fektetünk a természetföldrajzi kérdésekre és velük összefüggésben a területen lezajló környezettörténeti változásokra is. A jelen tanulmány éppen ezért egyrészt azzal foglalkozik, hogy a Sajó mederváltozásai milyen folyamatokat mutatnak. Ezen belül: mekkora területen és milyen mértékű mederváltozásokkal számolhatunk, és ezek mennyiben mutathatók ki a középkor időszakából? Másrészt, munkánk célja az is, hogy megvizsgálja milyen történeti, gazdasági, társadalmi és ezeken keresztül településszerkezeti tényezők befolyásolták a természeti adottságokkal összefüggésben az átkelőhelyek létrejöttét és azok áthelyeződését.

A földrajzi és történeti földrajzi kutatások régóta foglalkoznak az alföldi folyók mederváltozásaival, részletesen leírták és elemezték ennek a folyamatnak a legfontosabb jellemzőit, okait és következményeit. A kislejtésű területen jelentős vízhozamváltozások jellemzik ezeket a folyókat, aminek eredményeképpen a kanyargós meder sok helyen lefűződik, kanyarokat épít, majd azokat átvágva újabb medreket hoz létre. Ezek a mozgások akár viszonylag rövid történeti időszakok alatt is jelentős kanyar-áthelyeződéseket, medermozgásokat eredményezhetnek, és egy-egy nagyobb árvíz idején akár több kilométeres változások is bekövetkeztek, különösen a nagy folyószabályozások előtt, de néha még az után is. Ugyanakkor fontos arra is felhívni a figyelmet, hogy még az egymáshoz közel található alföldi folyók esetében is jelentős eltérések lehetnek a folyómozgások

* A tanulmány A tatárjárás Magyarországon és a mongol hódítás eurázsiai összefüggései című kutatási program keretében, a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal támogatásával készült (azonosítószám: K 128880).

jellege és gyorsasága tekintetében. A vizsgált területen ez a szempont különösen fontos, mivel a Hejő, Sajó, Hernád és Tisza folyók mind befolyásolhatták az adott terület jellegét, és ezen keresztül az ott létrejött folyóátkelőhelyek viszonyait, de a négy folyó viselkedése jelentős mértékben eltérő vonásokat mutat. A folyóváltozások eltérő dinamizmusa, eróziós képessége, domborzatátalakító szerepe – szoros összefüggésben a partstabilitással, a medreket befoglaló és övező üledékekkel – azt is befolyásolta, hogy milyen gyakran kellett új átkelőhelyet (például hidat) létrehozni, vagy mennyiben kellett igazodni a változásokhoz, például a révhelyek, gázlók vagy az odavezető utak kapcsán.

Az alföldi folyókhoz kapcsolódó történeti adatok (oklevelek, összeírások stb.) és helynevek vizsgálata azt is kimutatta, hogy ezen folyók esetében akár több évszázados kontinuitás is megfigyelhető egyes átkelőhelyeknél (hidak, révek, gázlók), amelyek nem csupán a középkor évszázadaiban dokumentálhatók, hanem a régészeti leletek elterjedését segítségül hívva még akár a népvándorlás kor egyes időszakaiban is.¹ A Tisza folyó középső szakaszát vizsgálva (főként annak Szolnok megyei részeiről áttekintve), jól megfigyelhető ez a folyamat, és a kontinuitás számos elemét sikerült feltárni. Ugyanakkor arra is érdemes felhívni a figyelmet, hogy egy-egy átkelőhely rögzülése, annak évszázados használata nem jelenti azt, hogy a mederváltozások miatt ne helyeződött volna át kisebb mértékben az adott átkelőhely, akár megváltoztatva az oda vezető utak vonalát vagy irányát. Ezt azért is érdemes vizsgálni, mert a források ugyanazon helyen vagy névvel emlegethetik az átkelőhelyeket,² akár a jellemző átkelési formát is megjelölve (híd, rév, gázló), miközben az adott hely valamennyire már áthelyeződött. Ez a változás lehet néhány tíz méteres, de a nagy kanyar-lefűződések miatt akár többszáz méteres vagy akár kilométeres eltolódás is bekövetkezhett. Az átkelőhely forrásokban található megnevezése ettől még nem változott meg, de nyilvánvaló, hogy egy régészeti kutatás vagy éppen egy csatatér helyszínének meghatározásánál ezek a változások megnevezíthetik a kutatást. Mindezt az is alátámasztja, amit az újkor időszakának kutatásai mutattak ki ugyanezeknél a folyóknál, ahol az ilyen kisebb térbeli átrendeződések is nyomon követhetők az újkori gazdagabb írásos, valamint térképes és

¹ Az alföldi átkelőhelyek kontinuitásának kérdéséről elsősorban tiszai példák alapján lásd *Laszlovsky József*: „Dedi eciam terram, que adiacet circa aquam, que vocatur Tiza.” (Adatok az 1075-ös garamszentbenedeki oklevél helyneveinek lokalizálásához). Zounuk. A Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve 1. (1986) 9–23.; *Rácz Miklós* – *Laszlovsky József*: Monostorossáp, egy Tisza menti középkori falu. (Dissertationes Pannonicae ex Instituto Archaeologico Universitatis de Rolando Eötvös nominatae. Ser.3.1.) Bp. 2005.; *Masek Zsófia* – *Laszlovsky József*: A Szolnok környéki átkelőhely a római kortól a középkorig és a tiszavarsányi rév. In: *Évezredek a Közép-Tisza mentén*. Szerk. F. Kovács Péter – Kelemen Angéla – Tárnoki Judit. (Szolnoki Régészeti Tanulmányok 2.) Szolnok 2021. 179–204.

² A történeti forrásokban szereplő középkori átkelőhelyek megnevezéséről, helyzetéről és a kapcsolódó földrajzi kérdésekről kitűnő összefoglalás: *Martus Nikolett*a: Vizek, közlekedés: transzitus-ok és vadum-ok a 14. század első felében Magyarországon. Tudományos diákköri dolgozat. Kézirat. 2021.

távérzékelési források alapján. Ezek mellett a néprajzi kutatások is jól megvilágítják, miként változott meg a településhálózat, az ártérhasználat vagy éppen egy-egy átkelőhely kialakítása a folyómeder változásai nyomán. Ugyancsak a néprajzi kutatások világítják meg jól a folyó két oldala közötti árucseré és más kapcsolatok jellegét, amelyek kihatottak az átkelőhelyekre is.³

Mindezen kérdéseket szem előtt tartva, a jelen munka az alföldi folyók egyik fontos tulajdonsága, a mederstabilitás áttekintése után elsősorban a Sajó folyó alsó folyását elemezve teszi fel azt a kérdést, hogy mennyiben mutatkozik el-lentmondás a folyómedrek jelentős változása és az átkelőhelyek viszonylagos stabilitása között. Miként lehetséges az, hogy az átkelőhelyek egy része ugyanott marad, és milyen földrajzi vagy gazdasági szempontok magyarázhatják ezt a kontinuitást? Valóságos kontinuitásról van-e szó, vagy a mederváltozások miatt állandóan változó, átalakuló helyzetben kell megoldani, hogy az átkelőhelyek a régió belül, a településhálózat bizonyos elemeihez kapcsolódva ne távolodjanak el jelentős mértékben korábbi helyüktől? Mennyiben határozza meg egy meglévő úthálózat ezeket az átkelőhelyeket, vagy éppen az átkelőhelyekhez igazodnak a fő útvonalak? A válaszok erre a rendkívül összetett kérdéscsoportra egy nagyobb terjedelmű feldolgozást igényelnének, így most csak a muhi csatához kapcsolódó kérdésekre koncentrálunk, elsősorban a Sajó folyó kapcsán, ám ahol indokolt, figyelembe véve a Hernád és Hejő folyókat is. Következtetéseink ugyanakkor inkább az általános folyamatokra vonatkoznak, semmint a csatatér-kutatás konkrét lokalizációs problémáira.

A földrajzi helyzettől függő mederstabilitás

A síkvidéki vízfolyások mederstabilitását és mederhálózati képét – természetes körülmények között a klíma, a vízhozam, a lejtés, a szállított hordalék, a növényzet és a beágyazó kőzet határozza meg.⁴ Amennyiben – rövidebb földtörténeti távlatban – nem számolunk erőteljes éghajlatingadozással (vagyis a növényzet és a vízhozam sem változik drasztikusan), ráadásul tektonikai folyamatok sem változtatják meg döntően a lejtéviszonyokat, úgy a szállított hordalék mennyisége és mérete, ezzel együtt pedig a mederágy és környezetének anyaga döntően

³ Az ártérhasználat kérdésére: *Bellon Tibor*: A Tisza néprajza. Ártéri gazdálkodás a tiszai Alföldön. Bp. 2003. Az árucseré és az átkelőhelyek kérdésére: *Bencsik János*: A folyók elválasztó, a révek összekötő szerepe a paraszti árucserében. In: Árucseré és migráció. A Tokajban 1985. október 28-29-én megrendezett tanácskozás anyaga. (A Miskolci Herman Ottó Múzeum Néprajzi Kiadványai XVIII.) Miskolc 1986. 143–153.; *Páll István*: Árucseré a Tisza folyó két partja között. In: Árucseré és migráció i. m. 155–164.

⁴ *Jef Vandenberghe*: Timescales, climate and river development. *Quaternary Science Reviews* 12. (1995) 631–638.

befolyásolja a mederfejlődést. Az itt vizsgált esetben ugyanakkor a klímaváltozás is mindenképpen befolyásoló tényező, mivel a most általunk vizsgált kérdések kapcsán számolnunk kell az úgynevezett kis jégkorszak (LIA) hatásával, amely a csatát követő időszakban jelentős változásokat eredményezhetett a vizsgált folyók vízhozamában, még inkább az árvizek gyakoriságában, amely a mederváltozások fontos tényezője. Ez a klímaváltozás ugyanakkor befolyásolta a korabeli gazdálkodást és a településhálózat átalakulását is. Így ezen tényezők egymásra hatása azt is eredményezhette, hogy az átkelőhelyek változásában számolnunk kell a klímaváltozás összetett hatásaival is.⁵ Ennek a folyamatnak a vizsgálata külön tanulmányt igényel, de következtetéseink levonásánál ezt is figyelembe vesszük.

A folyóvízi feltöltésű területek finomszemcsés, kompakt üledékből, például jellemzően agyagból, kőzetlisztből felépülő medrei és mederkörnyezetei sokkal stabilabbak, évszázadokon, sőt akár évezredekken át helyben maradhatnak, beágyazott formáik jól ellenállnak az erózióknak. E mederrendszerek főként a síkvidéki vízfolyások alsó szakaszaira jellemzőek, ahol a szállított hordalék kifejezetten finomszemcsés: a hegyvidéki, nagyobb esésű, nagyobb vízfolyás-energiájú, ezért durvább szemcsefrakciókat is bőven szállító háttértől nagy távolságban a leülepedés főként finom frakcióból álló, alluviális síkságokat épít föl. Jellemző példa erre a Sebes-Körös vidéke – évezredekken át konzerválódó mederhálózattal, stabil futásképpel.⁶

A hegyi forrásterülethez közelebbi, jellemzően hegylábi, folyóvízi feltöltésű síkságokon azonban a durvább szemcsékből álló üledékek az uralkodók. E homokos és kavicsos terepek a hegységi vidékekről érkező, ám az alföldre kilépve hirtelen energiát veszítő és ezért a durva üledéket lerakó vizeknek köszönhetik e sajátosságukat. A hegységek teraszos völgyeiből kilépő vízfolyások a nagy mennyiségű hordalékot lerakva, a hegységelőteret felkavicsolva főként hordalékkúpokat építenek. A fejlődő hordalékkúpokon szétágazó, sugaras vízhalózati hálózat jön létre, a vízhozam függvényében változó homokos-kavicsos üledékborítással. Az Észak-alföldi-hordalékkúpsíkság ilyen kialakulású, legjellegzetesebb tagja, a Sajó-Hernád hordalékkúp is így keletkezett.⁷ Az itteni nagyobb szemcsés üledék-

⁵ *Ferenczi László et al.*: Long-Term Environmental Changes in Medieval Hungary: Changes in Settlement Areas and their Potential Drivers. In: *The Economy of Medieval Hungary*. Eds. József Laszlovszky et al. Leiden 2018. 39–47.

⁶ *Attila Gyucha – Paul R. Duffy – Tod A. Frolking*: The Körös Basin from the Neolithic to the Hapsburgs: Linking Settlement Distributions with Pre Regulation Hydrology Through Multiple Data Set Overlay. *Geoarchaeology – An International Journal* 26. (2011) 392–419.

⁷ *Gábris Gyula – Félegyházi Enikő – Nagy Balázs – Ruszkiczay Zsófia*: A Középső-Tisza vidékének negyedidőszak végi folyóvízi felszínfejlődése. In: *A Magyar Földrajzi Konferencia tudományos közleményei*. Szeged 2001. 1–10.; *Gyula Gábris – Balázs Nagy*: Climate and Tectonically Controlled River Style Changes on the Sajó-Hernád Alluvial Fan (Hungary). In: *Alluvial Fans. Geomorphology*,

kek kifejezetten laza összletet alkotnak, és a később a hordalékkúpba bevágódó vízfolyások rendkívül instabil, a partokat könnyen romboló, oldalirányban éven-te akár több tíz métert is vándorló medreket alkotnak.⁸

A kétszintes hordalékkúp-síkság a Sajó és a Hernád folyók alföldi részein

A hordalékkúpok palástjának tökéletes síkságán, a laza üledékben áramló vizek elméletileg óriási területeket járnak be, szabadon kanyarogva, medreket változtatva, új lefolyási irányokat kialakítva. Ám mindez csak a hordalékkúp épülési szakaszára jellemző, amely hordalékkúpjainkon (köztük a Sajó–Hernád hordalékkúpon is) már a pleisztocénben befejeződött, így a késő-pleisztocénben is – a megnövekedő vízhozam és a lecsökkenő hordalékutánpótlás miatt – a kúppalás-tokba bevágódó, hordalékkúpokat tagoló vízfolyások jöttek létre.⁹

A Sajó–Hernád hordalékkúpon e beágyazódás már legalább 20 ezer éve megtörtént. Ennek jelentősége, hogy megszűnt a kúppaláston való szétágazó útkeresés, a lefolyás egyre inkább beágyazódó irányokban haladt, aminek eredményeként e térségben a Sajó, az ebbe torkolló Hernád és külön tengelyként a kicsiny Hejő alakította ki a síkvidékbe vágódó medreit. Ezek azonban nem csupán klasszikus, kanyarulatok medrek, hanem a kanyarogva bevágódás és a kanyarogva feltöltés folyamatai olyan lefolyási pásztákat alakítottak ki, amelyeket 4–6 m magas eróziós peremek határolnak.¹⁰ Ezek a peremlépcsők kétosztatú tájjá alakítják az egykori hordalékkúpot: annak maradványfelszíne ármentes síkságként konzerválódott, az eróziós peremekkel határolt, alacsonyabb fekvésű terepeken azonban a folyók szabadon kanyaroghatnak, sőt rombolhatják a szegélylépcsőket is. E vízjárta pászták medrekből és árterekből állnak, szélességük a Sajó és a Hejő esetén is 2 km. (A Hejő-patak is az egykori [pleisztocén] ős-Sajó lefolyási övezetben áramlik, a patak mérethez képest igen széles ártéri sík még az ős-Sajó időkből származik.)

A síkságba bevágódott lefolyási pászták évezredes skálán is stabilnak tekinthetők, ám bennük a vízfolyások rendkívül instabilan, évtizedes skálán is szélsőségesen gyors meander-áthelyeződéssel futnak. Ebben az esetben pedig a „gyors” nem földtörténeti léptékkal értendő, hanem azt jelzi, hogy a kanyarulatok lefutású

Sedimentology, Dynamics. Eds. A. M. Harvey – A. E. Mather – M. Stokes. London 2005. 61–67.; *Gábris Gyula*: A folyóvíz felszínalakító tevékenysége Magyarországon. Bp. 2022. 54–58.

⁸ Bertalan László – Szabó Gergely: Mederfejlődési vizsgálatok a Sajó hazai szakaszán. In: Az elmélet és a gyakorlat találkozása a térinformatikában. Térinformatikai Konferencia és Szakkiállítás. Debrecen 2015. 61–68.

⁹ Gábris Gy. – Nagy B.: Climate i. m.

¹⁰ Laszlovsky József – Nagy Balázs: Új földrajzi, környezettörténeti és régészeti kutatások a muhi csatatéren és a Sajó mentén. In: Környezettörténet 3. Környezeti folyamatok a honfoglalástól napjainkig történeti és természettudományos források tükrében. Szerk. Kern Zoltán et al. Bp. 2021. 139–159.

folyó néhány évtized alatt is gyökeresen megváltoztatja az ártéren elfoglalt helyét. Vagyis a medrek helyzete már évről évre is érzékelhetően változik, évtizedes skálán új futás-rajzolatához vezet. Ez pedig dinamikusan átformálja az ártér vízrajzát, domborzatát. Mindez azt eredményezi, hogy a kétszintes síkvidéken az ármentes térszínen ugyan könnyű mozogni, gazdálkodni, településeket fenntartani, de a folyók síkvidékbe vágódó széles ártere, az alsó szint nehezen áthatolható és helyenként évről évre, ám emberöltőről emberöltőre tekintve gyakorlatilag mindenütt átalakuló terep, ami jelentős kihívások elé állítja a nyugat-kelet irányú forgalmat.

Kézenfekvő és rejtett átkelők a Sajó folyó alsó szakaszán

Az ártereken való átjárás az eróziós peremek legstabilabb részei között a legkönnyebb. Ez a Sajó mentén az ártérbe nyúló, háromszögletű beszögellések formájában jelenik meg. Ezek a helyszíneken a leginkább ellenálló a hordalékkúp üledéke, a folyó oldalazó eróziója itt kevésbé tudta/tudja a partokat rombolni. Épp ezért minden ilyen, ártérbe nyúló ármentes földnyelven települések találhatók (a Sajótól nyugatra például Ónod, Muhi, Nagycséc, keletre Sajóhídvég, Köröm). Közöttük ugyan szélsőségesen instabil az ártér- és mederformálódás, de az egymáshoz legközelebb fekvő, ármentes térszínek hosszú távon fenntartható átkelők helyszíneit alkothatják.

A középkori átkelőhelyek vizsgálata a muhi csataterkutatók kapcsán

A sok évszázados távlatban működő átkelők helymeghatározása komplex művelet, amely a történeti források, historikus térképek, régészeti leletanyag, valamint az ártéri peremet feltáró geomorfológiai vizsgálatok segítségével végezhető el. Egyes esetekben a rekonstrukció viszonylag egyértelmű, hiszen az átkelő-funkció még napjainkban is létezik, máshol azonban – a mai terep és hidrográfiai viszonyokból kiindulva – nem tűnik indokoltnak az átkelő-szerep. Pedig egyes időszakokban ezek is igen fontos átjárók lehettek.

A tatárjárás kutatói, bizonyos eltérő interpretációk ellenére, abban mindenképpen egyetértenek, hogy a csata lehetséges helyszíne a Sajó folyó mellett, valahol a középkori Mohi település közelében található. Mindezt egyértelműen bizonyítják középkori források, amelyek ezen kétféle megjelölés valamelyikével nevezik meg a csata helyét.¹¹ Bizonyos forrásszövegek kapcsán emellett felmerült még a Hernád

¹¹ József Laszlovsky – Stephen Pow: Finding Batu's Hill at Muhi: Liminality between Rebellious Territory and Submissive Territory, Earth and Heaven for a Mongol Prince on the Eve of Battle. Hungarian Historical Review 8. (2019) 261–289.

folyó neve, valamint a Kerengő-ér,¹² és egy régészeti lelőhely feltárása kapcsán egyértelmű, hogy a Hejő folyót (ma már inkább csak patak) is figyelembe kell venni a csatatér vagy annak környezete meghatározásakor.¹³ Ugyanakkor ezek az eltérő lokalizációk is ugyanazon régióhoz kapcsolódnak, vagyis a Hejő és a Sajó között húzódó területre vonatkoznak, annak a Sajó–Hernád összefolyás és a Sajó–Tisza találkozás közötti részét kijelölve. Mindez jól összekapcsolható néhány általános történeti földrajzi megállapítással. A tatárjárás első szakaszában egy északkeleti irányból érkező támadó sereggel kell számolnunk, amely a Kárpátok felől az ország közepe felé haladt. Másrészt, az ellenük felvonuló magyar haderő az ország közepe felől (Pestről) vonult a támadók ellen. Ugyancsak Pest felől vonultak vissza azok a tatár csapatrészek, amelyek a fősereget megelőzve már pusztítottak Vácnál, majd Pestnél, és az ország közepéből visszahúzódva csatlakoztak a keletről érkező főerőkhöz. Vagyis, mindezek a csapatok egy olyan főútvonalat használtak, amely az ország közepét és az északkeleti régiót kapcsolta össze. Ez az útvonal fő vonalaiban jól ismert, és egyértelmű, hogy tartozott hozzá egy átkelőhely a Sajón. Az útvonal több évszázadon keresztül is azonosítható, ugyanakkor ennek pontos meghatározása, különösen a 13. századot illetően, egyáltalán nem egyszerű.¹⁴ Ebben az összefüggésben éppen a Sajó dinamikus mederváltozásai jelentik a problémát.

A Sajó átkelőhelyének meghatározásánál érdemes mindenekelőtt figyelembe venni a nagy földrajzi egységeket és az azok közötti kapcsolatot. Az ország közepe felől az északkeleti részek felé haladók számára egy viszonylag szűk folyosó adódott, ahol a folyó-átkelések száma viszonylag kicsi volt, így kevésbé kellett természeti akadályokkal számolni. Kelet felé haladva először a Hejőn kellett átkelni, amely a középkorban a mai, szabályozott, kiegyenesített patakhhoz képest sok kanyarulatot leíró, széles, mocsaras árteret fenntartó vízfolyás volt. Ugyanakkor mederváltozásai nem voltak nagyon erősek, az ártéren belül is viszonylag kisebb mozgással, mert régi, több évezredes, nagyobb vízhozamok során beágyazódott Sajó-medreket használt lefutása során. Ez azt jelentette, hogy viszonylag könnyen lehetett hidat építeni a folyón, akár annak több szakaszán is, ami határozottan tartós szerkezet lehetett, mivel a meder jelentős áthelyeződése nem fenyegetett.

¹² P. Szabó Sándor: A muhi csata és a tatárjárás középkori kínai nyelvű források fényében. *Hadtörténelmi Közlemények* 131. (2018) 259–286.; Stephen Pow – *Jingjing Liao*: Subutai: Sorting Fact from Fiction Surrounding the Mongol Empire's Greatest General: With Translations of Subutai's Two Biographies in the Yuan Shi. *Journal of Chinese Military History* 7. (2018) 33–76.

¹³ Wolf Mária: Hejőkeresztúr-Vizekköze – Tatárjárás idején elpusztult település (B-A-Z. megye). In: A tatárjárás (1241–42). Szerk. Ritoók Ágnes – Garam Éva. Bp. 2007. 44–47.; Wolf Mária: Hejőkeresztúr-Vizekköze. A tatárjárás régészeti emlékei 1. (*Opitz Archaeologica* 22.) Bp. 2022. 188–191.

¹⁴ Pusztai Tamás: Középkori emlékek roncsolás mentes kutatása Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. *Archeometriai Műhely* 12. (2015) 152–156.; Pusztai Tamás – P. Fischl Klára: A dél-borsodi síkság bronzkori és középkori településstruktúrájának összehasonlítása. In: *Genius loci. Laszlovsky* 60. Szerk. Dóra Mérai et al. Bp. 2018. 82–88.

Ezt követően a kelet felé haladó út valahol keresztezte a Sajó folyót. Ennek a helye nagyobb léptékben viszonylag jól meghatározható. Egy olyan helyet kell keresnünk, amely a Sajó–Hernád összefolyás alatt van, és ott, ahol a Sajó még nem éri el a Tiszát. Ugyanis csak ebben az esetben lehet úgy északkelet felé haladni, hogy csak egy folyón kell átkelni. Ha ettől északabbra haladó utat választ valaki, akkor a Sajó mellett a Hernádon is keresztül kell mennie, ha pedig délebbi útvonalról van szó, akkor a sokkal nagyobb Tisza folyón kell kétszer is átkelnie ahhoz, hogy az északkeleti országrészbe jusson. Az ennek megfelelő viszonylag rövid Sajó-szakaszt az átkelés szempontjából az is befolyásolja, hogy a Sajó–Hernád összefolyásnál, illetve délen a Tisza mentén jelentősen kiszélesedő ártérrel kell számolni, amely tovább nehezítheti egy átkelőhely létrejöttét és fenntartását. Vagyis ennek a meglehetősen rövid Sajó-szakasznak is inkább a középső, felső szakaszán képzelhető el az az átkelőhely, amely az említett főútvonalhoz kapcsolódott. Ugyanakkor a történeti térképanyag (a katonai felmérések),¹⁵ az elmúlt fél évszázad légifotóinak¹⁶ és a területről készült LiDAR felvétel elemzése¹⁷ azt mutatta, hogy éppen ez a Sajó folyó egyik legdinamikusabban változó szakasza, ahol néhány évtized alatt is többszáz méteres meder-áthelyeződések következhetnek be.

Muhi–Köröm átkelés

A Sajó menti térségben a Muhi és Köröm közötti forgalom az itt 1 km-re szűkülő ártéren keresztül zajlik, köszönhetően az ártérbe benyúló ármentes földnyelveknek, hordalékkúp maradványfelszíneknek. Az egymáshoz viszonylag közeli eróziós peremek azonban csak nagyon időzijelesen tekinthetők hídfő-szerű tereknek. Ennek oka, hogy a közöttük nyíló 1 km-es ártéri sáv – a benne kanyargó, igen erősen meanderező (legalább visszafordulásig hajló folyókanyarulat) és kanyarulatait évről évre áthelyező folyóval – térben és időben csak rövid távon alkalmas híd kiépítésére. Sokkal inkább az aktuális, évtizedes skálán már jócskán megváltozó mederhelyezethez igazodó, ártéri, ácsolt átkelő jöhet számításba. A dinamikus mederformálódás, az instabil futásirány azonban folyamatos korrekciót igényel az élővíz áthidalása során. Mindez napjainkra is érvényes, hiszen a Sajón működő komp helyszíne és a rév elérési útvonala is igen jelentősen módosult a légifelvételeken is jól elemezhető elmúlt bő félszázad során.

¹⁵ Laszlovszky J. – Nagy B.: Új földrajzi i. m.

¹⁶ Bertalan L. – Szabó G.: Mederfejlődési i. m.

¹⁷ Laszlovszky J. – Nagy B.: Új földrajzi i. m. A LiDAR módszer (Light Detection and Ranging) egy lézer alapú távérzékelési módszer, amelynek segítségével nagy felbontású domborzati felmérés készíthető a földfelszín egy adott területéről.

Ónod–Sajóhídvég átkelés

Lényegesen nehezebb az átkelő elemzése, ha az áthidalandó területen két folyó (a Sajó és a Hernád) is fut, az ártér pedig túl széles (itt a két mai falu között 2 km). Az Ónod és Sajóhídvég közötti szakasz ugyanakkor nagy múltú átkelőhely volt. Erre az ide vezető régi utak nyomvonala, Ónod fontos piacozó múltja és az itt található középkori kővár is utal. Szemben a távolban, a Hernádon is túl pedig a beszédes nevű Sajóhídvég található. Aminek a neve két szempontból is figyelemre méltó. Ha – mint egykor – csupán Hidvégnak nevezzük, nyilvánvaló az átkelő szerepkör: a falu térsége az északkelet felé, a Szerencsi-dombság, a Tokaji-hegység, illetve az Északkeleti-Kárpátok felé tartó útírányba esik. A Sajó előtag azonban semmiképpen sem illik a képbe, hiszen a település a Hernád partján, attól keletre fekszik. Innen nézve Ónod a két folyón túl, a széles, évente többször is árvízzel elöntött folyóköz másik széle fölött húzódik. Ha e mai helyzetből indulunk ki, ezt tekintjük a múltbéli állapotnak is, nem kapunk magyarázatot az átkelőhely idetelepülésére.¹⁸

Az itteni átkelési lehetőség környezete azonban az elmúlt évszázadokban rendkívüli mértékben átalakult. A katonai felmérések alapján a 250 éves távlatba visszatekintve még csak annyit érzékelünk, hogy a Sajó és a Hernád medre akár 100-200 méterre is megközelítette egymást az Ónod–Sajóhídvég közötti szakaszon. E térség LiDAR elemzése azonban rávilágított a környezetváltozás korábbi évszázadokban zajló, fő folyamataira¹⁹. A részletes domborzati képből kiindulva a két falu közötti térséget földrajzi és régészeti terepi módszerekkel is tovább elemeztük. (1. kép)

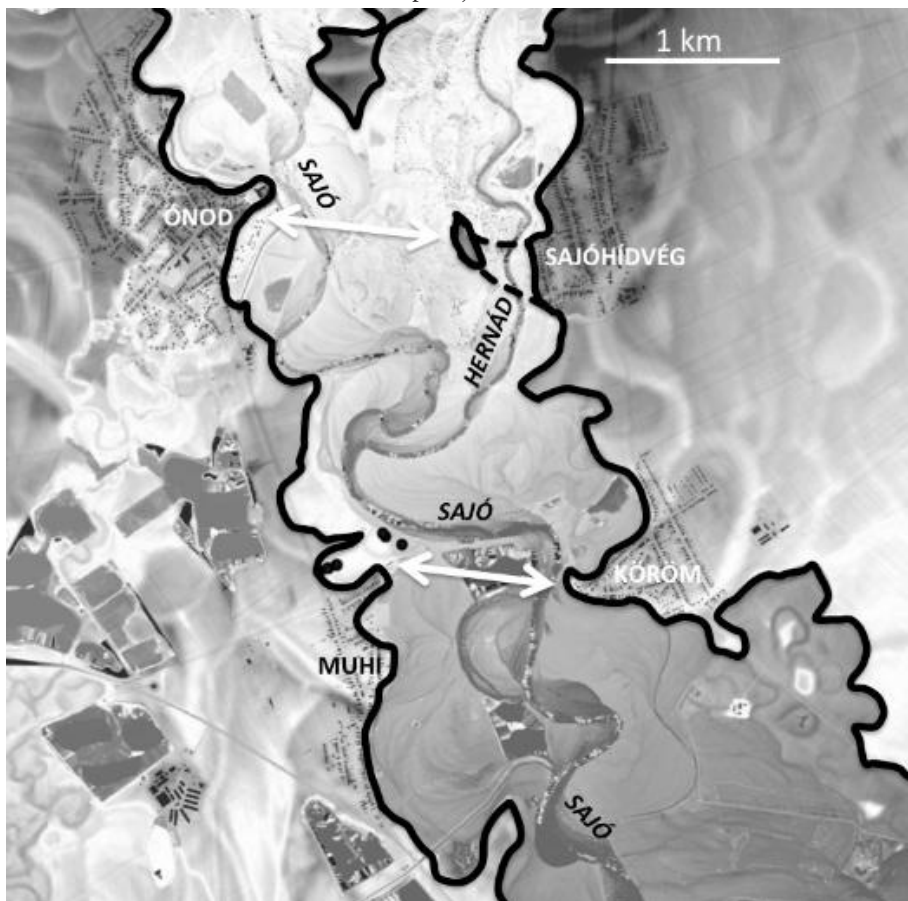
A LiDAR felvételeken két, alapvető formai elem segítette a korábbi környezet rekonstrukcióját: a két folyó között feltárt átfolyási mederhálózat (ezt a helyszíni geomorfológiai vizsgálatok is megerősítették), valamint a folyóközben jelenlévő szigetek, melyek épp annyira emelkednek az ártér alsó, 100 méter tengerszint feletti magasságú terepszintje fölé, mint a folyórendszert határoló, 104 méter tengerszint feletti magasságban húzódó felső, ármentes terepszintként településeket is hordozó felszínek. Sajóhídvég Hernádon túli szomszédságában terül el a meredek, eróziós peremekkel határolt „Hidvégi-sziget” – mintegy ugródeszkaként Ónod irányába, a széles ártér átszeléséhez. A történeti adatok, a helyszíni leletanyag és sekélyfúrások alapján kijelenthető, hogy a középkori Hidvég e mai sziget területén állt. Az egykori kőépület (középkori templom) maradványkövei helyenként még elő is bukkannak, templom körüli temetőre utaló embercsont maradványokkal a szomszédságukban. A település az itt

¹⁸ Kiss Lajos a furcsa elnevezést szintén a folyómeder változással magyarázta: „Hajdan a helység a Sajó–Hernád közén, a Sajón átvezető hídnak a közelében feküdt. A Hernád medrének megváltozása folytán a község a folyónak a bal partjára került.” *Kiss Lajos: Földrajzi nevek történeti etimológiai szótára*. Bp. 1980. 554. Valójában ennél nagyobb léptékű mederváltozásról volt szó, és a helység korábban sem a Sajó–Hernád közötti területen feküdt, hanem csak a Sajó mellett, mivel a két folyó összefolyása északabbra volt.

¹⁹ *Laszlovsky J. – Nagy B.: Új földrajzi i. m.*

gyűjtött leletanyag alapján ítélve mind az Árpád-korban, mind a késő középkorban létezett. A mára a Hernád által leválasztott sziget akkoriban még egybetartozott a keleti háttérben húzódó, ármentes síksági résszel: egy az ártérbe nyúló nyelvet alkotott, ahogy számos más környező település helyszíne is. A Hernád e földnyelvtől északnyugatra, az összefolyási medermaradványok térségében torkollott a Sajóba. A torkolat helyzete tehát a mai helyétől légvonalban kb. 1,5 kilométerrel északabbra volt.²⁰

1. kép Sajóátkelők

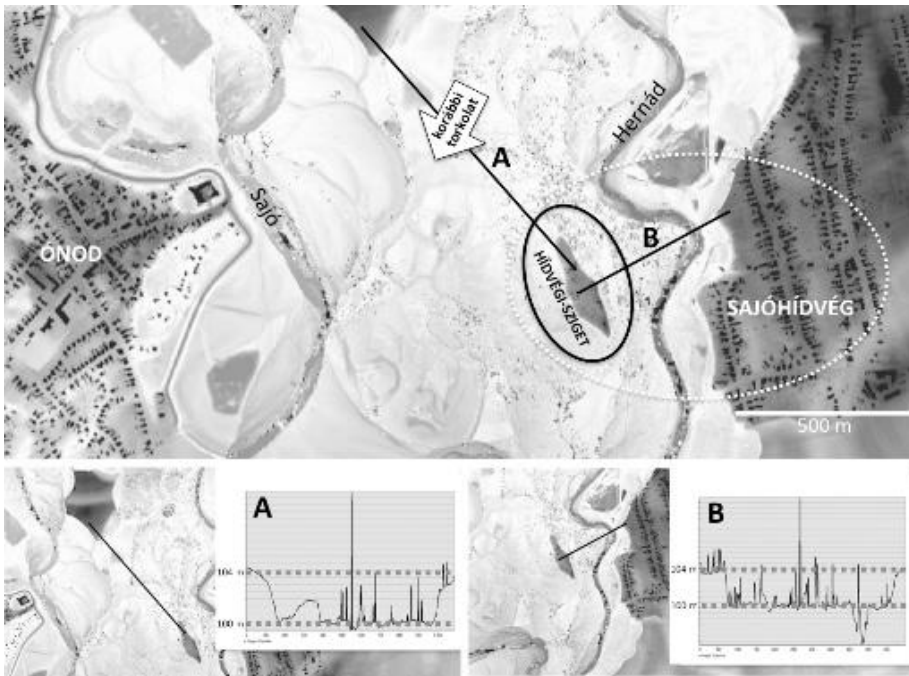

A Sajó-Hernád összefolyásának finom domborzati képe LiDAR-felvétel alapján. A Sajó–Hernád hordalékkúpon ősi medermaradványok sorakoznak, a hordalékkúp maradványfelszínébe a két folyó széles árteret mélyített (az ártéri eróziós peremeket a vastag fekete vonal jelzi). A települések az ártérre benyúló, ármentes félszigetekhez kötődnek. (Készítette Nagy Balázs)

²⁰ Uo.

E kora újkor előtti állapot azt jelentette, hogy Ónod és Hidvég között csak egy folyón, a Sajón kellett átkelni, a mainál lényegesen keskenyebb, mintegy 1 km széles árteret keresztezve egyik településtől a másikig. Ez mindaddig működött, amíg az évente többszöri, jelentős, 3-5 méteres vízszintemelkedést is produkáló áradások és a hosszan tartó magas vízállások során az instabil medrek át nem helyeződtek, s miközben a torkolat dél felé vándorolt, a Hernád szigetként leválasztotta a mögöttes területről Hidvég egy részét. A falu kényszerűen „hátrahúzódt”, hiszen a folyóközi helyzetűvé vált szigeten, az eredeti településterületen ellehetetlenült az élet. (2.kép)

2. kép Ónod–Hidvég

A korábbi Sajó–Hernád torkolat helye (nyíl). Ónod és Sajóhidvég között különösen feltűnő az ártér összeszűkülése, ha a mai Sajóhidvéghoz hozzászámítjuk a napjainkban már az ártéren emelkedő, orsóalakú szigetet is (fekete ovállissal keretezve), az egykori Hidvég településterületét. A LiDAR-alapú szelvények az ártér-ármentes térszín közötti 4 méteres szintkülönbséget mutatják (a szelvény kiugró értékei a fák miatt fordulnak elő). (Készítette Nagy Balázs)

Mindez ugyanakkor az átkelőhely-szerepet is csökkentette, hiszen immár két folyót kellett keresztezni a gyakran vízborította, széles térségen keresztül. Mindez azért fontos, mert az 1241-től adatolható Hidvég mindenképpen az egyik szóba jöhető

település, amelyik meghatározhatja az átkelőhelyet.²¹ A helynév alapján egyértelműen arra kell gondolnunk, hogy a Sajó egyik partján elhelyezkedő, a Sajón átvezető híd végénél található faluról van szó.²² Mindezt logikusan összevethetjük a csata leírásokban szereplő híddal, noha a falura vonatkozó, két évtizeddel későbbi okleveles említés önmagában nem bizonyítja, hogy már 1241-ben is volt már itt híd. Valamint az is kérdés marad, hogy ez a híd lenne az, amely a csataleírásokban szerepel. Mindezt csak olyan régészeti ásatással lehetne bizonyítani, amely a középkori Hidvég falu mellett hozná felszínre egy pontosan keltezhető ilyen szerkezet nyomait.

Hejő-ártér

A hordalékkúp-maradvány nyugati térségét az itt észak-déli irányban futó Hejő 2 km széles ártere vágja ketté. Átkelési szempontból maga a patak nem jelent akadályt, holtmedrek sokaságát rejtő ártere annál inkább. A pleisztocén végi ős-Sajó lefutási irányában (és részben medreiben) áramló Hejő-patak ártere – jórészt az egykori Sajó bevágódásának köszönhetően – itt is kb. 4 méterrel húzódik alacsonyabban, mint a hordalékkúp maradványfelszíne. E területen is felszínközeli helyzetben van a kavics – ezt a környéken kialakított számos kavicsbánya is jelzi. A Hejő menti eróziós peremek többsége nem olyan éles letörésű, mint a Sajó és a Hernád árterét határolók, mivel a kicsiny Hejő gyengébb partelmosó-romboló képességgel rendelkezik. Kanyarulatai azonban az ártér keleti oldalán helyenként mégis erősen alámosták a hordalékkúpfelszínét, és itt érzékelhető legjobban, hogy a széles ártéren a Hejő instabil medre mentén kiterjedt mocsári környezet uralkodott a modern lecsapolások, csatornázások előtt, amelyeknek keleten élesebb volt a szegélye, mint a jelentősebb kiemelkedések nélküli nyugati ártérhatáron.

Átkelési szempontból további fontos sajátosság, hogy e széles Hejő-ártér belsejében alacsony hátak sorakoznak: az ártér nagyobb medrei az ős-Sajóhoz kötődnek, a kis Hejő pedig nem tudta teljesen átformálni az árteret, nem mozgatta át teljesen az ártéri aljzat üledékét. Így helyenként megmaradtak olyan ártéri felszínek, amelyeket még a Sajó alakított ki (például 1 méteres magasság körüli folyóhátak), a Hejő ugyanis kikerülte az ártérfenék ellenállóbb és magasabb területeit, miközben mélyebbre vágta kanyarulatai egy részét. Az ártéren így szelíd hátak maradtak meg, amelyek még időszakos szállások kialakítására is lehetőséget teremtettek (például Hejőkeresztúr térségében) – és segítették az ártéri átkelést is. Egy ilyen kis háton helyezkedett el a Hejőkeresztúr-Vizekköze lelőhely is.²³ A Hejő menti átkelőhelyek

²¹ Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I. 3. kiadás. Bp. 1987. 791.

²² Hydueghe formában szerepel a helynév. Kiss L.: Földrajzi nevek i. m. 554.

²³ Wolf M.: Hejőkeresztúr i. m. 7–8.

tehát ott működhettek hatékonyan, ahol az ártérperemek a legkarakteresebbek és legstabilabbak voltak – nagyrészt szélszállította homokkal megemelt magaslatokként, amelyek a települések számára is kedvező fekvést biztosítottak (például Hejőkeresztúr, Hejőszalonta térségében), valamint a köztes árteret szelíd, lapos hátak tagolták – lehetőséget adva az ártér szakaszos átszelésére.

Figyelembe véve a leírt folyómederváltozásokat, valamint a középkori források helymegjelöléseit, mindenképpen szükséges, hogy az említett folyószakasz egészét megvizsgáljuk, vajon merre vannak olyan hídra utaló nyomok, amelyek összekapcsolhatók a feltételezett átkelőhellyel. Mindezt az is indokolja, hogy különböző okok miatt a korábbi csatatérkutatás szóba jöhető helyszínként több esetben felvette a körömi rév helyét is a forrásokban említett híd kapcsán. Ezt az elképzelést támogathatja a rév jelentősége az újkorban, és a hozzá kapcsolódó út vonala. Valamint az a tény, hogy a rév közvetlen közelében egy modern bányatóban olyan cölöpszervezet nyomai kerültek elő, amelyek bizonyosan egy átkelőhelyhez kapcsolódtak, és amelynek bizonyos famaradványai a késő középkorra keltezhetőek. Mindezeket a megállapításokat figyelembe véve szükségesnek látszott egy olyan kutatás elindítása is, amely a Sajó medrében és a környezetében található famaradványok vizsgálatára koncentrál, az átkelőhelyek pontosabb meghatározására.

Átkelőhelyekre utaló famaradványok a Sajóban és környezetében

A most folyó kutatási program keretében többféle módszerrel is megvizsgáljuk azokat a helyeket, amelyek szóba jöhetnek átkelőhelyekként vagy hídmaradványokként a Sajó folyó medrében vagy annak környezetében. Ezen maradványok lokalizációja, majd az onnét származó famaradványokból mintavétel és azok dendrokronológiai vizsgálata hosszú folyamat, amelyet számos tényező is befolyásol. A vízalatti mintavételeknél, különösen a folyómeder esetében, ki kell várni azokat az időszakokat, amikor a viszonylag alacsony vízállás miatt biztonságosan elvégezhető ez a munka. Mivel kutatási projektünk ennek a vizsgálati folyamatnak még csak az elején tart, az eredmények nem alkalmasak arra, hogy pontosan meghatározzuk az egyes maradványok korát. Ugyanakkor az eddigi terepmunkák már most is szolgáltatnak átkelőhelyekre utaló adatokat arra vonatkozóan, hogy ezek mennyiben mutatnak kontinuitást vagy éppen a dinamikus mederváltozások következtében bekövetkező áthelyeződéseket.

A vizsgálatok kétféle módszerrel folytak és a Sajó folyó egy meghatározott szakaszához kapcsolódtak. A korábbi erre vonatkozó információk felgyűjtése után 2021-ben vízalatti régészeti kutatást hajtottunk végre a Sajó folyó ónodi szakaszán a vár közelében, és egy a körömi rév mellett található bányatóban, Tóth János Attila vízalatti

régész segítségével. Ezt követően egy másfajta kutatásra is sor került. Rácz Nándor, a Községi Régészeti Egyesület tagjának segítségével egy elektromos motorral meghajtott gumicsónakkal végighajóztuk a Sajó folyó Sajópetri és Köröm közötti szakaszát, valamint a Hernád folyó egy részét a két folyó összefolyása fölött. Eközben rögzítettük a vízben megfigyelhető cölöpmaradványok helyét, meghatározva azok jellegét, és dokumentáltuk a különböző folyó- és partszakaszok (szakadó part, lankás vízpart, zátonyos részek) jellegzetes vonásait, illetve ezek kapcsolatát a cölöpmaradványokkal. A vízi „terepbejárás” eredményeképpen két nagyobb cölöp csoportot figyeltünk meg a Sajó folyó Ónod feletti szakaszán. Ezeknek a kutatásoknak az eredményeképpen a következő átkelőhelyekre utaló megfigyelések rögzíthetők.

Cölöpmaradványok az ónodi vár közelében

Az ónodi vár közvetlen közelében, a Sajó folyó vár alatti szakaszán található cölöpmaradványokról számos forrásból lehetett értesülni, és a helyi lakók is megerősítették, hogy alacsony vízállás esetén ezen a részen cölöpöket lehetett látni a mederben. Ezek a cölöpök a folyónak ma egy olyan szakaszán vannak, ahonnan csak a Sajó–Hernád közötti részre lehetett eljutni, de amelyek, figyelembe véve a folyómeder változásait, ezen a szakaszon különösen erősek voltak,²⁴ így mindenképpen fel kell vetni azt a kérdést, hogy mennyiben lehetnek egy korábbi állapot és az ahhoz kapcsolódó úthálózat maradványai. A maradványok egy viszonylag kisebb szerkezet részei lehettek, amelyekből néhány kerek átmetszetű oszlopot lehet megfigyelni. Ezeket teljesen ellepte a víz, és csak rendkívül alacsony folyószint mellett láthatók. Az erős sodrás miatt csak előzetes megfigyelésre volt lehetőségünk, és egy kisebb minta vételére, amely nem nyújtott dendrokronológiai kormeghatározáshoz megfelelő évgűrűsort. Ugyanakkor, az újkori térképes adatok áttekintése alapján, valamint a maradványok megőrződését is figyelembe véve, elképzelhető, hogy a középkor végéhez vagy a kora újkorhoz kapcsolhatók. Egyelőre azonban ez a megfigyelés nem bizonyítja azt, hogy a 13. században itt híddal kellene számolni. Figyelembe véve Ónod település szerkezeti helyzetét és a vár késő középkori felépülését, valamint annak kora újkori szerepét, egy itteni jelentős Sajó-átkelőhely az eddigi adatok alapján nem azonosítható a 13. század közepére.

Cölöpmaradványok a körömi révnél és annak közelében

A már említett 2021-es vízalatti régészeti vizsgálatok során merülést hajtottak végre a körömi rév mellett található bányatóban az itt megfigyelhető két cölöp csoport vizsgálatára. Ezeket a cölöpmaradványokat jól ismeri a területtel foglalkozó

²⁴ Bertalan L. – Szabó G.: Mederfejlődési i. m.

kutatás.²⁵ Már előkerülésükkor és a későbbiekben is készültek róluk felmérések, amelyet a mostani merülés is megerősített. A korábbi mintavétel eredményeképpen Grynaeus András arra a következtetésre jutott, hogy a szerkezet egy része a 15. század végén készülhetett és lehetett használatban, ahogy a dendrokronológiai vizsgálat ezt kimutatta.²⁶ Ugyanakkor további kutatásra és mindenképpen további minták meghatározására van szükség ahhoz, hogy egyértelmű legyen: vajon csak ebben a korszakban használták-e ezt a jelentős méretű szerkezetet. A mostani merülés során vízalatti fémkeresőzésre is sor került, és az itt előkerült nagyméretű vas csáklya maradvány arra utalt, hogy komolyabb csónakot vagy hajót is használhattak abban az időszakban, amikor a cölöpszerkezet valamilyen vízi átkelőhely részeként működött. A leglényegesebb megállapítás ugyanakkor abból a megfigyelésből vonható le, ami a cölöpszerkezet irányához kapcsolódik. Ebből egyértelműen tudható, hogy a modern bányatóban, a mai folyómeder közvetlen közelében megőrződött cölöpök egy olyan szerkezethez tartozhattak, amelynek iránya teljesen más volt, mint amit a mai Sajó-meder alapján várhatnánk. Vagyis a mai és az újkori körömi rév, amelynek helye jól meghatározható az újkori térképek alapján, megközelítőleg ugyanott volt, ahol már a 15. század végén is állt egy fontos átkelőhely valamilyen fa szerkezettel. Ugyanakkor a késő középkor vége és az újkor között olyan mederváltozás vagy mederváltozások zajlottak le, amelyek miatt az átkelés iránya teljesen megváltozott. A mai révhez vezető út mellett, annak vonalát követve intenzív fémkeresős kutatást is végeztünk, aminek eredményeként a mai aszfaltút közvetlen közelében, de annál szélesebb sávban számos vasleletet találtunk, amelyek leginkább kocsivasaláshoz tartozó vastöredékek, valamint ehhez tartozó szögek voltak. Bár ezek keltezése nagyon nehéz feladat, inkább újkoriként határozhatók meg. Vagyis a mai Muhi (az egykori Poga település) mellől a körömi révhez vezető út vonala az újkorban végig ugyanitt lehetett. Ezt a térképek is megerősítik. Ugyanakkor ezen út meghosszabbítása elvezet a középkori Mohi településhez is. A fémkeresős kutatások a mai út mentén nem mutattak középkori leleteket, de ebben az is közrejátszhat, hogy az útnak a mai Muhi és a rév közötti szakasza egy olyan ártéri részen helyezkedik el, amelyet a legmagasabb Sajó áradások elöntenek, és így folyami üledék fedheti a korábbi időszak leleteit.²⁷ Mindazonáltal megállapítható, hogy a bányatóban található maradványok egy olyan út vonalához igazodhatnak inkább, amelyek nem a középkori Mohi település felé vezettek, hanem attól valamivel délibb irányt jelölnek ki. Ugyanakkor érdemes azt is megjegyezni,

²⁵ Szlabóczky Pál geológus előadása a veszprémi archaeogeológiai ankéton, 1995. április 19. (<https://bit.ly/3o2Adc0>, letöltés 2022. máj. 19.).

²⁶ Grynaeus András szíves szóbeli közlése.

²⁷ Laszlovsky József – Rácz Tibor Ákos: Fémkeresős kutatások a Muhi csataterén. Közösségi régészet, hadszínterek vizsgálata és a kapcsolódó módszertani kérdések. Magyar Régészet 9. (2020) 4. sz. 70–80.

hogy közvetlenül a mai körömi rév felett is vannak cölöpmaradványok, amelyek viszont nem maradtak jó állapotban, és pontos helyzetük meghatározásához további kutatásokra van szükség.

Cölöpmaradványok Sajópetri és Ónod között

A legjelentősebb cölöpcsoport a Sajópetri és Sajólád közötti modern közúti híd alatt és annak közvetlen közelében, a híd feletti folyószakaszon figyelhető meg. Ezek párhuzamos cölöpsorokat alkotnak, amelyek részben a folyóra merőlegesen, részben azzal párhuzamosan húzódnak. Viszonylag magas vízállásnál is láthatóak, akár a mai hídról is. Többféle szerkezethez tartozhattak egykor, és megtartásuk, valamint mai állapotuk alapján ítélve az újkorból származhatnak. Egy részük biztosan kapcsolatban van a modern híd kiépülése előtt itt álló fahíddal. Részletes felmérés és mintavétel nélkül nem határozható meg, hogy vannak-e középkori maradványok itt, de a muhi csatára vonatkozó adatok és a késő középkori településhálózat vizsgálata alapján is arra a következtetésre lehet jutni, hogy ha állt is itt híd a 13. században, annak nem volt szerepe a muhi csata eseménytörténetében. Az átkelőhely azonban mindvégig fontos lehetett a késő középkorban, amit a sajóládi pálos kolostor helye és szerepe is egyértelművé tesz.

Ezen kívül Ónod felett sikerült még egy jelentős cölöpcsoportot azonosítani. Nagyméretű faoszlopok négyzetesre vannak kialakítva, és a folyó által kimosott, a parton fekvő egyik darab alapján az is megállapítható, hogy végüket hosszú, csúcsos formára faragták. A cölöpök megtartása és kialakítása alapján egyértelmű, hogy itt újkori építményről van szó, amelyet a 19., sőt a 20. században is használtak még. Helyzete alapján nem illeszkedik az eddig ismert középkori településhálózathoz.

Átkelőhelyek kontinuitása és változása

A vizsgált cölöpcsoportok és más jelenségek, összevetve a történeti földrajzi és régészeti adatokkal azt mutatják, hogy a legjelentősebb folyóátkelőhelyeket azok a nagy földrajzi és regionális adottságok határozták meg, amely alapján például a Sajó egy viszonylag rövid szakaszán minden korszakban lehetett egy fontos átkelőhely, mert ez biztosította a legegyszerűbb és legkevesebb folyóátkelést igénylő közlekedést az ország közepe és északkeleti része között. Nem véletlen, hogy ezt az útvonalat használták a tatár seregek, valamint a magyar király felvonuló erői is. Ugyanakkor a Sajó ezen szakaszának dinamikus mederváltozásai azt is eredményezték, hogy nagy jelentőségű átkelőhelyek szűntek meg vagy mozdultak el jelentős mértékben. Erre a legjellemzőbb példa Sajóhídvég esete, ahol a Sajó és a Hernád összefolyásának eltolódása, amely valamikor a késő középkor és a kora újkor során következhetett be, végérvényesen

megszüntette ezt a híddal rendelkező átkelőhelyet. A középkori Hidvég helyének és régészeti emlékeinek azonosítását Bodnár Tamás és Pusztai Tamás végezte el, és ez lehetőséget nyújtott a területen végzett komplex kutatásokra is.²⁸ A folyómeder átalakulása nyomán ugyanis az egyetlen folyón való átkelést felváltotta egy olyan helyzet, amelyben mind a Sajón, mind a Hernádon át kellett kelni, ha az utazó egy ilyen útvonalat választott. Nem véletlen az sem, hogy az Ónod és a középkori Sajóhidvég között húzódó út is elvesztette jelentőségét azzal, hogy az újkori Sajóhidvég átkerült a Hernád túloldalára. A korai térképeken még jól kimutatható út egyre inkább elvesztette jelentőségét, a 20. századra tulajdonképpen teljesen meg is szűnt. Ugyanehhez az úthoz kapcsolhatjuk feltételesen az ónodi vár alatt a Sajóban azonosított cölöpöket, amelyek kormeghatározása sok tekintetben pontosíthatja ezt a képet. Mindez azt is jelenti, hogy továbbra is számolni kell azzal, hogy valahol a középkori Hidvég közelében lehetett az a híd, amely a muhi csatában fontos szerepet játszott. A jelentős mederváltozások miatt azonban nagy az esélye, hogy ennek maradványai nem valahol a mai Sajó mederben találhatók meg, hanem valamilyen már megszűnt korábbi folyóágban. De az sem kizárt, hogy ezek a maradványok a folyómozgás következtében szinte teljesen elpusztultak, vagy csak nagy szerencsével találhatók meg.

A körömi rév közelében található maradványok és a helyre vonatkozó más topográfiai adatok jól példázzák a folyómozgás egy másik hatását. Ebben az esetben nem következett be olyan súlyos átalakulás a mederváltozáskor, mint Hidvég esetében, vagyis az egy folyón való átkelés lehetősége mindvégig megvolt ezen a szakaszon. Ugyanakkor olyan léptékű mederváltozást lehet éppen itt megfigyelni, ami azt eredményezhette, hogy az ide vezető utak iránya akár teljesen meg is változhatott. Ez utóbbi megfigyelést azonban érdemes árnyalni azzal is, hogy az útirányok megváltozása nem csupán a dinamikus folyómeder áthelyeződésekkel magyarázható, hanem egyes települések jelentőségének a megváltozásával is. Úgy tűnik, hogy Köröm viszonylag ideális helyen volt, és van ahhoz, hogy az ilyen változások hatását is elviselje, és a környező nagyobb és jelentősebb települések (így Ónod, Mohi vagy a délebbre fekvő Szalonta) korszakonkénti felemelkedését vagy eltűnését is túlélje. Ónod és Mohi jelentősége inkább a 13. századtól figyelhető meg, majd még inkább a 14. században adatható.²⁹ Szalonta (Hejőszalonta) viszont már Imre király idején vásáros hely volt (*cum libero foro*), ahol Oroszországból érkező kereskedők (*mercatoribus de Russia venientibus*) is megfordultak.³⁰ Mindez arra utal, hogy a kelet felé vezető nagy útvonal ekkor

²⁸ Bodnár Tamás: Raktárrevízióval kezdődött, a muhi csatával végződött. (<https://bit.ly/3ayrmM9>, letöltés 2022. máj. 19.); Kovács Olivér: Fémkeresősökkel rekonstruálhatják a Muhi csatát. (<https://bit.ly/3uLFM2k>, letöltés 2022. máj. 19.)

²⁹ Györffy Gy.: Az Árpád-kori i. m. 791., 796.

³⁰ Uo. 804.

inkább délebbre helyezkedett el a régióban. Ebben az összefüggésben viszont azt is érdemes megvizsgálni, hogy a kevésbé jelentős és gyors folyómozgásokat produkáló Hejő esetében mely körömi vagy éppen hidvégi átkelőhelyek lehettek a középkorban jelentősek. Ez utóbbi kérdés megválaszolásánál fontosak lehetnek az olyan régészeti megfigyelések is, mint a középkori Mohi település főutcájának iránya és elhelyezkedése, amely egészen az Árpád-korig visszakövethető, és amely még a modern postaút vonalának meghatározásánál is lényegi kérdés.³¹

Következtetések

A tanulmány elején felvetett kérdések közül a két legfontosabbat kiválasztva a következő megállapításokat fogalmazhatjuk meg. A Sajó folyóhoz kapcsolódó átkelőhelyek vizsgálata egyelőre nem hozott olyan eredményt, amelynek alapján meghatározhatnánk, hogy hol kell keresni a csata leírásában szereplő hidat. Ennek pontos lokalizálása szinte lehetetlen feladat a folyó dinamikus mederváltozásait szem előtt tartva. A korábban sokszor hangsúlyozott körömi azonosítás mellett mindenképpen fel kell vetni a sajóhidvégi terület fontosságát is ebben a vonatkozásban, ahol még további, elsősorban régészeti és környezettörténeti kutatásokra van szükség.

Sokkal egyértelműbb és sok tekintetben jobban általánosítható következtetéseket vonhatunk le viszont a folyóátkelők helyének kérdése kapcsán, figyelembe véve mind a földrajzi, mind a történeti kérdéseket. A Sajón található nagyobb átkelőhelyeket, ugyanúgy ahogy a Tiszán, azok a regionális földrajzi adottságok határozták meg, amelyek akár évszázadokon keresztül is egy bizonyos szűkebb régióban jelölték ki a legjelentősebb hidak, révek vagy gázlók helyét. Egy ilyen átkelőhely akár évszázadokig is ugyanott maradhatott, amennyiben valamilyen jelentős földrajzi vagy történeti változás nem kényszerítette ki áthelyeződését. A földrajzi változások közül az egyik legerősebb a mederváltozás. Minden olyan folyónál, ahol ez a folyamat gyorsan vagy drámai módon zajlott le, nagy az esélye annak, hogy a nagyobb utaknak is igazodniuk kellett ehhez az átalakuláshoz. Viszont mindaddig, amíg ez nem volt olyan léptékű, hogy azt a fontos, regionális adottságot is felülírta, amely az átkelőhely kialakulásához vezetett, a mederváltozást megpróbálták kompenzálni az útvonal kisebb eltolásával vagy irányának megváltoztatásával. Ha viszont ez az átalakulás ennél nagyobb jelentőségű volt (ahogy Sajóhidvég esetében láttuk), akkor szükségszerűen egy új átkelőhely jött létre, amely nagyobb távolságra is lehetett a korábbi helyszíntől.

³¹ *Pusztai Tamás*: Két középkori település szerkezeti rekonstrukciója térinformatikai eszközök segítségével. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Studia Archaeologica 9. (2003) 407–417.

Ezzel szemben a társadalmi, gazdasági és ezeken keresztül a településszerkezeti átalakulások általában lassabb folyamatokat indítottak el. Egy új gazdasági központ felemelkedése vagy éppen egy ilyen hely hanyatlása nem szüntette meg azonnal az adott útvonalat és a hozzá kapcsolódó átkelőhelyet. Egy idő után azonban az út jelentéktelenné válhatott, ami azt is jelenti, hogy lényegesen kisebb természeti változások, például kisebb léptékű meder áthelyeződések is oda vezettek, hogy nem tartották karban vagy nem újították meg azokat az elemeket, amelyek biztosították az átkelőhely zavartalan működését. Vagyis a földrajzi és emberi tényezők közül általában az előbbiek azok, amelyek gyorsabb és drámaibb változást tudnak előidézni. Ugyanakkor ismerünk olyan eseteket is, amikor egy új átkelőhely kialakítását létrehozó emberi tényezők (például katonai célok) annyira erősnek bizonyultak, hogy az átkelőhely olyan mértékben rögzül, hogy évszázadokon keresztül gondoskodtak fenntartásáról, még akkor is, ha az nagyobb infrastrukturális befektetést igényelt. Természetesen az ilyen helyek megerősödését, kontinuitását további tényezők is befolyásolhatták, mint például az állami vagy egyházi adminisztráció valamilyen elemének (például vám) rögzülése, valamilyen átkelőhelyhez kapcsolódva.³² A természeti és emberi tényezők kölcsönös egymásra hatása tehát mindezekben a helyeken megfigyelhető, de az adott folyószakasz jellege, valamint a bekövetkező történeti változások határozták meg, hogy melyik elem vált erősebbé, írta felül a korábbi helyzetet. Ez pedig megszaktotta az adott átkelőhely kontinuitását, vagy éppen egy új hely kialakulását vagy létrehozását indíthatta el.

GEOGRAPHICAL, HISTORICAL, AND ARCHAEOLOGICAL INVESTIGATIONS CONNECTED TO BATTLEFIELD RESEARCH AT MUHI

By József Laszlovszky – Balázs Nagy

SUMMARY

Medieval sources mention one bridge and other crossings at the Battle of Muhi (1241). While these are crucial for research, the changes in the Sajó and Hernád rivers have transformed the landscape. A geographic research using geomorphological and hydrological studies, historical maps, aerial photographs, and LiDAR surveys, focuses on these crossings. The meandering of the two rivers is a dynamic process with lateral riverbed changes of several metres per year. The area is characterised by a distinct two-layered landscape: the higher – flood-free – plain, and the lower, about 2 km wide floodplain. Crossing points existed where the alluvial fan is most resilient, e.g., between

³² Kovács Viktória: Vámok és vámszedés a középkori Magyar Királyságban Nagy Lajos korában (1342–1382). Doktori (PhD) értekezés. Szegedi Tudományegyetem. Szeged 2019.

Köröm and Muhi. But these triangular headlands can also become victims of fluvial erosion under extreme hydrological circumstances, e.g., when the Sajó-Hernád estuary between Sajóhídvég and Ónod moved south. At Köröm, riverbed surveys, underwater archaeology, and dendrochronological dating of wooden remains testify to historical bridges. The main result of the research is that rapid changes in river crossings were forced by natural processes, while long-term transformations in the road system were associated with complex changes detectable in the settlement network.

Demeter Gábor – Szilágyi Zsolt – Pinke Zsolt

SÁRTENGER ÉS BÚZATENGER

Mérlegen az alföldi gabonakonjunktúra és a vízszabályozások
regionális következményei (1720–2020)*

Bevezető

Az Alföld területének mintegy a fele jelenleg hátrányos helyzetű, elmaradott településeket tömörít.¹ Noha a határmenti és az úgynevezett belső perifériák egymástól távol esnek, Beluszky Pál és Sikos T. Tamás szerint mégis azonos típusba tartoznak, és ismérveik alapján az ország többi perifériájától jól elkülönülnek.² Feltűnő, hogy a periférikus településtömbök jelentős része a 19. és 20. század során lecsapolt vizes élőhelyek (wetland) területén helyezkednek el, s ezek bel- és árvíznek fokozottan kitétt területét többnyire gyenge agroökonómiai potenciál jellemzi.³ E kedvezőtlen adottságok ellenére a lecsapolt vizes élőhelyek területén jellemző a monokulturális gabonatermelés dominanciája és magas a mezőgazdaságból élő lakosság aránya.⁴ (1. és 2. térkép⁵) Álláspontunk szerint az egykori vizes élőhelyek helyén monokulturális gabonatermelésre berendezkedett települések elhúzódó krízise részben a biofizikai adottságok és a fennálló gazdálkodási rendszer közötti szerkezeti ellentmondásból fakad.

Javulás pedig az ökológiai adottságokban a jelenlegi föld- és vízhasználati rendszerben aligha várható. A május-júliusi középhőmérséklet a 19. század közepétől napjainkig szignifikánsan emelkedik, így a búza hozamaira gyakorolt negatív hatása növekedett az utóbbi évtizedekben kibontakozott klímaváltozás során. (1. táblázat⁶)

* Készült az MTA BTK Lendület „Tíz generáció” kutatócsoport támogatásával. A kutatás a 128970 számú projekt keretében a Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alap PD18 számú pályázati program finanszírozásával valósult meg.

¹ Péntek János: Periférikus térségek lehatárolása – dilemmák és lehetőségek. Debrecen 2014.

² Az ismérveket lásd Beluszky Pál – Sikos T. Tamás: Változó falvaink. Magyarország falutípusai az ezredfordulón. Bp. 2007.

³ Az MTA TAKI adatai alapján. Miként egyébként a Kiskunság és a Nyírség homokterületeit is.

⁴ Becsei József: A tanyarendszer jövőbeni alakulására ható tényezők. Magyar Tudomány 9. (2002) 1196–1213.

⁵ 1. térkép (elérhetősége: <https://bit.ly/3PNFbFv>) Az alföldi perifériák típusai – klaszteranalízis szerint és földrajzi elhelyezkedés szerint, valamint a periférikus települések agráralkalmassága. Forrás: TAKI és Beluszky P. – Sikos T. T.: Változó falvaink i. m.; 2. térkép (elérhetősége: <https://bit.ly/3zna9in>) A mező- és erdőgazdálkodás aktív keresői az Alföld kistérségeiben a lakosság %-ában, 1999-ben. (Körrel jelölve az 1. ábra perifériatípusai) / Periférikus területek a mai Magyarország területén 2010 körül. (A színek mélysége az adott települést periférikusként azonosító vizsgálati típusok számát [1–4] jelzi.). Forrás: Becsei J.: A tanyarendszer i. m.; Péntek J.: Periférikus térségek i. m.

⁶ A tanulmány táblázata a munka végén található.

Össességében az Alföld nagy periferikus tájegységei (2. táblázat) közül hármat (Közép-Tisza-vidék, Berettyó–Körös-vidék és a Szatmár-Beregi-sík) a folyószabályozások előtt vizes élőhelyek összefüggő hálózata borította, mindhárom gyenge agroökológiai potenciállal jellemezhető, kettő közülük határmenti. Ez azonban nem volt mindig így: 200 évvel ezelőtt, amikor a hidrológiai és talajtani adottságokhoz való alkalmazkodás jellemezte a Tisza és mellékfolyóinak völgyét, e hátrányos helyzetű települések relatív helyzete a településállományban sokkal előnyösebb volt.⁷ A határmenti települések hanyatlása sem köthető kizárólag a határtérséggé válásához: a Human Development Index (HDI) 1910-es, Szilágyi Zsolt által kalkulált, településszintű értékeit bemutató térképén látszik, hogy a három kistáj akkor sem tartozott a legfejlettebb tiszántúli területek közé. Ez még akkor is igaz, ha az Alföldön más, nem vizes élőhely jellegű homokhátsági területek (Nyírség, Kiskunság) is fejletlennek minősültek, illetve országos kitekintést nézve voltak 1910-ben fejletlenebb területek is (például Zala). De akadt az egykori vizes élőhelyek között olyan is (a Duna mentén), amely a rossz talajviszonyok ellenére a fejlettebb térségek közé tartozott. Igaz, nem volt városhiányos, mint a közép-Tisza-vidéki, sárréti, nyírség-beregi tájegységek, melyek (a korábbi feltételezésekkel ellentétben) már a trianoni határvonás előtt ezt a szimptómát mutatták. (3. és 4. térkép⁸)

1930-ra a helyzet tovább romlott, az alföldi járások általános (nem csak a vizes élőhelyekre kiterjedő) hanyatlása fokozódott az 1920-as piacvesztés (átvitt értelemben itt érvényesül a határok szerepe is) és az 1929-es gabonaáresés következtében. (5. térkép⁹)

Noha a vizes élőhelyek és az alulfejlettség közötti kapcsolat elég egyértelmű az ábrák alapján, kvantitatív módszerekkel sem a hanyatlás korát, sem tényezőit, sem pedig a földrajzi-környezeti adottságok és a fejlettség (itt röviden bemutatott) kapcsolatát nem vizsgálták korábban történeti perspektívából. A tanulmány azt vizsgálja az elérhető történeti statisztikai adatsorok segítségével, hogy milyen hatással volt a földhasználat

⁷ *Demeter Gábor*: Területi egyenlőtlenségek és jellegük a történeti Magyarország területén a reformkor előtt (1773–1786). Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv 6. (2022) Megjelenés előtt.

⁸ 3. térkép (elérhetősége: <https://bit.ly/3PGKshL>) A HDI településszintű értéke 1910-ben az 1920-as országterületre számítva. Kiemelve a fejletlen alföldi vizes élőhelyterületek, a fejletlen alföldi nem vizes élőhelyterületek és a nem alföldi lokalizációjú fejletlen területek, továbbá a fejlett alföldi árterek; 4. térkép (elérhetősége: <https://bit.ly/3zouyDH>) Városhiányos területek az Alföldön a 20. század elején a városhierarchia felső négy szintjén működő központok (v1–4) gravitációs erejének intenzitása szerint. In: *Szilágyi Zs.*: Az ismeretlen Alföld. Bp. 2022. 62.

⁹ 5. a. és b. térkép (elérhetőségeik: <https://bit.ly/3PGKwhv>, <https://bit.ly/3RRxVdi>) A Kárpát-medencei régió fejlettségi differenciáinak elmozdulása 1930-ra Rónai András indikátorai alapján. Indikátorok (5.a. térkép): alfabetizáció, halálázási ráta, népességnövekedés, migrációs ráta, nem agrárkeresők aránya, orvosi kezelést kapott halottak aránya, napszámra kényszerülő kisbirtokosok aránya, egy főre jutó direkt adó, földjövedelem/fő, települési vagyon/fő. Indikátorok (5.b. térkép): agrárnépsűrűség -, ipari keresők aránya +, halálázási ráta -, népességnövekedés +, analfabetizmus -, szántók hozama +, rétek jövedelme +, hivatalkok és szabadfoglalkozásúak +. Forrás: *Rónai András*: Közép-Európa atlasz. Bp.–Balatonfüred 1945.

18–20. századi átalakulása az Alföld és ezen belül az egykori vizes élőhelyek társadalmára; mikor és milyen folyamatok okozták a vizsgált régiók leszakadását, valamint azt, hogy ezek miben tértek el más alföldi, de nem vizes élőhely jellegű területektől.

A korábbi kutatások az elmaradottság társadalmi és gazdasági összetevőinek tényezőiként az első világháború (térszerkezeti-makrogazdasági) következményeit, a nagybirtok okozta torzulásokat (egyenlőtlen földeloszlás), az agrártúlnépesedést (mely lehetetlenné tette volna egy egalitárius kisbirtokos struktúra hosszú távú fenntartását) és az ipar lokális, pontszerűen kisugárzó hatását emelték ki.¹⁰ A négy tényező közül kettő tehát az agráriummal áll kapcsolatban. Az 1990-ben elmaradottnak minősített települések zöme eleve agrárközség volt (leszámítva néhány borsodi bányásztelepülést), arra pedig már Miklóssy Endre felhívta a figyelmet, hogy jelentős hányaduk gyenge termőhelyi adottságokkal bírt.¹¹ Alulfejlettségük mögött Miklóssy a mezőgazdaság történeti gyökerű szerkezeti problémáit feltételezte; véleménye szerint a periférikus agrártelepülések elmaradottságának két legfőbb oka a nagytáblás mezőgazdaság kialakítása és az állattartás háttérbe szorítása,¹² mely a 19. század második felétől már érzékelhető. A következőkben e hipotézisnek eredünk a nyomába összehasonlítva a földhasználatot a vízrendezések korában (19. század) és azt megelőzően, megvizsgálva az átalakulás irányát és nagyságát, valamint mögöttes okait. Elemezzük, hogy a túlnépesedés, a klíma, a piaci árak alakulása közül melyek (és milyen mértékben) voltak felelősek a változásért (és milyen súllyal szerepeltek a vízrendezés melletti érvelésekben), és mindez milyen következményekkel járt rövid és hosszú távon.

A török kor utáni helyzet

Az 1720-as *Regnicolaris conscriptio*¹³ adatbázisunkban rögzített adatai szerint¹⁴ – annak minden pontatlanságával egyetemben¹⁵ – országos viszonylatban kedvezően alakult a szántók mérete a Tiszántúlon, hiszen a 20 hold/földműves¹⁶ feletti értékek

¹⁰ Miklóssy Endre: A területi elmaradottság társadalmi és gazdasági összetevői. Magyar Tudomány 97. (Új folyam 35.) (1990) 881–894.

¹¹ Uo. 889.

¹² Uo. 890.

¹³ Acsády Ignác: Magyarország népessége a pragmática sanctio korában 1720–21. Bp. 1896.

¹⁴ A GISa Hungarorum adatbázis folytatásaként a Lendület projekt keretén belül a 18. századi országos összeírásokat is hasonló szellemben rögzítettük és feldolgoztuk.

¹⁵ Dányi Dezső: A történeti demográfia tárgya és módszerei. In: Történeti Statisztikai Évkönyv 1961–1962. Bp. 1962. 5–21.; Faragó Tamás: Gondolatok az 1715–20. évi országos adóösszeírás népesség és társadalomtörténeti célú felhasználásáról. In: Tanulmányok Dányi Dezső 75. születésnapjára. Szerk. Visi Lakatos Mária. Bp. 1996. 100–123.

¹⁶ Beleértve a zselléreket és a mezővárosi polgárokat is. A kimaradtak aránya nem ismert, de van olyan mezőváros, mely százas nagyságrendű polgársággal képviseltette magát.

lényegesen kedvezőbbek voltak a Duna–Tisza közén tapasztaltaknál (5-10 hold szántó). Vályi András adatai szerint a szántó nem csupán nagy volt, de termékeny is.¹⁷ (6. térkép¹⁸) A számítások azt erősítik, hogy a Tiszántúl jó része önellátó volt gabonafélékből, még úgy is, ha azt is feltételezzük, hogy ennek egy részét az állattartás felélte (bár a ridegtartásra nem ez jellemző). A gabonahiányos Debrecent ellátó hat hajdúsági és hortobágyi településen 1720-ban összeírt 24 924 hold föld hozama 7800-15 600 fő¹⁹ vagy 1200-2400 család és állatállománya szükségletét fedezhette, míg ezen a hat településen 527, majd 651 háztartást írtak össze hivatalosan.²⁰

A szántók nagy fajlagos kiterjedése azonban nem jelentette, hogy a rétek hátérbe szorultak volna. Bár minőségük ingadozott, méretük (3-5 kaszás/földműves) nagyobb volt a Tiszántúlon, mind az allodiális gazdaságról híres Fejér megyei telki állományhoz, mind a Duna–Tisza közén mérhető értékhez viszonyítva.²¹ (7. térkép²²) A földdel nem rendelkező zsellérek aránya a Tiszántúlon szintén kedvező volt (8. térkép²³), míg Fejér megyében már ekkor magasnak mondható az arányuk.²⁴

1720-ban tehát nem számolhatunk relatív túlnépesedéssel, sem a földművelés és állattartás eltérő jövedelmezőségéből és helyigényéből fakadó területhasználati konfliktussal. Faragó Tamás adatai alapján²⁵ a területen Bács, Csongrád, Hajdú és Szabolcs megyében a gabonahozamok országos viszonylatban magasak,

¹⁷ Vályi András: Magyar országnak leírása... I–III. Buda 1796. című művének adatait szintén feldolgoztuk a GISa Hungarorum projekt folytatásaként.

¹⁸ 6. térkép (elérhetősége: <https://bit.ly/3ogXLKn>) Egy összeírtra jutó szántó mennyisége 1720-ban (köblös föld) és minősége Vályi szerint, 1797.

¹⁹ 50% feletti vetett terület esetén. A 18. századi gabonahozamok Zoltai Lajos becslése alapján 3-6 pozsonyi mértő (a továbbiakban: pm)/hold (1,4-2,8 q/hold) között ingadozhattak. Glósz József a 19. század elejére alföldi átlagként 6,6 pm (3,1 q/hold) hozamot becsült. Glósz szerint egy fő éves gabonaszükséglete 9 pm, ebből az állatoké, vetőmag, adó stb. 4 pm volt. Lásd Glósz József: A gabonakereskedelem feltételrendszere Magyarországon a 19. század első felében. A hiány és felesleg területi mérlege. Aetas 24. (2009) 4. sz. 16–31. Biharban és Hevesben a szemhozam 1728-ban 3-4 között volt, szemben az országos átlagnak tekinthető hárommal, így a fenti hozamok reálisak. (Egy köblös földbe 4 véka gabona került).

²⁰ Kunhegyes, Karcag, Kisújszállás, Madaras és Túrkeve határában a vizsgált 9931 km² kiterjedésű területen a felvett szántók 23,2%-a, míg az öt nagykun településhez a háztartásoknak csak 7,7%-a tartozott. Pinke Zsolt et al.: A hajdúsági várostérség agroökológiai adottságai. Urbs – Magyar várostörténeti évkönyv. Bp. 2017. 235–274.

²¹ A közföldeket ugyan nem írta össze sem az 1720-as, sem az 1786-os összeírás, de Vályi adataiból rekonstruálható a területen a legelők minősége is. Ezek Biharban, Békésben és Kecskeméttől délre voltak jobb minőségűek, északon kevésbé. (Az összeírtak körébe legalább részben beletartoztak a Jászkun kerület privilegizált lakói is.)

²² 7. térkép (elérhetősége: <https://bit.ly/3OmUE2L>) Egy összeírtra jutó rét (kaszás) mennyisége (1720) és minősége Vályi szerint (1797) az Alföldön. (Az összeírtak körébe legalább részben beletartoztak a Hármaskerület privilegizált lakói is.) A rétek minőségét a pontok színe jelenti (melegebb – kedvezőbb).

²³ 8. térkép (elérhetősége: <https://bit.ly/3z00bSF>) A zsellérek aránya 1720-ban (1=100%) és legelők minősége Vályi szerint az Alföldön, 1797. A jobb legelők sötétebb ponttal jelölve.

²⁴ Faragó Tamás figyelemztet a zsellérek összeírásának hiányosságaira. Faragó T.: Gondolatok i. m. Az alföldi területeken a privilegizált lakosság jó részét is összeírták, ami ugyancsak „rontja” a zsellérarányt.

²⁵ Faragó T.: Gondolatok i. m. 120–123. és <https://bit.ly/3tc8XL8> (5. fejezet 316. ábra)

Békésben és a Jászságban, illetve Hevesben is átlag felettiek, míg Pest megye területén átlagosak voltak a hozamok. Összességében az Alföldön a termés/birtokméret átlagos, de a Bácskában és a Hajdúságban átlag feletti volt (az állattartásról kvantifikálható szeriális adatunk nincs). (11. térkép²⁶)

Ehhez képest az 1786-os „kancelláriai” összeírásban²⁷ több változásra is felfigyelhetünk. Meglepő a Fejér és Tiszántúl között az 1720-ban nagynak tűnő különbség mérséklődése a zsellérség arányát (mint túlnépesedési mérőszámot) tekintve.²⁸ (8. és 9. térkép²⁹) Ismervén a redemptio utáni, 1786-os bácskai kirajzást, ez azt az álláspontot erősítené, hogy az Alföld területein agrár-túlnépesedéssel,³⁰ de legalábbis előrehaladott differenciálódással számolhatunk.

Az 1720–1786 közötti változások érzékeltetése céljából először a két országos összeírás³¹ alapján kapott képet elemezzük, majd kontrolláljuk azt az 1786-os kataszteri összeírás Rózsa Sándor által bővített adataival.³² A gyér településhálózat ellenére az Alföldön 1786-ra az egy agrármunkaerőre jutó szántóterület mennyisége a 20 holdról jelentősen lecsökkent (6. és 12. térkép;³³ ezen az sem változtat, hogy módosult az összeírtak köre). A Jászság környékén 5-15, Dél-Hevesben 10-20 hold földterület jutott egy összeírtra (családfőre), míg a Tiszántúlon ez 5-10 hold között volt csupán. Ennek oka a zsellérek területileg differenciáltan növekvő aránya.³⁴ Ha összevetjük az összeírt összes telki szántóterület (vagy a rétek) nagyságát 1720-ban és 1786-ban, akkor a Tiszántúlon (a szomszédos Dél-Heveshez, Kiskunsághoz képest) ez alig növekedett, ami – tekintve az 1720-as összeírás pontatlanságát – kedvezőtlen jel.³⁵

²⁶ 11. térkép (elérhetősége: <https://bit.ly/3yWiRm7>) Az egy gazdaságra jutó föld (színes) és hozam (sraff) Faragó Tamás számításai alapján 1720-ban. A kettő kombinációja a földhozamot mutatja. Forrás: *Faragó T.*: Gondolatok i. m.

²⁷ MNL OL A 39 Magyar Kancelláriai Levéltár, Általános iratok, Acta Generalia (a továbbiakban: A 39) 3688/1786.

²⁸ A zsellérség aránya az összeírt adózók között egyes településeken 1786-ban elérte az 50%-ot.

²⁹ 8. térkép (lásd a 23. jegyzetben) A zsellérek aránya 1720-ban (1=100%) és legelők minősége Vályi szerint az Alföldön, 1797.; 9. térkép (elérhetősége: <https://bit.ly/3z2HOfU>) A paraszti társadalom rétegződése 1786-ban az Alföldön a kancelláriai összeírás szerint (háztatlan zsellérek pirossal, házas zsellérek narancssárgával, telkes jobbágyság sárgával. A kördiagramok mérete ábrázolástechnikai okok miatt nem arányos a lakossággal). Forrás: MNL OL A 39 3688/1786.

³⁰ *Dóka Klára*: Gazdálkodás a Tisza árterein a XIX. század első felében. Agrártörténeti Szemle 24. (1982) 3–4. sz. 277–303.

³¹ A Regnicolaris conscriptio és az úgynevezett 1786-os „kancelláriai” összeírás.

³² *Dávid Zoltán*: Magyarország első kataszteri felmérése, 1786–1789. Történeti Statisztikai Évkönyv 1. (1960) 33–58.; *Rózsa Sándor*: Az ártéri gazdálkodás mérlege. A nagykovácsi települések gazdasági kondíciója az első kataszteri felmérés alapján. In: *Környezettörténet III.* Szerk. Demeter Gábor et al. Bp. 2021. 39–65.

³³ 6. térkép (lásd fentebb a 18. jegyzetben); 12. térkép (elérhetőség: <https://bit.ly/3B2FzM4>) A telkes jobbágyságra vetített szántóföldmennyiség regionális differenciái 1786-ban. Forrás: *Dávid Z.*: Magyarország első kataszteri felmérése i. m.; *Rózsa S.*: Az ártéri gazdálkodás mérlege i. m.

³⁴ Zsellérek nélkül az értékek legalább 50%-kal magasabbak.

³⁵ Dél-Heves jó föld/földműves arányai az alacsony szinten maradó alacsony zselléraránynak tudhatók be.

(13. térkép³⁶) Ezzel szemben a Duna mentén és Dél-Biharban is jócskán nőtt az összeírásba bekerült telki állomány, de itt az egy agrármunkaerőre jutó földnagyság is. (12. térkép³⁷)

Mivel a Tisza mentén fennmaradt a kataszteri összeírások anyaga, ezek segítségével vizsgálható a telki állomány részesedése a nagybirtokhoz képest, továbbá a hozamok kérdése is. (14. és 15. térkép³⁸) A Jászsággal és a Kunsággal ellentétben a Tisza ártere mentén (és a Hevesi-síkon is) az urasági szántók domináltak 1786-ban, ami 1865-re, a szabályozások idejére sem változott.³⁹ A közép-Tisza-vidéki regionális örszevetésben is, de a kisbirtokon is kisebb volt az egy holdra eső gabonakihozatal, mint például a Nagykunságban vagy Dél-Hevesben, ráadásul több volt az urasági föld és nagyobb az urasági elsajátítás (3. táblázat), miközben a (zsellérekkel számolt) egy agrárlakosra jutó föld a közép-Tisza-vidéki ártéren volt a legkisebb.⁴⁰ (16. térkép⁴¹)

A nagybirtok és a telki állomány örszterületét nézve mind a Közép-Tisza-vidék árterén, mind a békési löszön és a Nagykunságon, de Dél-Hevesben is alig akadt olyan település, amely a Glósz által számított 9 pm/fő (állatok nélkül 5 pm) önellátási értéket ne érte volna el – kivéve a Kiskunságot és a Sárréten Dévaványát.⁴² Itt tehát mindenképpen vagy állattartásból, vagy egyéb munkából (háziipar, vándorbérmunka) kellett megoldani az önfenntartást. Ha azonban a nagybirtok gabonatermelését

³⁶ 13. térkép (elérhetőség: <https://bit.ly/3zobEgg>) Az összeírt rétek kiterjedésének változása 1720 és 1786 között az Alföldön / Az összeírt szántók kiterjedésének változása az Alföldön 1720–1786 között (1720=1). Forrás: *Acády I.*: Magyarország népessége i. m. és MNL OL A 39.

³⁷ Lásd fentebb a 33. jegyzetben.

³⁸ 14. térkép (elérhetőség: <https://bit.ly/3B6sJfY>) Urasági szántók nagysága és aránya (sárga) az 1786-os kataszteri összeírás fennmaradt anyagában / A teljes művelt földterület hasznosításának regionális differenciái 1786-ban a kataszteri felvételezés alapján. Forrás: *Dávid Z.*: Magyarország első kataszteri felmérése i. m. és *Rózsa S.*: Az ártéri gazdálkodás mérlege i. m.; 15. térkép (elérhetőség: <https://bit.ly/3oow420>) Az egy lakosra jutó gabonatermelés (narancs) és az egy lakosra jutó *paraszi* gabonatermelés (vörös) pm-ben 1786-ban (a Glósz-féle minimumhoz [9 pm] viszonyítva) / Az urasági (vörös) és a telkes földek hozamkülönbsége (narancs) pm-ben 1786-ban 1 kh-ra és viszonya a Glósz-féle „létminimumhoz”. Forrás: *Dávid Z.*: Magyarország első kataszteri felmérése i. m.; *Rózsa S.*: Az ártéri gazdálkodás mérlege i. m.

³⁹ Kisatlasz a dualizmus kori Magyarország regionális társadalmi-gazdasági folyamatainak tanulmányozásához (1869–1910). Szerk. Demeter Gábor et al. Bp. 2020. 5. fejezet 129. térkép. Az 1897-es gazdacím-tár szerint az ártéri megyékben (Szabolcs, Jász-Nagykun-Szolnok) a nagybirtokon a szántó részesedése országos átlag felett volt, ugyanakkor a kisbirtokon ez az érték még magasabb, és a nagybirtokon arányaiban több volt a rét, legelő aránya. Gazdacím-tár. Szerk. Országos Magyar kir. Statisztikai Hivatal. Bp. 1897.

⁴⁰ A Nagykunságban és Csongrádban a kevés úrbéri szántó is nagy egy holdra jutó gabonakihozattal eredményezett, miközben ennek alig egynegyedét sajátította ki a földesúr. A Tisza árterén a kevés szántóföldi termésnek több mint a fele eleve a nagybirtokos kezére került, igaz Hevesben is, ott azonban a szántók kiterjedése nagyobb volt. Az egy főre jutó összgabonatermés tehát hiába nagyobb a Közép-Tisza-vidéken a kiskunságinál és a jászságinál, ott a földesúri kisajátítás értéke csak 10% körül mozgott.

⁴¹ 16. térkép (elérhetőség: <https://bit.ly/3PsNYwO>) A jobbágyságra és zsellérekre (családtagjaikkal) együttesen jutó földnagyság 1786-ban kataszteri holdban / A nagybirtok relatív gyakorisága 1865-ben a Tisza és mellékfolyói mentén. Forrás: *Dávid Z.*: Magyarország első kataszteri felmérése i. m.; *Rózsa S.*: Az ártéri gazdálkodás mérlege i. m.; Kisatlasz i. m. 5. fejezet 129. térkép.

⁴² Innen eredhet Dóka feltételezése a túlnépesedésről.

levonjuk, akkor már nem olyan kedvező a helyzet másutt sem. A Tisza mentén (szemben a nagyhatárú nagykun településekkel vagy Dél-Hevessel), ha a zselléreket is beszámítjuk, sokszor már az 5 pm is alig volt meg. (3. táblázat) Tehát a 18. század végén a zsellérek vagy a nagybirtokon voltak kénytelenek dolgozni, vagy az állattartásban (akár tulajdonosként, akár csordásként). Mindaddig, míg akadt elegendő közlegelő, e réteg megélhetése biztosított volt. A nagybirtokok (és általában a magánbirtok) térhódítása a közhaszonvétű földekkel szemben, illetve a szántók kiterjedése a nagybirtokon belül⁴³ a folyószabályozások idején felszámolta megélhetésüket, egyben önellátási lehetőségét veszített munkaerőt is biztosított a nagybirtoknak. E réteg lett tehát az 1846 utáni a szabályozások legnagyobb vesztese.

Mivel Glósz szerint 1-2 vetett kataszteri hold (kh) általában elegendő volt egy személy eltartásához, és az egy telkes jobbágyra jutó szántóföld (zsellérek nélkül) az árterek többségén még elérte a 10-12 holdat, így 5-6 fős családdal számolva a telkes jobbágyság megélhetési formaváltásra ekkor nem volt rákényszerítve. 1910-ben viszont már a szabályozások növekménye ellenére is mindössze átlag hat vetett hold állt rendelkezésre (8. táblázat), ami csak a terméseredmények megduplázódása (12 pm/hold, azaz kb. 1 tonna/hektár) esetén lehetett elégséges.

Elvben tehát a szabályozásoknál lehetett érvelni a kisbirtokos termelők helyzetének javításával (16. térkép⁴⁴), de ez álságos vagy téves volt, hiszen a megélhetést éppen a szabályozások során kárt szenvedő egykori zsellérek és a megélhetés biztosítékát adó állattartás és halászat sínylették meg.⁴⁵ Az urasági szántóföldek hozama a közép-Tisza-vidéki ártéren nem volt jó (vö. Csongrád), a szabályozás pedig ezek kiterjedését eredményezte.⁴⁶

A rétek (és legelők) kiterjedése a térségben egy földművesre vetítve 1786-ban még az országos átlag felettinek mondható. Vályi szerint a legelők *minősége* nem volt túl jó, Sárreitet leszámítva, ahol a szántók hozama volt rossz. (10. térkép⁴⁷) Így „borítékolni lehetett”, hogy a tendencia a legelők szántóvá alakítása felé

⁴³ Lásd *Demeter Gábor – Koloh Gábor*: Birtokstruktúra és jövedelmezőség az Ormánságban és környékén. A siklósi és szentlőrinci járás gazdálkodása (1893–1935). *Agrártörténeti Szemle* 61. (2020) 1–4. sz. 25–76.

⁴⁴ Lásd fentebb a 41. jegyzetben.

⁴⁵ Az állattartás jelentőségét az adta, hogy az 1930-as években éppen ez ellensúlyozta a nagybirtok egy holdra jutó nagyobb bevételét szemtermés esetén a kisbirtokokkal szemben. Ahol kisbirtokon nem volt elegendő állat, a kisbirtok termelékenységére a nagybirtoké alatt maradt. *Kerek Mihály*: A magyar földkérdés. Bp. 1939. 361–363.

⁴⁶ Egyébként az egy holdra jutó földjövedelmet illetően a szántókat tekintve például az Ormánságban a kisbirtok volt termelékenyebb, Békés-Csanádban a nagybirtok. *Demeter G. – Koloh G.*: Birtokstruktúra i. m. és *Demeter Gábor – Szilágyi Adrienn – Túri Zoltán*: Földminőség, nemesi érdekérvényesítés, jövedelmezőség a Tiszántúl déli részén a 18–19. században. *Századok* 155. (2021) 285–316.

⁴⁷ 10. térkép (elérhetőség: <https://bit.ly/3PGjYx1>) A jobbágyi kézen lévő rétek mérete 1786-ban az Alföldön, kaszásban. Forrás: MNL OL A 39 3688/1786.

haladhat a következő évtizedekben, akár a zsellérek földhöz jutása merül fel célként, akár a birtokos réteg jövedelmeinek növelése, akár az általános ellátásbiztonság a környezeti kihívások miatt.⁴⁸

Logikus kérdés tehát, hogy a 19. századi Tisza-szabályozást mennyire motiválta az esetleges népességlelesleg levezetése, mennyiben okai a klimatikus hatások (aszály, árvizek), a piaci kereslet árképzésben jelentkező változásai, valamint milyen egyéb partikuláris (csoport)érdekek állhattak a háttérben. A demográfiai érveket illetően sejthető, hogy ha igaz is a túlnépesedési hipotézis, a változások iránya (jó legelőből vagy használaton kívüli területből rossz szántó) hosszú távon aligha segíthetett a demográfiai nyomás helyi megoldásában drasztikus szántóföldi hozamnövekedések nélkül.

Az állattartás szűkülésének okai

A gabonatermelés felfutása nem a semmiből indult a térségben. A malmok számát tekintve Debrecen már 1720 körül fontos gabonapiac lehetett: a debreceni háztartások aránya 0,6% volt az országosan összeírtakból, a malmokéban viszont 3,9%.⁴⁹ Az sem véletlen, hogy az Alföld peremi (a Kárpát-medencei fő-) vásárövvvel szemben a táj két belső városöve a Tisza futásvonalával párhuzamosan alakult ki a folyó jobb és bal partján, az ármentes terület szélén.⁵⁰ Rózsa Sándor szerint az egy gazdaságra jutó gabonamennyiség a nyakunsági települések zömén még elegendő volt az 1780-as években, tehát a piacolható többlet elérése nem igényelte a szántóföldek növelését a társadalmi differenciálódás látható előrehaladottsága ellenére sem.⁵¹ Glósz szerint a 19. század elején viszont már hiány mérhető, mert a szántók termelésnövekedése csak 29%-os volt 1840-ig, míg a Hármas Kerület lakosságnövekedése 70%-os.⁵² A gabonahiány azonban nem jelentett feltétlenül „szükséget”, amíg az állattartás

⁴⁸ Más kérdés, hogy a társadalomstruktúra 1910-re, a folyószabályozások ellenére sem változott lényegesen – a más földjén gazdálkodni kényszerülő, nem önálló paraszti egzisztenciák aránya sok településen továbbra is 50% felett volt.

⁴⁹ *Aczárdy I.*: Magyarország népessége i. m. A három legnagyobb malomszámmal jelzett település esetében (Buda – 0,8:0,8; Pest – 0,2:0,7; Pozsony – 0,4:0,8) ez az aránypár sokkal kiegyenlítettebb. *Pinke Zsolt*: Alkalmazkodás és felemelkedés – modernizáció és leszakadás. Kis jégkorszaki kihívások és társadalmi válaszok a Tiszántúlon. Doktori (PhD) értekezés. Pécsi Tudományegyetem. Pécs. 2014. 120. 1770-es években már Debrecen volt az ország első számú belföldi gabonapiaca a nyugat-magyarországi két exportpiacot (Sopron, Nezsider) nem számítva.

⁵⁰ *Szilágyi Zsolt*: Az ismeretlen Alföld. Bp. 2022. 62.

⁵¹ Kunszentmártonban az összes földbirtokos 55%-a önellátó volt gabonából még rossz termésű években is (jó években még több), azonban a lakosság 38%-ának (főként irredemptusok – a földesúri joghatóság alóli megváltakozáskor csak keveset fizető, így tőkeföldet nem kapó lakosság) 1 holdnál kevesebb földje volt. Ez csak látszólag jelent nagy társadalmi feszültséget: a földnélküliek zöme bér munkából, halászatból vagy állattartásból élt a közföldet igénybe véve. *Rózsa S.*: Az ártéri gazdálkodás i. m.

⁵² *Glósz József*: Területi hiány és felesleg Magyarország gabonatermelésében a 19. század első felében. *Korall* 36. szám (2009) 124.; *Rózsa S.*: Az ártéri gazdálkodás i. m.

többletjövedelméből fedezni lehetett a hiányt.⁵³ Szilágyi Zsolt adatai alapján ráadásul az Alföld egésze már 2,5 pm/fő gabonatöbbletet termelt a szabályozások előtt.

A vizes élőhelyek szerepe tehát a 18. században még jelentősnek tekinthető, bár hasznosításuk korlátokba ütközött. A gyapjú (1850-ig, az ausztrál dömpingig tartó) konjunktúrájába az árterek a 18. században nem tudtak bekapcsolódni, mert a vizenyős térszíneken nem lehetett juhot tartani. Az 1711 utáni új berendezkedés sem kedvezett a parasztságnak és a „rural commons”-nak. Károlyi Sándor például az egész Közép-Tisza-vidék vizeire kiterjedő halászati jogának koncesszióba adásából nagy bevételekre tett szert a 18. század első felében. Az úrbérrendezés sem jelentett mindig könnyebbséget. Az Eszterházy Pállal kötött úrbéri szerződés 6/8-ad urbáriális telket rögzített Berettyóújfalu területén, amely a mezővárost zsellérfaluvá degradálta. Így a jobbágyfelszabadítást követően a nagyjából 5000 főt számláló Berettyóújfaluban a város lakosaira a település határából kevesebb mint 1 kh jutott fejenként. (A város határának 60%-át kitevő, mintegy 7000 kh kiterjedésű uradalmi birtokot az Eszterházyak később értékesítették.) Gyoma és Szeghalom a legelő-elkülönözés során elvesztette a korábban használt pusztáit, ezért a tanács a szomszédos határokon volt kénytelen a lakosok jószágai számára drágán legelőt bérelni. Komádiban a konfliktus azzal zárult, hogy a gyengébb termőhelyi adottságú ármentesített területeket 1863-ban az Eszterházyak eladták a faluközösségnek, míg a jobb termőhelyeket maguknak tartották meg, és végül más birtokosoknak értékesítették.⁵⁴

E változások sok helyütt hátrányosan érintették a közösségi földhasználatra épülő állattenyésztést és vízhaszonvételeket. A Mirhó-fok 18. századi elgátolása és a körülötte zajló viták előrevetítették az 1850-es évek Tisza-szabályozásának problémáit; elzárása a lekerítésben érdekeltté vált (földbirtokos) redemptusok, az arisztokrata Orczy család, valamint a közösségi földhasználatban, így az időszakos vízborításban inkább érdekelt irredemptusok, a mélyebb területek hasznosításában érdekelt és ezért a gátépítés mellett érvelő közösségek, mint Kisújszállás, az ártéri haszonvételekben érdekelt közösségek, mint Kunhegyes, vagy a magasabb, ezért aszályérzékenyebb földeket birtokló csoportok és közösségek (Túrkeve és Szentés) közötti konfliktussal járt.⁵⁵ A környezeti változások által érintettek körének további kiszélesedésére jó példa, hogy a gátat ideiglenesen

⁵³ Az 1786-os tömeges bácskai kiköltözést is ennek fényében kell értelmezni. Rózsa szerint ezt a kun-sági gazdák és a hatóságok egyaránt igyekeztek akadályozni, tehát a kívándorló réteget, amely gazdasági funkcióval bírt, nehezen lehetett pótolni. *Rózsa S.: Az ártéri gazdálkodás i. m. 53–54.*

⁵⁴ *Károlyi Zsigmond – Nemes Gerzson: A Közép-Tiszavidék vízügyi múltja I. (895–1846). Az ősi ártéri gazdálkodás és a vízi munkálatok kezdetei. (Vízügyi történeti füzetek) Bp. 1975. 80.; Rácz István: Berettyóújfalu a török hódoltságtól a jobbágyfelszabadításig. In: Berettyóújfalu története. Szerk. Varga Gyula. Berettyóújfalu 1981. 208.; Makai Sándor: Komádi története és népelete. Bp. 2001. 23.*

⁵⁵ A Mirhó-gát megépítése még nem a szemtermelést, hanem főleg az állattartást szolgálta. Ebből következően a fok elzárása sem vezetett a belvizek miatt a terület kiszáradásához, csak az extrém árvizek felszámolásához.

elbonttató jobb parti hevesi birtokosok nem tartoztak a Kakat-ér vízgyűjtőjébe, de mivel a Mirhó-gát a hevesi birtokok árvízi veszélyeztetettségét is fokozta, így érdekelt félnek számítottak. Ezek a problémák mind megismétlődnek a Tisza-szabályozása idején: a Mirhó elzárását követő aszálykárok voltak a 19. században Debrecen legfontosabb érvei a parti birtokosok szabályozási elképzeléseivel szemben.⁵⁶ Az 1863-as nagy aszály, mely visszafordíthatatlanná tette az állattartás hanyatlási folyamatát, vagy a szegedi árvíz (1879) a fenti problémák ismételt jelentkezései, de immár nagyobb léptékben.

A népességnövekedés

Az általuk vizsgált területen a demográfiai nyomást eltérően értékelte Glósz és Szilágyi, illetve lokális minták alapján Rózsa és Dóka. Ezért a rendelkezésre álló adatok fényében tájegységenként világítunk rá, hogy a demográfiai nyomás mennyiben állhatott a földhasználatváltozások, illetve a szabályozások mögött.

1785–1870 között az Alföld nagy része az országos átlagot jóval meghaladó kétszeres, a mentesített területek és köztük lévő hordalékkúpok akár két és félszeres népességnövekedést is mutattak. (17. térkép⁵⁷) Próbáljuk meg szétszálazni a népességnövekedés mértékét a különböző periódusokban. Ha a vizsgálható területre 1785–1870 között jellemző átlagos 75%-os növekedésből a Palugyay Imre alapján⁵⁸ kalkulált 1820–1850 közötti 20%-os növekedést leszámítjuk, akkor az 1786–1825 közötti „két lábon álló” gazdálkodás 40 éve alatt mintegy 40%-os növekedést kell feltételezni Jász-Nagykun-Szolnok megye területén, ami az évi 1%-ot nem éri el, ezzel szemben a szabályozások korában, 1850–1870 között mért 26% meghaladta azt. (3. ábra)

A népességnövekedés a csongrádi térségben 100%-os volt az 1786–1850 közötti periódusban, ezen belül 1825–1850 között 30%-os.⁵⁹ Azaz 1786–1825 között Csongrádban így 50%-kal nőtt a lakosság, majd onnan a kétszeresére (e növekedés abszolút számában kifejezve ugyanakkora, mint az előző, de rövidebb idő alatt valósult meg). Végül 1850–1870 között 38%-os növekedést mérve (ez a tiszai ártérével azonos, kiemelkedő, évi 1,5%-os átlagos növekedés) az 1786-os érték háromszorosán állt be 1870-re.

⁵⁶ 1823-ban, amikor Zichy Ferenc gróf, a szabályozással megbízott királyi biztos és Huszár Mátyás a Mirhó-gát mintájára tervet készítettek a Hortobágyot tápláló fokok elzárására, a fűhozamok miatt aggódó debreceniek még sikeresen hátrították a parti arisztokraták szabályozási kísérletét. *Károlyi Zsigmond – Nemes Gerzson: A Közép-Tiszavidék vízügyi múltja II.* (1846–1944). (Vízügyi történeti füzetek) Bp. 1975. 10.

⁵⁷ 17. térkép (elérhetőség: <https://bit.ly/3oiEgRz>). A népességnövekedés súlypontjainak változása az Alföldön 1786–1870 és 1870–1910 között. Forrás: MNL OL A 39 3688/1786. és az 1870. és 1910. népszámlálás adatai (www.gistory.hu).

⁵⁸ *Palugyay Imre: Magyarország történeti, földirati s állami legújabb leírása.* Hivatalos úton nyert adatokból. IV. Békés-Csanád, Csongrád és Honth vármegyék leírása. Buda 1855.

⁵⁹ *Palugyay Imre: Magyarország történeti, földirati s állami legújabb leírása.* Hivatalos úton nyert adatokból. III. Jász-kún kerületek s külső Szolnok vármegye leírása. Buda 1853.

1870–1910 között a Kiskunság tört előre (részben a filoxéravész miatt), a Tisza-völgy népességnövekedése Tiszazug és Szolnok, továbbá a Rétköz és Bodroghöz frissen szabályozott térszíneit leszámítva (itt akár 80%, évi 1,5% felett) 40–50% körül mozgott (évi 1% alatt). A növekedés a szintén frissen szabályozott Sárréten azonban nem haladta meg a 40%-ot, a nagybirtok-mentes Körös-ártéren pedig 20% alatt volt, míg a Maros löszhátágain 20–80% között szórt. (17. térkép⁶⁰) Tehát mind az ártereken (de nem mindenütt), mind az ármentes homokon és löszön egyaránt láthatunk nagy demográfiai növekedést, azaz ennek fedezésére nem csupán a gabona extenzív termelése volt képes. Az viszont igaz, hogy a tiszai árterek a csongrádi városokra 1850–1870 között jellemző 1,5%-os évi népességnövekedést 1910-ig el tudták nyújtani.

Lehet tehát, hogy a népességnövekedés indokolta a szabályozásokat, ám legalább ennyire igaz, hogy a szabályozás tette lehetővé a népességnövekedést (és az ország etnikai arculatának megváltozását).⁶¹ Kérdés, hogy a gabona mely tulajdonsága: ára, helyigénye vagy munkaigénye tette ezt lehetővé? És vajon a növekedés mennyire volt fenntartható? Lépést tartott-e vele az élelemtermelés a különböző periódusokban? Hogyan befolyásolta a klíma a különböző hasznosítási módok megtérülését?

A klíma hatása a termésekre és ellátásbiztonságra

1730 és 1780 között relatíve stabil volt az éghajlat,⁶² s általában véve csapadékosabb, mint a későbbiekben, ami kedvezett az állattartásnak; másfelől, a nyarak kevésbé voltak forrók, aszályosak, ami pedig a gabonatermésnek kedvezett.⁶³ A 18. század második felében azonban növekedett az aszály gyakorisága.⁶⁴ A 18–19. század fordulóján 1,3°C fokos lehülés kezdődött az erősödő vulkáni tevékenység miatt (a Laki kitörése 1783-ban), ami szintén nem kedvezett a gabonának. A Tambora 1815-ös, majd a Galunggung és Cosiguina vulkánok kitörése

⁶⁰ Lásd fentebb az 57. jegyzetben.

⁶¹ A népességnövekedés 1870–1910 között is a magyar karakterű Alföldön volt országosan a legnagyobb. Kisatlasz i. m. 13. 8. térkép.

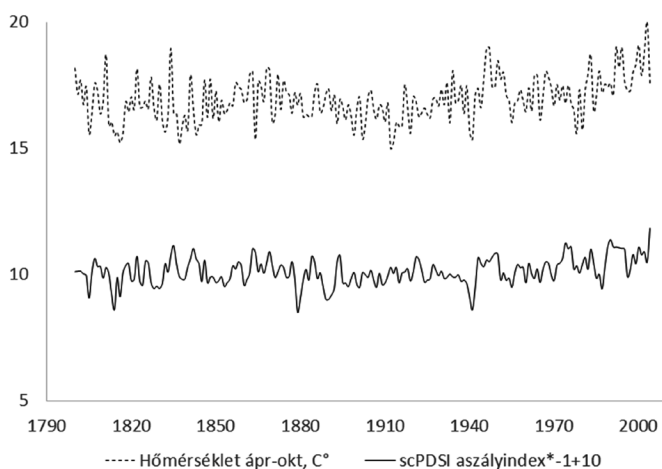
⁶² Kern Zoltán téli adatsora (A Kárpát-medence téli félév hőmérsékletváltozása a vulkánkitörések és a napfoltminimumok összefüggésében a 11–19. században) és Rácz Lajos számításai között 1720–1780 között ($r = 0,67$) erős pozitív összefüggés állapítható meg 1600 és 1850 között. *Kern Zoltán: Éghajlati és környezeti változások rekonstrukciója faégyűrűk és barlangi jég vizsgálata alapján. Doktori (PhD) értekezés.* Bp. ELTE. 2010. 83.; *Lajos Rácz: Climate History of Hungary Since 16th Century: Past, Present and Future.* Bp. 1999.

⁶³ *Rácz Lajos: A kis jégkorszak éghajlati változásainak hatása az őszi búza terméseredményeire a Kárpát-medencében a reformkor idején.* In: Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv 2021. Szerk. Demeter Gábor et al. Bp. 2021. 161–196.

⁶⁴ Súlyosan aszályos évek Pálfi szerint: 1781, 1790, 1794, 1797. *Pálfi I.: Aszályos évek* i. m. 110–111. Súlyos éhínséggel kísért országos terméskimaradás/aszályos évek Gunst Péternél: 1779–1782, 1785–1791, 1793, 1794, 1800. *Gunst Péter: Az aszályok és a magyar állam* (18. sz. – 1945). Agrártudományi Szemle 26. (1984) 438–457.

okozta hőmérséklet-csökkenés⁶⁵ miatt az 1810–1830-as évek időjárása (és így gabonatermése) a Kárpát-medencében változékonny volt,⁶⁶ miközben a piaci árak változása éppen a gabonatermelést ösztönözte volna. A klíma szélsőségesebbé válása a vízjárást is szélsőségessé tette. Az 1830-as években szinte minden második esztendő aszályosnak bizonyult. (1. ábra) Az 1838-as pesti árvíz a Tiszán is jelentkezett, ami 1844-ben és 1845-ben megismétlődött, s érvként szolgált a gabonatermelés növekedésével kecsegtető szabályozások szükségessége mellett.⁶⁷

1. ábra Nyári félévi (április-október) budapesti hőmérsékleti átlagok és a CRU scPDSI aszályindex (szaggatott) dunántúli átlagai 1800–2003

Forrás: *Ingeborg Auer et al.*: HISTALP–historical instrumental climatological surface time series of the Greater Alpine Region. *International Journal of Climatology* 27. (2007) 17–46;
van der Schrier G. et al.: European Alpine moisture variability for 1800–2003. *International Journal of Climatology* 27. (2007) 415–427.

A hőmérséklet 1840-től kezdve 1890-ig csökkent, a csapadék viszont egy kicsit nőtt ez idő alatt. Az árvíz elleni védekezés azonban új problémát hozott: az 1860 után kialakult rekord mértékű aszály során az ártereken tartott hatalmas

⁶⁵ *Keith Briffa et al.*: Influence of Volcanic Eruptions on Northern Hemisphere Summer Temperature over the Past 600 years. *Nature* 393. (1998) 450–455.

⁶⁶ *Lajos Rácz*: *The Steppe to Europe: An Environmental History of Hungary in the Traditional Age*. White Horse Press 2013. 123.

⁶⁷ Például a tiszadobi Andrássy Károly és a beregi Lónyay János érvelésében 1845-ben. *Deák András*: *A Tisza-szabályozás és történelmi háttere. Víz és társadalom Magyarországon a középkortól a XX. század végéig*. Szerk. Horváth Gergely Krisztián. Bp. 2014. 315.

állatállomány jelentős része elpusztult.⁶⁸ Ezzel az alföldi mezőgazdaság súlypontja az állattenyésztésről visszavonhatatlanul a növénytermesztésre helyeződött át.

Ártrendek – a gabona kísértése

Wilhelm Abel szerint a háborús körülmények és az újvilági ezüstbeáramlás okozta nemesfém-túlkínálat generálta infláció hatására Nyugat-Európában a gabonaárak 1730–1810 között két és félszeresére emelkedtek.⁶⁹ Bár Magyarországon az export még a dunai gőzhajóforgalom beindítását követően, 1843 és 1847 között sem haladta meg a hazai gabonatermés 6%-át,⁷⁰ a belső kereslet azonban (és ebbe Ciszlajtánia is beleértendő) nagy volt, hiszen számos térség nem volt önellátó gabonából,⁷¹ ami lokális éhínségekben jelentkezett.⁷² A napóleoni háborús gabonakonjunktúra idején a nyugati gabonaárak begyűrzése Bécsbe óriási bevételi lehetőséget kínált (2. ábra) a nagy devalvációig és a Tambora kitöréséig⁷³ – de elsősorban még a nyugat-magyarországi nagybirtokosok számára.

A tiszántúli gabonapiac ugyanis a 18. században a nyugat-magyarországihoz képest még csak harmadakkora volt (20 000 pm – Debrecen vs. 60–60 000 pm – Nezsider és Sopron). Nyugaton és Kassán a gabonaár magasabb is volt, mint Debrecenben (2,5 Ft/pm vs. 1,5 Ft/pm) a 18. század végén, ami csak részben tudható be a magas szállítási költségeknek, részben a nyugati árszínvonal említett begyűrzését jelenti, míg a Felvidéken a lokális gabonahiányra utal. (4. táblázat)

⁶⁸ „ugyanazon területen, hol hajdan, mikor még a Tisza kénye kedve szerint járhatta az ártért, széna irtozatos mennyiségben volt, s a marha-tartás mai nap alig megfogható nagy mértékben gyakoroltatott, [...] a szabályozás tökéletes sikerülte után, ha a szárazság beállt, egyetlen egy tehén a határon el nem élhet, mivel itt a növényzetnek nyoma sincs”. *Lechner Gyula*: Előadás a tiszta-körösi hajózási és öntöző csatorna ügyében. II. Magyar Mérnök és Építész Egylet Közlönye 3. (1867) 181–194.

⁶⁹ *Wilhelm Abel*: *Agricultural Fluctuations in Europe: From the Thirteenth to the Twentieth Centuries*. London 1980. 197–198.

⁷⁰ *Benda Gyula*: Társadalomtörténeti tanulmányok. Bp. 2006. 233. Az 1860-as évek elején Dél-Magyarországon egy mérő búza fél forinttal olcsóbb volt, mint Odesszában. De míg az orosz búza szállítása tengeren Odesszától Triesztig egy forintba került mérőnként, addig a magyar búzát – vasút híján – Szegedről 2,7 forintért vitték Fiuméig (onnan Londonig már csak 0,9 forint volt a szállítási költség), így a magyar gabona nem tudott versenyezni az orosz búzával. *Katus László*: Szállítási forradalom Magyarországon a 19. században. In: *Sokszólamú történelem. Válogatott tanulmányok és cikkek*. Szerk. Nagy Mariann – Vértési Lázár. Pécs 2008. 136.

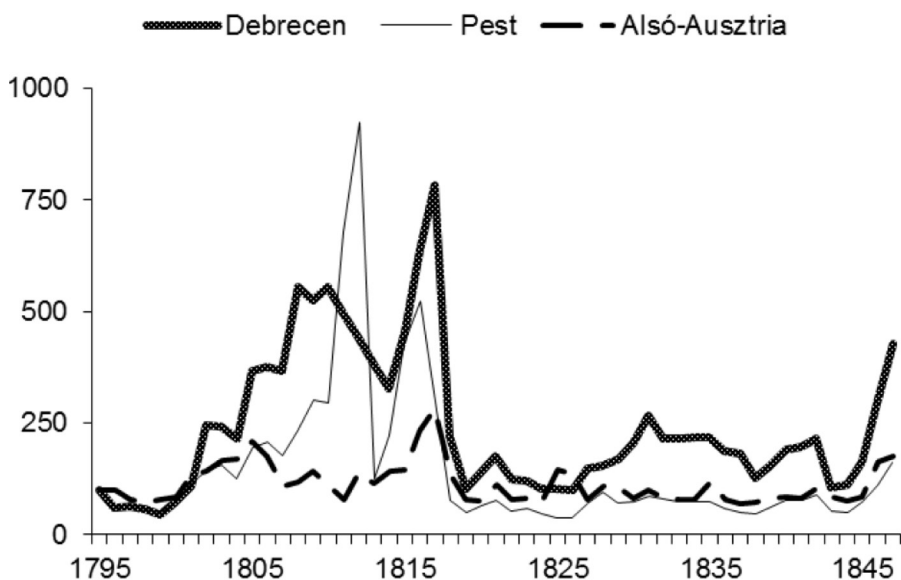
⁷¹ *Glósz J.*: Területi hiány és felesleg i. m. 119–140.

⁷² *Faragó Tamás*: Humanitárius katasztrófák Máramaros vármegyében a középkortól az első világháborúig I. Történeti demográfiai évkönyv 6. (2005) 19–78.

⁷³ Rövid ideig az 1810-es években a Kárpát-medencei búzaárak közel kétszer magasabbak voltak, mint Nyugat-Európában, ami lokális ellátási krízisre utal: a helyzetet nemcsak a hiperinfláció, hanem a magas kereslet is fokozta. A Tambora és a devalváció hatásaként 1816-ban a Habsburg Birodalomban a nagybirtokosok 10%-a és a kistermelőknek csaknem a fele eladósodott.

A 18. század közepén a gabona Szeged–Trieszt közötti szállítási költsége nagyjából három és félszerese volt a Trieszt–London tengeri út költségeinek, így az alföldi gabona már ezért sem juthatott messzire,⁷⁴ csak a szomszédos piacokra a lokális hiány enyhítése céljából.⁷⁵ Debrecen búzaárai 1790 előtt főként a belpiacokéval korreláltak. (5. táblázat) 1811–1826 között azonban a korreláció már 0,6 fölé, Tirol és Dalmácia esetében 0,8 fölé emelkedett, ami előrehaladott árkonvergenciára utal.⁷⁶ „1823/27 és 1872/76 között a növényi termékek árindexe 260%-kal, míg az állati termékeké 200%-kal növekedett”,⁷⁷ s ez is hatással lehetett a gabona preferenciájára.

2. ábra A búza piaci átlagárainak indexe Alsó-Ausztriában és a Magyar Királyság két városában (1797–1845; 1795=100)

Forrás: Dányi D.: „Az élet ára” i. m.; Tafeln zur Statistik i. m.

⁷⁴ Katus L.: Szállítási forradalom i. m. 136. Vác–Bécs között a vízi szállítás mázsánkénti költsége nagyjából negyede volt a hasonló távolságot jelentő Vác–Tokaj közötti szekerezés költségének. *Karlovsky Endre*: Magyarország kereskedelmi viszonyai 1755-ben. Gróf Haugwitz és Procop egykorú jelentése nyomán. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle 4. (1897) 230.

⁷⁵ Az 1830-as években az Alföldön termelt gabonamennyiség a teljes alföldi lakosság szükségletét fedezte, és még további 1 millió fő ételmezését biztosította. A felvidéki lakosság gabonaszükséglete (1 millió fő, 33%) hozzávetőlegesen megfelelt az alföldi gabonátöbblet mennyiségének. A Dunántúl nagy része önellátó volt, míg a Kisalföld feleslegéből jutott nyugati irányú exportra.

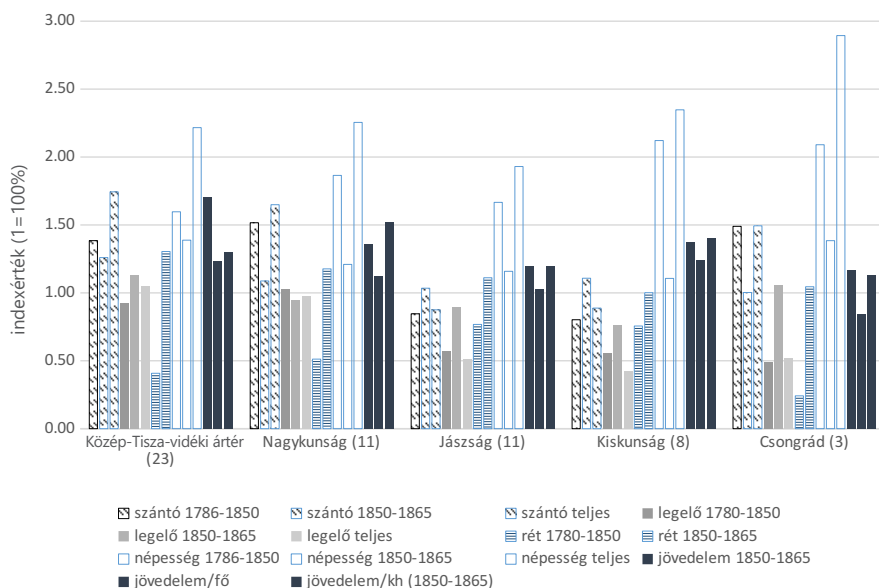
⁷⁶ Pinke Zs.: Alkalmazkodás és felemelkedés i. m. 164–171.

⁷⁷ Katus László: A modern Magyarország születése. Magyarország története 1711–1914. Pécs 2012. 418.

Változások a földhasználatban 1865-ig

A tiszai ártér 23 adatolható településén folyamatosan nőtt a szántók mérete már a szabályozás előtt, 1786–1850 között is, de szintén így volt ez a Nagykunság településein. Ezzel szemben a Jászságban és a Kiskunságban csökkent a szántók területe, ami arra utal, hogy a gabona karrierje már a szabályozások előtt megkezdődött. A szántók növekedésének üteme a közép-Tisza-vidéki ártéren az 1850–1865 közötti 15-25 évben felgyorsult: a növekedés mértéke ugyanakkora volt, mint a megelőző 70 évben összesen. Ellenben a Jászság és a Kiskunság területén nem volt növekedés. A legelők kiterjedése 1865-ig stagnált, tehát azok mérete itt csak a nagy 1863-as aszály után kezdett zsugorodni,⁷⁸ akárcsak a Nagykunságban. A növekedés először a legelők rovására alakult, mert a hasznavehetetlen területek nagysága 1865-ig nem csökkent, arányuk 10% körül volt. (3. ábra)⁷⁹

3. ábra A területhasználat változása 1786–1850 és 1850–1865 között a Tisza mentén, valamint kapcsolata a népességnövekedés és a jövedelem változásának ütemével

Forrás: *Dávid Z.: Magyarország első kataszteri felmérése i. m.; Palugyay I.:*

Magyarország történeti... III–IV. i. m.;

Magyarország művelési ágak szerinti területe és földjövedelme. Buda 1865.

⁷⁸ A Kiskunságban viszont dinamikusan nőtt a homoki szőlő kiterjedése (5400-ról 18 200 holdra 1850–1865 között).

⁷⁹ Kivéve a Kiskunságot, ahol 15-17%-ot ért el.

Írtuk, hogy az 1786–1850 közötti három generáció alatt a népességnövekedés el-söprő volt minden térszínen: ártéren (+60%), a nagykunsági löszön (+86%), a kiskunsági homokon (+110%) egyaránt. Azonban a lendület 1850 után csak a Tisza menti területeken maradt meg, ahol 15 év alatt további 40%-kal nőtt a lakosság-szám (ugyanannyit, mint korábban 60 év alatt), míg a Nagykunságon csak 20%-kal, a Kiskunságban 11%-kal. A gabona szerepe vitathatatlan e növekedésben, de nem kizárólagos. 1850–1865 között az egy főre jutó tiszta földjövedelem ugyan-úgy 22%-kal nőtt a szabályozások által nem érintett, tiszaitól eltérő termékszer-kezetű Kiskunságban, mint a Tisza árterén. (A Nagykunságban ez 12% volt. A tiszta földjövedelem a Jászságban is nőtt, de egy főre vetítve itt stagnált.) A ti-szai ártéren a földjövedelem hiába nőtt 15-25 év alatt 70%-kal, ez 1 kh-ra vetítve csak 30%-os növekedést eredményezett, miközben a Nagykunságban a 35%-os növekedés egy holdra vetítve közel 50%-os jövedelemnövekedést eredményezett (3. ábra) – nyilvánvalóan a gabona-árkonjunktúra és a jó minőségű földeken (és réteken) mérhető hozamnövekedés eredményeként.⁸⁰ A Nagykunságban viszony-lag kicsi volt a szántóterület növekedése, míg a tiszai ártéren nagyobb, de ez már 1865-ben is rossz minőségű földön valósult meg.

A három csongrádi városban⁸¹ a szántóterületek növekedése már a szabályo-zások (1850) előtt is 50%-os volt, majd 1865-ig meg is állt. A legelők ugyan-így az első fázisban a felükre csökkentek, a rétek a negyedükre, majd nagyságuk stagnált. Egyértelmű, hogy itt a korábbi, napóleoni gabonakonjunktúra okozta ezt a változást. A népességnövekedés viszont a szántók növekedését meghaladva 100%-os volt az 1786–1850 közötti periódusban, ami csak jó minőségű szántók esetén volt lehetséges. A csongrádi népességrobbanás is azt eredményezte, hogy egyedülként az öt tájegységben, romlottak az egy főre eső tiszta kataszteri földjö-vedelmek 1850–1865 között, és egy holdra mérve is csak 13% volt a növekedés az árképzés és hozamjavulás együttes hatásaként (az expanzió leállt, a termőterület csak 3%-kal bővült). Világos, hogy a közép-Tisza-vidéki ártér is szembesült volna ezzel, hiszen a szántók kiterjeszthetősége itt sem volt végtelen, sőt még hama-rabb jelentkeztek volna a problémák, ha az átalakulás a napóleoni gabonakon-junktúra hatására már 1850 előtt itt is intenzívebb. A csongrádi területen az egy főre jutó földjövedelem a szabályozások második fázisában, 1865–1910 között sem nőtt újra (Hódmezővásárhely kivételével), ami intő jel lehetett az ekkor még 25-50%-os növekedést mutató Sárrét, Bodroghöz, Nagykunság és Jászság lakói-nak. A Tisza árterén a települések fele már ekkor nem produkált lényeges egy főre

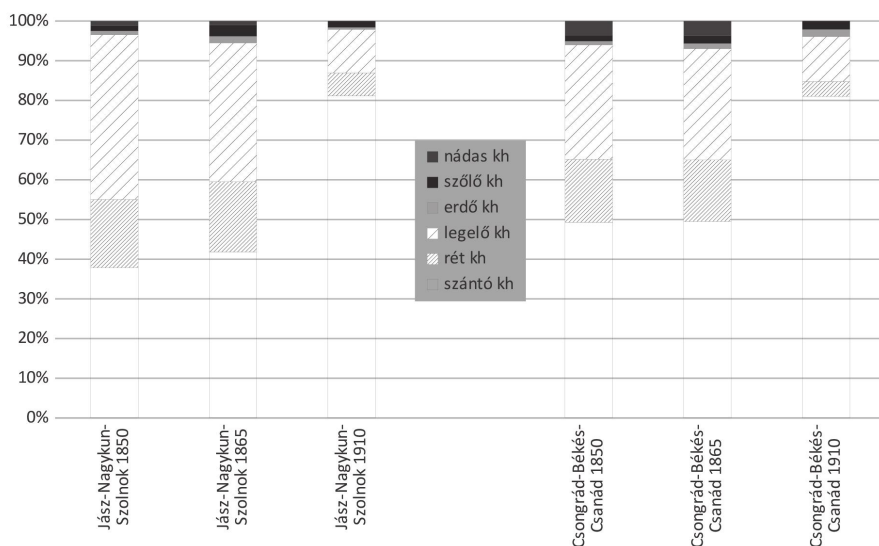
⁸⁰ A Kiskunságban az összjövedelem növekedése e 15-25 év alatt év ugyanakkora (40%), mint az 1 kh-ra jutó jövedelemnövekedés.

⁸¹ Ennyiről van összehasonlítható adat.

eső földjövedelem-változást.⁸² (Igaz, az adatok nem teszik lehetővé a nagybirtok szerepének elkülönítését.)⁸³

Nézzük tehát meg a deklasszáldást 1786–1850 között: a házas zsellérek arányszámának változása mérhető ezeken a településeken. (1900–1910 között szintén lesz jellegében hasonló indikátorunk: a más földjén munkát vállalni kényszerülő kisbirtokosok.) Értékelhető mennyiségű adat csak a közép-tiszavidéki ártérről és a Nagykunságból van. Míg az előbbi tájegység 21 falvában 1786-ban a házas zsellérek aránya 33% volt a földesúri függésben lévő parasztság körében, 1850-re arányuk 60%-ra nőtt a házak számához viszonyítva. A Nagykunság öt településén ez az arány 40%-ról 59%-ra emelkedett. Csakhogy, míg 1786-ban a házas zsellérek megélhettek az állattartásból, 1850 (1863) után erre már nem volt mód – és nem csak a népességnövekedés miatt. A szabályozás első fázisa tehát nem oldotta meg a parasztság problémáit.

4. ábra A földhasználat változása 1850–1910 között
néhány Tisza menti ártéri és síkvidéki megyében

Forrás: *Palugyay I.*: Magyarország történeti... III–IV. i. m.; Magyarország művelési ágak szerint i. m.; Jász-Nagykun-Szolnok, Csanád, Csongrád és Békés vármegye adóközségeinek területe és kataszteri tisztajövedelme művelési áganként és osztályonként az 1909. évi V. t.c. alapján. Bp. 1914.

⁸² Kisatlasz i. m. 243., 204. térkép.

⁸³ Csak az 1910. évi Gazdacímtárban kezelik külön a nagybirtok jövedelmét, az 1897-es és az 1865-ös földjövedelmi összeírásban még nem.

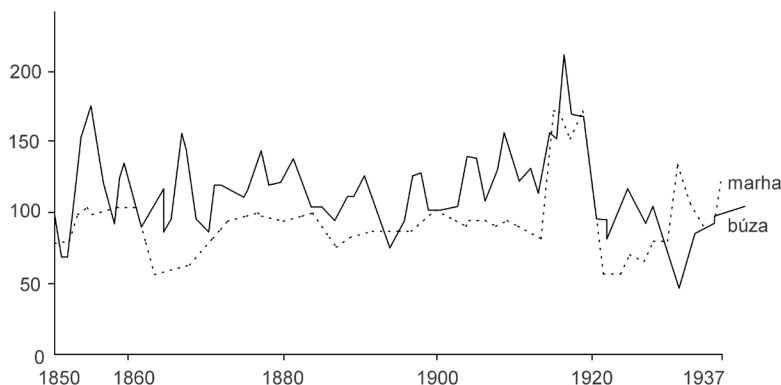
Jelentősebb arányeltolódás (%) a művelési ágak között a Közép-Tisza-vidéken 1865 után kezdődött. (4. ábra) Csongrád-Csanád-Békés térségében ekkor 100 ezer kh hasznosítatlan terület tűnt el, miközben 230 ezer kh-dal nőtt a szántók kiterjedése, azaz a növekedésnek több mint a fele rétek, legelők rovására történt. Jász-Nagykun-Szolnok megyében egymagában ekkora volt a növekedés, miközben 90 ezer holddal csökkent a hasznosítatlan területek nagysága 1865–1910 között (1865-ig nem volt jelentős ezek csökkenése).

Kérdés, hogy megérte-e a szarvasmarhát és juhot gabonára váltani. A népességnövekedés önmagában még nem érv amellet, hogy miért a szántó irányába történik az eltolódás. A magyarázat – a gabona ára jobban emelkedik 1840 után, mint az állati termékeké (a juh pedig az ausztrál dömping miatt nem rentábilis) – csak akkor releváns, ha a folyamat végére egy holdról nagyobb értékű növényi, mint állati terméket lehet kimutatni.

Első megközelítésben, ha a települési kataszteri tiszta jövedelmi átlagokat nézzük földhasználati típusonként a szabályozások előtt (6. táblázat), akkor a Jászkunságban a szántók hozama 3 Ft/hold, a rét 2,2 Ft/hold, az alföldi szőlő 3,5 Ft/hold, a legelő 1,25, az erdő és nádasé 2,25 Ft volt. Tehát valóban a legelő hozama a legrosszabb, de ez az állatállomány értékét nem tartalmazza. Ha összevetjük a Csongrád-Csanád-Békés térségével, ott a jobb föld miatt 50%-kal magasabb értékekkel találkozunk a szántó, rét és legelő használati forma esetében egyaránt, de továbbra is a legelő a legrosszabb közülük, amely a szántó jövedelmének felét sem éri el. Kérdés azonban, hogy – abból kiindulva, hogy a Maros hordalékkúpján 1910-re sok legelőt szántóvá alakítottak, és ezek jó minőségű szántóvá váltak, hiszen az ártértől távol, csernozjomon fekvő (feketeföld) talajú legelők voltak – a tiszai ártéri legelők átalakítása mekkora hasznot hozhatott. A réteké nem sok többletjövedelmet szolgáltatott, mert hozamuk viszonylag közel állt a szántókéhoz. Ha a legelő–szántó konverziónál ugyanazt a szorzót használjuk, mint Csanádban (6. táblázat), akkor a szántóvá vált Tisza-parti legelők 2,8 Ft/holdnál nem jövedelmezhetek többet, ami távol áll a békés-csanádi értéktől. A váltás mellett szól viszont, hogy a legelők tiszta hozama nem növekedett 1910-ig a Jászkunságban (igaz, ekkor már csak a rossz hozamú legelők maradtak meg, tehát valamiféle növekedéssel így is számolni kell), míg a réteké, szántóké pénzben megduplázódott. Az is igaz, hogy a gabona 1910-es világpiaci egységárai azonban némileg az 1850-es évek árai felett voltak.⁸⁴

⁸⁴ A gabonaár a krími válság következtében 1856–1857 körül megugrott, de Palugyay adatai ennél korábbiak.

5. ábra A gabona és a marhahús globális árindexének változása 1850–1945 között
(1900=100)⁸⁵

Forrás: D. S. Jacks: From Boom to Bust: A Typology of Real Commodity Prices in the Long Run. Cliometrica 13. (2019) 2. sz. Idézi: OurWorldInData.org/food-prices/

Bár 1900 előtt a marhahús globális árindexe a gabonáé alatt volt (5. ábra), ez azonban a két termék viszonyáról, fajlagos értékéről még semmit sem mond. Hasonlítsuk tehát össze 100 gramm gabonából és marhahúsból származó fehérje előállításának helyigényét és az általa generált bevételt. (7. táblázat) Nem meglepően a szarvasmarha helyigénye nagyságrendekkel nagyobb, mintegy 160 m², míg a gabonáé 5 m².⁸⁶

100 gramm fehérje 700 gramm búzában van. 1900 körül 1t/ha hozam esetén 700 gramm búzához 7 m²-re volt szükség átlagos földön. A rossz szántón 0,7 t/ha hozamot számolhatunk,⁸⁷ tehát legalább 10 m² kell, s ha van ugarolás, akkor valójában 15 m². 700 gramm búza ára (konjunktúra előtti 100 korona [K], konjunkturális 150 K-val számolva) 0,07-0,1 K, 150 m²-en 0,7-1 K. Jó minőségű szántón még ennél is több.

1800 előtt az átlagos-jó földeken 700 kg/ha (10 pm/kh), a rossz, ártéri földeken 450 kg/ha körül volt (6 pm – lásd 3. táblázat) volt a hozam. A 700 gramm búzának (100 gramm fehérjének) 15-16 m² kellett, vetésforgó híján ez 20 m² is lehetett.⁸⁸ Ekkor

⁸⁵ Jacks, D.S.: From Boom to Bust: A Typology of Real Commodity Prices in the Long Run. Cliometrica 13. (2019) 2. sz. Idézi: OurWorldInData.org/food-prices/

⁸⁶ J. Poore – T. Nemecek: Reducing Food's Environmental Impacts Through Producers and Consumers. Science 360. (6392) (2018) 987–992. Idézi: OurWorldInData.org/environmental-impacts-of-food. (Ez persze a 20. századi érték, ami befolyásolja a számításaink relevanciáját.)

⁸⁷ A tiszta jövedelem között akár háromszoros különbség is mérhető volt, a tiszta jövedelem azonban országosan a bevétel 33%-át nem haladta meg általában, 25-50% között ingadozott földminőségtől függően. Ez utóbbit feltételezve 1-1,1 t/ha esetén 550 kg gabona jelentkezik költségként, 550 kg a haszon – 0,7-0,75 t/ha hozamnál lesz azonos költség mellett a haszon a bevétel harmada, azaz 200 kg.

⁸⁸ A következő évre is gondolva.

nem volt gabonakonjunktúra, tehát legfeljebb 400-500 gramm ezüsttel, 80-100 K-val számolhatunk tonnánként. Azaz 0,07 K bevételt mérhetünk 20 m²-n, 150 m²-en ez 0,5-0,55 K. Ugyanezzel a hozammal, napóleoni árakon akár 1 K is lehetett ez az érték.

Egy font (osztrák tartományokban ez 500 gramm) marhahús 1830 körül 3 krajcár (kr), 1840 körül 6 kr, 1850 után 9 kr volt Magyarországon (Bécsben 12 kr), ami pont megfelel 100 gramm fehérjének. Azaz, átváltva⁸⁹ 0,1, 0,2 és 0,3 K származott 150 m²-ről (Nyugat-Magyarországon 0,4 K – Bécs közelsége miatt). Ez láthatóan kevesebb, mint a szántó gabonajövedelme 1900 vagy 1780 körül. 1850-ben 14 font marhahús Londonban 73, 1860 után 90, 1870-ben 100 penny volt, ami koronában kifejezve: 7,5, 9,3 és 11 K. 500 gramm húsról (=100 gramm fehérje) visszavetítve ez 0,6, 0,7 és 0,9 K jövedelem. Ez utóbbi már a konjunkturális gabonaár esetében a rossz szántón mért kihozáttal is vetekszik. (A csongrád-békesi legelőkből lett jó szántókéval már nem.) Azonban Magyarországon a szabályozások miatt ekkorra éppen lecsökkent a legelők mérete, a szabályozások miatt növekedő aszályosság pedig az állatállományt is csökkentette.

Tehát az a tény, hogy a búza fehérjetartalma alig kisebb a húsénál, ellenben kisebb területről kigazdálkodható, előnyt biztosított. A búza viszont munkaintenzívebb is volt, mint a rideg marhatartás.⁹⁰ Az itt kiszámolt összegek csak a bevételről tájékoztatnak, a kiadásról (idő, pénz) nem. Ha a gabonatermesztés költségei között a vízszabályozás kiadásait is figyelembe vesszük, akkor nem tekinthető rentábilisnak a földhasználat-váltás, mert a költségek egy részét a termelők ráterhelték, továbbá az állami hozzájárulás miatt a fogyasztó is megfizette a szabályozást.⁹¹ Ugyanígy, ha a termelési költségeket levonjuk, tehát a tiszta kataszteri földjövedelemre redukáljuk a gabonából származó bevételt, akkor már versenyképesebb a szarvasmarha, melynek rideg tartása kevesebb költséget igényel.

A folyószabályozások

A brit vámtarifák 1846-os eltörlése a „last subsistence crisis” idején hatalmas lehetőségeket villantott fel a gabonatermelésben: a trieszti gabonaár 1825–1835 között a francia fele-kétharmada, az angol ár harmada-fele volt,⁹² amit a szállítási költségek

⁸⁹ 60 krajcár = 1 Ft = 2 korona.

⁹⁰ A tejelő tehéntartás nem véletlenül vette át a húsmarhák helyét, hiszen az utóbbiak tartása nem bizonyult kifizetődőnek. A tejelő marha 15-20 m²-en biztosított 1000 kcal energiát, míg a húsmarha 180 m² felett. *Poore, J. – Nemecek, T.*: Reducing i. m.

⁹¹ Nem történt meg a vízszabályozások költség-haszon elemzése, az externáliák felmérése. Ma a földhasználat-tervezésben elterjedő ökoszisztéma-szolgáltatás értékelési szempontrendszer alkalmazva készülnek elemzések. *Zsolt Pinke et al.*: Developing an integrated land use planning system on reclaimed wetlands of the Hungarian Plain using economic valuation of ecosystem services. *Ecosystem Services* 30. (2018) 299–308.

A Tisza közvetlen árterén például egy súlyos árvíz 1800 előtt 7 pm/hold értékkel számolva (3. táblázat) félmillió pm veszteséget is jelenthetett, ami 20 ezer tonna, 1910-es áron 2-3 millió K értékben.

⁹² Adatok: *Susan Fairlie*: The Nineteenth-Century Corn Law Reconsidered. *Economic History Review* 18. (1965) 562–575. Appendix.

legfeljebb 20 százalékponttal emeltek.⁹³ Az Alföld ellátásbiztonsága – az időjárási anomáliák, árvizek gyakoribbá válása ellenére – önmagában nem is tette volna szükségesé a Tisza szabályozását, hiszen ez már 1830-ban is biztosított volt. Az alföldi többlet (a Glósz-féle 9 pm-hez képest) viszont így a népességnövekedés ellenére 1910-ig 2,6 pm-ről 15 pm/fő fölé nőtt, ami egyértelmű növekedés, bár a Drávát nem szabályzó, Kisalföld nélküli Dunántúl is elérte ezt a fajlagos értéket, a korábban gabonahiányos és szabályozható folyóval nem rendelkező Északnyugat-Felvidékről nem is beszélve.

A látszólag kedvező számok ellenére – mivel az Alföld lakosságának növekedése 1830–1910 között (3 millióról 7-re) meghaladta az országos átlagot (8 millióról 14-re) – ott, ahol a nagybirtok dominált, a parasztság nem válhatott önellátóvá, és bér munkából kellett megszereznie a hiányzó élelmet. Szabolcsban és Békésben 5 hold alatt volt a kisparaszti üzemméret átlaga 1910-re, miközben a szántóterület 60%-a a nagybirtok kezén volt, szemben az országos 40%-kal.⁹⁴ (8. táblázat)

A folyószabályozásban elsősorban az ártereket birtokló parti nemesség vett részt: néhány gazdagabb búzatermő vidéktől eltekintve a parasztság nem is vállalt szerepet a szabályozási tevékenységben.⁹⁵ A szabályozás megkezdődésével minden part menti közösséget a töltéshez ügye mellé kényszerített annak a mentesítetlen területekre gyakorolt árvízszint-növelő hatása.⁹⁶ Még akkor is, ha így a paraszti földterületek kiterjedése is nőtt – Jász-Nagykun-Szolnok megye változó kiterjedésű területén 200-ról 400 ezer kh-ra –, 1786–1895 között az egy paraszti birtokosra jutó szántó 9 kh körül stagnált,⁹⁷ végül 1910-re az egész Alföldön leesett 5 ha alá. (9. táblázat) Csak a nagybirtok teljes szétesztása eredményezett volna Alföld-szerte 5 ha feletti paraszti gazdaságokat 1910-ben, mely a monokultúrás gabonatermelést adott körülmények között még rentábilissá tehetné volna – a következő generációig.

A földhasználat-váltás időpontja és iránya alapján a gabonakonjunktúrát meglovgoló extenzív termelésbővítés volt a háttérben.⁹⁸ De nem a használatváltással elérhető többletjövedelem volt az egyetlen haszonszerzési lehetőség a szabályozások során – a funkcióváltás során realizálható földár-növekedés tág spekulációs teret biztosított az

⁹³ *Ljuben Berov*: Transport Costs and Their Role in the Balkan Lands in the 16–19th Centuries. *Bulgarian Historical Review* 3. (1975) 4. sz. 81.

⁹⁴ Igaz, 1910-ben a kisbirtokon a nagybirtoknál magasabb volt a szántók részesedése, 80% feletti.

⁹⁵ A Tiszavölgyi Társulatot és a Tisza-völgyi szabályozó társulatok vezetését az Almásy, Andrássy, Dessewffy, Károlyi, Lónyay, Szapáry grófok és bárók dominálták.

⁹⁶ A bodrogi köziek is akkor adták be a derekukat, mikor Szatmár elkezdte a túlparton az ármentesítést. *Deák A.*: Tisza-szabályozás i. m. 325.

⁹⁷ Ha 1786-ban a zselléreket leszámítjuk a kb. 20 000 családfő köréből, akkor még nagyobb az érték, 13 kh, mely 9 kh alá esik 1895-re. A 600 000 kh közlegető és rét mérete (a szántó csak 250 000 kh volt) 1895-re a megyében 288 000 kh-ra esett vissza, ebből 110 000 volt a nagybirtoké.

⁹⁸ Ezt Deák András is elfogadja. *Deák A.*: A Tisza-szabályozás i. m. 318.

ősiség eltörlésével és a közlegelők felszámolásával.⁹⁹ A földáremelkedés az úrbériség megszüntetését követő évtized folyamán országos átlagban 200-300%-ot tett ki.¹⁰⁰ A búza ára ekkor már nem emelkedett ilyen ütemben, a 260%-os növekedés 50 év alatt és 1870-ig eltartóan, ingadozva zajlott le. Így rövid távon extraprofitot hozónak tűnt a haszontalan területek szántóvá minősítése, hiszen ez tőkéhez juttathatta volna a nemességet. Erre szükség is volt, mert a bankár Sina György a szabályozáshoz hitelt csak úgy volt hajlandó adni (az állami garancia mellett), ha a birtokok szolgálnak fedezetül. Ez magyarázza Pietro Paleocapa terveinek elvetését is.¹⁰¹

A földáremelkedés ellenére a valóságban a Tiszántúlon a kinyerhető jó minőségű talajok aránya alacsony volt: egy 2006-os minősítési rendszer szerint az 1786-ban vízhatás alatt álló tiszántúli területeknek csak a 6-7%-a volt kiváló minőségű. A töltéselés előrehaladtával – és így a legelők időszakos vízborításának csökkenésével – pedig megnőtt a terület aszályérzékenysége. A hortobágyi állatállomány nagy részének pusztulása az 1863–1864. évi nagy aszály idején be is következett.¹⁰² A szabályozás abbahagyására pedig akkor sem volt lehetőség, ha mindenki egyetértett volna ebben: a szabályozás kényszerű folytatásának szükségességét éppen Szeged kálváriája bizonyítja. A folyószabályozás következtében koldusbotra jutott gazdákat a Tisza-szabályozás további munkálatainál alkalmazták ínségmunkásként.

Az 1870-as évek közepétől a csökkenő hőmérséklet és növekvő csapadék a rossz búzatermással párosulva (1876 – El Niño, 1879, 1881), melyet ráadásul az amerikai és orosz búza dömpingje miatt nem áremelkedés, hanem 40%-os világgpiaci áresés követett,¹⁰³ a szabályozások kiterjesztésére ösztönöztek, mivel a bevételi szint fenntartása (az áresés miatt az egy főre eső fogyasztás mennyisége ugyan jelentősen nőtt, de költsége nem)¹⁰⁴ a termelés extenzifikációján keresztül volt csak lehetséges. 1871/1875–1886/1890 között a Monarchia gabonatermelése, az áresést kompenzálандó, megduplázódott.

⁹⁹ Láthattuk feljebb, hogy számos arisztokrata „megszabadult” az úrbérrendezés során kapott egykori közföldektől, amelyeket immár szántóként, magas áron tudtak értékesíteni.

¹⁰⁰ *Bernát Gyula*: Az új Magyarország agrárpolitikája 1867–1914. Pécs 1938. 26.

¹⁰¹ Ő Vásárhelyinél szélesebb hullámtér kialakítását, nagyobb töltéseket és lényegesen kevesebb átvágást javasolt. Ez nem szolgálta a part menti birtokosok rövid távú érdekeit.

¹⁰² Békés megyében 60 000-re becsülték az aszály miatt a mezőgazdaságban munkát nem találó, közmunkára szoruló személyek számát, s a rendkívüli szárazság miatt munka nélkül maradt lakosság körében az éhséglázadás fenyegetett. 1863. szeptember 15-én az aszály sújtotta 14 vármegye csaknem 1,7 millió lakosának megsegítésére – a 4,75 millió mérő terméskiesés pótlására, az ínségesek támogatására – 30 millió forint kölcsön folyósítását határozza el a kormányzat. (Ezzel szemben a losonci, az alföldi és Nyíregyháza–Máramaros vasút építésére, illetve a Tisza szabályozására „csupán” 5 millió forintot irányoznak elő.) *Ress Imre*: A neoabszolutizmus és a provizórium kronológiája a magyar korona országaiban (1849–1867). Bp.–Szófia 2022. 169–172.

¹⁰³ *Tisza István*: Magyar agrár-politika. Bp. 1897. 23.

¹⁰⁴ Uo. 15. Az egy főre jutó gabona mennyisége 0,8 hl-ről 1,4 hl-re nőtt, a mázsánkénti ár viszont 12 ft-ról 7 ft-ra esett (Uo. 84.). A vámkülföldre irányuló export a 60 millió hl-es termelés 10%-a volt Tisza szerint.

A kiadásokat növelte, hogy az árvízszintek nem várt emelkedése miatt¹⁰⁵ az 1895. évi töltésszabvány mérete már két és félszerese volt a Vásárhelyi-tervben meghatározottnak. Azonban az árvízszint növekedését is ki lehetett használni: az 1884. évi úgynevezett Tisza-törvény 21. §-a előírta minden ártérbe eső birtok tulajdonosának teherviselési kötelezettségét. Ezen új árterek többsége már nem nagybirtokon feküdt, hanem kisparaszti érdekelttség volt, tehát az elit a költségeket is „árszadalmiasította”¹⁰⁶ – visszaélésektől sem mentesen. A szabályozási költségek a duplájára növvő földárnak akár a felét is kitehették, amennyiben a tulajdonos nem szabadult meg időben a földjéről (volt, ahol csak 20%-ot ért el a szabályozás költsége a földárhoz képest).¹⁰⁷ Az ármentesítés költsége a Körösökön 7-8 év hasznát emésztette fel.¹⁰⁸

A vasúton szállított, 1000 keresőre jutó növényi termékek mennyisége országosan az alföldi térségben volt a legjelentősebb (a Délvidéken ekkor még vízen szállították a termést).¹⁰⁹ A dualizmus kori infrastrukturális fejlesztések, azaz az ármentesítések és a vasútépítések iránya,¹¹⁰ valamint a piacra kerülő gabona mennyisége között komoly összefüggés van, és azt is lehet látni, hogy az Andrássy, Tisza és Lónyay családok birtokaival¹¹¹ is egybeesik ez a kiugró agrárexportot mutató térség. (16. és 18. térkép¹¹²)

¹⁰⁵ A töltésezés miatt 1855-ben, 1876-ban, 1879-ben, 1881-ben és 1888-ban rekordszintű árhullámok öntöttek el nagy kiterjedésű, korábban ármentes térszíneket is. Ennek a csapadékosabb éghajlat mellett az is volt az oka, hogy Bartha Dénes becslése szerint 1848 és 1878 között a felső vízgyűjtőkön 1,3 millió ha erdőt vágtak ki.

¹⁰⁶ 1900-ban a párizsi kongresszuson éppen azt méltatták, hogy az állam „csak” 135 millió K-val, a birtokosok pedig 315 millió K-val járultak hozzá a szabályozásokhoz. *Deák A.: A Tisza-szabályozás i. m. 325 és 335.* Széchenyinél még csak 6 millió Ft szerepelt.

¹⁰⁷ A Pallas Lexikon adatai alapján az 1890-es évekig hektáronként 25 és 90 ft közötti ármentesítési költséggel lehet számolni. (A föld átlagos ára 190 ft volt, ez három év búzatermésével egyenértékű; az igazán jó minőségű földek ára viszont kétszer ekkora volt.) *Vári András: Rural Societies and Environments at Risk: River Regulation, Land Use, Property and Rural Society in Hungary from the Eighteenth Century to 1914.* In: *Ecology, Property Rights and Social Organisation in Fragile Areas (Middle Ages-Twentieth Century).* Eds. Bas van Bavel – Erik Thoen. Turnhout 2013. 228–262.; *Cholnoky Jenő: Ármentesítő társulatok címszó.* In: *Pallas Nagylexikon II.* Szerk. Gerő Lajos. Bp. 1893.

¹⁰⁸ A Körösök ármentesítési költségei Dóka szerint egy kataszteri ártéri holdra vetítve átlagosan 25 forintot tettek ki a 3–4 forintba becsült kataszteri jövedelemmel szemben. *Dóka Klára: Gazdálkodás egy átalakult tájon. A Körös és Berettyó völgye a vízszabályozás után.* In: *Agrártörténet – Agrárpolitika. Tanulmányok Szuhay Miklós emeritus professzor tiszteletére.* Szerk. Buza János et al. Bp. 2006. 67–83.

¹⁰⁹ *Frisnyák Zsuzsa: A magyarországi vasútállomások áruforgalmi jellemzői a 19. század végén.* Közlekedési Múzeum Évkönyve 2001–2002. 13. (2003) 305–320.

¹¹⁰ 1846 és 1867 között a beruházások legnagyobb része még a mezőgazdasági szektorba érkezett, míg a dualista berendezkedés során már a vasúthálózatba és a bankszektorba. Az 1880 előtt kiépült vasútvonalak elsődlegesen az agrárkivitel érdekeit szolgálták. Csak a főfolyók töltéseinek és kanyarulat-átvágásainak beruházási költsége vetekszik a vasútépítésbe 1867 után érkezett tőkével. A vasúti beruházások mértékéről lásd *Katus L.: Szállítási forradalom i. m. 139–140.*, a vízgyűjtőikről lásd *Ihrig Dénes – Károlyi Zsigmond – Vázsonyi Ádám: A magyar vízszabályozás története.* Bp. 1973. és *Cholnoky J.: Ármentesítő társulatok i. m.*

¹¹¹ *Cieger András: A politikai korrupció a Monarchia Magyarországon.* Bp. 2011. 61–67. Vö. Tisza idézett művét.

¹¹² A 16. térképet lásd fentebb a 41. jegyzetben; 18. térkép (elérhetőség: <https://bit.ly/3B6C2wn>) A vasúton feladott növényi termékek mennyisége a keresőkhöz képest és a vasúthálózat bővülése 1869–1880 között (vö. nagybirtokok relatív gyakorisága). Forrás: *Frisnyák Zs.: A magyarországi vasútállomások i. m.*

Végeredményben az agrárelit jólétének fenntartását az adófizetők pénzéből, állami beruházások segítségével érték el.¹¹³

S hogy a nagyüzemi monokultúras gabonatermelés a dekonjunktúra idején is versenyképes maradt, az nemcsak az állami (malomipari és szállítási) támogatásnak köszönhető,¹¹⁴ hanem annak is, hogy a birtokok gépesítésére, nagyobb tőkebefektetésre nem volt szükség¹¹⁵ a filoxéravész által továbbgerjesztett munkaerőtúlkínálat miatt,¹¹⁶ melyet a korábbi nagyállattartás aligha tudott volna felszívni. Így a gyapjúárak 1850-es évekbeli zuhanása után gabonatermelésre átváltó birtokos nemesség jelentős része a szabályozások haszonélvezője lett, s az 1878–1896 közötti gabonaár-depresszió idején sem ment csődbe, gépesítés helyett pedig kihasználhatta az olcsó munkaerő nyújtotta lehetőséget.

A szabályozás hatása a földhasználatra és földjövedelemre 1865–1910 között

1865–1895 között a szántóterületek legnagyobb növekedésüket a mai Jász-Nagykun-Szolnok megye területén, a Rétköz, Bodrogek és a Sárrét, valamint a Maroshordalékkúp nyugati peremén érték el 20–30 százalékponttal,¹¹⁷ ami nagyobb, mint a nem hasznosított területek részaránya. A Körösök összefolyásánál, ahol nagybirtok nem volt, kisebb volt a szántóföldek kiterjedésének növekedése (5–20 százalékpont). A Körösök mentén az 1865-ben kezdődő folyószabályozás a közlegelők korábbi elvesztését¹¹⁸ az új szántók vízmentesítésével tudta ideig-óráig kompenzálni.¹¹⁹

A szántó inkább a legelő, s nem a korábban nem használt területek rovására terjedt ki,¹²⁰ hiszen azok szántóként aligha jöhettek szóba. A rétek és legelők kiterjedése a felére esett vissza e 30 év alatt, ez éppúgy érvényes a marosi hordalékkúpra, mint a Tisza-parti ártérre.¹²¹ Borsodban és a Rétköz-Bodrogek területén azonban nőtt az arányuk 5–10%-kal (az 1873–1878 utáni gabonaár-csökkenésre

¹¹³ Vö. *Zsolt Pinke*: Modernization and decline: an eco-historical perspective on regulation of the Tisza Valley, Hungary. *Journal of Historical Geography* 4. (2014) 92–105.

¹¹⁴ A malomipari kapacitások fejlesztését indokolja, hogy a liszt ára kb. háromszorosa volt az azonos súlyú búzáénak, az exportált liszten állami támogatás volt.

¹¹⁵ A gépesítés egyoldalú volt: a cséplőgépek preferenciájával érték el, hogy a magyar gabona jelenjen meg a leghamarabb a piacon, megelőzve a balkáni dömpinget, mely leszorította az árakat. *Jan L. van Zanden*: First Green Revolution: The Growth of Production and Productivity in European Agriculture, 1870–1914. *Economic History Review* 44. (1991) 215–239.

¹¹⁶ Ez a dombvidékeken jelentős jövedelemkiesést eredményezett és növelte a migrációs hajlandóságot.

¹¹⁷ Kísatlász i. m. 5. fejezet 133. térkép.

¹¹⁸ Mint írjuk, Békésben már a napóleoni konjunktúra idején megtörtént ez a változás.

¹¹⁹ Más kérdés, hogy a kiszáradó tőzeg szántáskor porzik, veszít termékenységéből, másrészt a talajvíz leszállása miatt tömörödik is, így süllyed.

¹²⁰ Kísatlász i. m. 5. fejezet 170. térkép.

¹²¹ Uo. 136. térkép.

reagálva), elsősorban a megműveletlen területek rovására. Ez tette lehetővé az állattartás megmaradását. (Debrecenben az átlag birtoknagyság 1895-ben 50 hold felett volt, és ott nem éltek arisztokraták).¹²²

Ha csupán a művelt területek növekedését nézzük (s nem azok irányát), akkor a tiszántúli, Tisza-menti változások nagysága 1930-ig nem volt nagyobb az eltérő forgatókönyvet megvalósító kiskunságinál. Kérdés, hogy a jövedelmekben ez mit eredményezett. Az 1865-ös és 1910-es földjövedelmek összevethetők, mert a globális ártrendek nem különböztek lényegesen, így a jövedelemkülönbség főként a települési összhozam növekedését jelenti, ami részben extenzív, részben intenzív eredetű. Az, hogy a Tisza ártere mentén 1910-ben is¹²³ a holdankénti átlagos kataszteri földjövedelem (6-10 K) markánsan alacsonyabb volt a szomszédos békési és járszági területekénél (10-14 K),¹²⁴ megerősíti azt a feltételezést, hogy a szántók kiterjedése itt nem annyira kedvező hidrológiai és talajviszonyok között ment végbe, mint Békés löszhátságán (14-18 K/hold).¹²⁵ Bár a rétek Záhony és Szeged között 1910-ben messze az országos átlag alatti, 2-4 K/hold tiszta jövedelmet termeltek,¹²⁶ a csapadékosabb, hűvösebb és kedvezőbb párolgási háztartással rendelkező Szatmári-Tiszahát az ékes példa rá, hogy 1910-ben akár 6-8 K nettó földjövedelem is elérhető volt (itt a szántóké is 6-10 K volt) az állatállomány értékének ismerete nélkül is. De annak ellenére, hogy a szabályozások már zömmel lezárultak 1895-re, a szántók terjeszkedése a Tisza felső folyása mentén folytatódott, s akár 20 százalékponttal is növekedhetett 1895–1910 között (korábban a rétek kiterjedése nőtt meg).¹²⁷

Tagadhatatlan tény, hogy a változások eredményeként 1865–1910 között a Tisza mentén 50% feletti volt a holdankénti tiszta földjövedelem növekedése,¹²⁸ a Kiskunságban ugyancsak, a Nyírségben 25-50%, Sárréten, Szatmárban, valamint a Bodroghöz és Rétköz területén a növekmény akár a 100%-ot is elérhette.¹²⁹ Az egy holdra jutó nettó földjövedelem a Tisza menti árterek nagy részén 3-5 K-val nőtt 1865–1910 között, sőt a Sárréten egyenesen 5 K feletti értéket is mérhetünk.¹³⁰ Ha azonban egy főre vetítjük ezeket az értékeket az egy hold he-

¹²² Uo. 140. térkép.

¹²³ 1850–1865 viszonylatában, kisebb halmazt vizsgálva már említettük.

¹²⁴ Kisatlasz i. m. 5. fejezet 186. térkép.

¹²⁵ Uo. 188. térkép.

¹²⁶ Uo. 189. térkép.

¹²⁷ Szegedig az ártéren további 15 százalékpontos emelkedést mérhettünk (beleértve a három Köröst is), ellenben a löszös Maros-hordalékkúpon és a homokos Kiskunságban további növekedés nem volt (a nyírségi homokon viszont 15 százalékponttal nőtt a szántók kiterjedése).

¹²⁸ Ezt 10 éves termelési (ár) adatsor alapján időnként felülvizsgálták, hiszen az adó megállapítása ennek alapján történt.

¹²⁹ Kisatlasz i. m. 5. fejezet 206. térkép.

¹³⁰ Uo. 207. térkép.

lyett, akkor a kép mozaikosabb.¹³¹ A Tiszántúl felén (Viharsarok, Szabolcs) nem volt növekedés, ahogyan a Kiskunságban sem. A Sárrét, a Jászság, a Bodroghöz, a Taktaköz és a Szatmári-Tiszahát térségében viszont ez fejenként 5-10 korona többletet eredményezett, ami 60-90 kg búzával vagy 20-30 kg kenyérrel egyenlő.

Ezek után joggal tehető fel a kérdés, hogy 1910-re milyen általános társadalmi háttérrel bírtak a szabályozások – a demográfiai nyomás lokális csökkentésén túl? Voltak kistájak, ahol a szabályozás kedvezett a gabonatermésnek (Sárrét). Másutt megmaradt az állattartás nagyobb szerepe (Szatmári-Tiszahát, Debrecen). A lokális sokszínűség mellett azonban fontosabbak azok az általános társadalmi trendek, melyeket a folyószabályozások éppúgy nem tudtak megoldani, mint ahol nem volt szabályozás, vagy ahol a szántók kiterjesztése kedvezőbb talajon történt meg (Maros-hordalékkúp – itt viszont nem a kis-termelők kezébe került a jó föld). A zselléresedés kapcsán említett egzisztenciális gondok súlyosbodtak: 1900-ban az Alföldön egységesen 10% körül volt a napszámra kényszerülő önálló kisbirtokosok aránya a mezőgazdasági keresőkhöz képest, 10 év múlva pedig ez már 15-25% volt.¹³² A birtokosok számának 20-50%-os növekedése mellett¹³³ az életképes kisbirtokok száma az Alföldön 30-50%-kal csökkent, ami messze meghaladta az országos átlagot.¹³⁴ Egzisztenciálisan tehát a szemtermelés előtérbe kerülése nem jelentett kitérőt: hiába termelt gabonátöbbletet a terület, azt fel is élte. A legelők és rétek 1895–1910 között folytatódó csökkenése magával vonta a szarvasmarhaállomány nagyságának mélypontra zuhanását 1935-re (igaz, a világgazdasági válság is közrejátszott ebben). A juhok száma már 1910-re a felére esett vissza. (10. táblázat)

Következtetések

A szántó terjeszkedésében az első fordulatot nem a piacok 1920-as elvesztése, nem is az 1929-es világgazdasági válság okozta (ezek tovább konzerválták a kedvezőtlen helyzetet), hanem az 1945 és 1947 között tartó aszály. (6. ábra) A gépi és állati igaerő nagy részének elvesztése miatt 1948-ra országosan 90 000 ha szántó művelésével hagytak fel a gazdálkodók. Az 1952. évi szárazság után már folyamatos a szántóföldek csökkenése: az 1973-as olajválságot követő hét éves periódus során, „racionalizálás” címszóval 300 000 hektár szántóföld került más művelési ágba. A csökkenés 1990 után is folytatódott. 1999–2000 között rendkívüli aszályok és az 1942 óta mért legnagyobb kiterjedésű terület, 435 000 ha, míg 2000-2001-ben 375 000 ha került víz alá. A két belvizesemény következtében előbb 210 000 ha, majd újabb, nagyjából 180 000 ha szántót soroltak más művelési ágba.

¹³¹ Uo. 205. térkép.

¹³² Uo. 150–151. térkép.

¹³³ Uo. 153. térkép.

¹³⁴ Uo. 149. térkép.

6. ábra Szántóterületek kiterjedése Magyarországon, millió ha (1853–2019)

In: *Pinke Zs.: Alkalmazkodás és felemelkedés i. m. 243. alapján*

A bevezetőben bemutatott térségek hanyatlása egyértelműen nem a tervezettség hiányának tudható be, hanem annak, hogy a szabályozás több problémát generált, mint amennyit megoldott. Az árvízvédelem és a szántóterület kiterjesztése mögött a tradicionális megközelítés (Dóka Klára) a túlnépesedést és a földhiány miatti deklaszációt véli ennek okának, de valójában ezt maga a szabályozás is továbbgerjesztette. Szilágyi szerint az 1786–1830 közötti dinamikus népességnövekedés ellenére gabonatöbblet jellemezte a térséget. A kistermelők önellátásra való képtelensége 1900–1914 között felgyorsult a földnélküliek alternatív megélhetését lehetővé tévő állattartás hanyatlásával. Ha a szabályozásnak volt is klimatikus oka, társadalmi megoldást nem hozott. A békés-csanádi löszös hátaak legelőinek napóleoni gabonakonjunktúra hatására bekövetkező korai átalakítása e társadalmi problémát éppúgy nem oldotta meg, mint a rosszabb földön kivitelezett és költségesebb, a juhtartás dekonjunktúrájával párhuzamosan jelentkező vízrendezés, mely agrárbérmunkássá degradálta a megélhetés nélkül maradt birtoktalanokat. Pinke Zsolt a szabályozás fő motivációját abban látja, hogy ez a politikai elit lokális érdekei miatt rövid távon is rentábilis volt, a „földnyerés” állami (közadóból történő) finanszírozása következtében.

A kedvező külpiaci trendek meglovagolása azonban hosszú távon ökológiai problémákhoz vezetett: ilyen a szikesedés¹³⁵ és az aszályosság mesterséges növekedése, továbbá az árvíz elleni védekezés költségeinek folyamatos emelkedése. A tagadhatatlan eredmények mellett az 1863-as aszály tovább egyoldalúsította a termékszerkezetet. Mind ez, mind a szegedi árvíz a szabályozások folytatását

¹³⁵ A másodlagos szikesek területét 400 000 hektárnál is nagyobbra teszik, ez Európa legnagyobb kiterjedésű szárazföldi (nem tengerparti) szikes területe. A talajdegradáció óriási mértékű természeti tőkecsökkenésre utal.

jelölte meg járható útként, miközben a gabonaárak lezuhantak, kényszerpályára állítva a mezőgazdaságot. Minderre az elit előbb a szabályozás költségeinek társadalmiasításával válaszolt, majd a túltermelési válságot jelző áresést követően a Monarchia a német példát követve protekcionista piacvédelmi rendeleteket vezetett be, hogy a magyar gabona számára biztosítsa a Monarchia 50 milliós piacát.

A világgiazi áringadozásnak kitett – a korábbi két lábon álláshoz képest – monokultúrás termelés széles tömegeket kényszerített az életképtelen (5 ha alatt maradó) kisbirtok, valamint az olcsó és képzetlen munkaerőre támaszkodó nagybirtok kettősségére épülő termelési struktúrába. Az Alföldön ugyanis a nagybirtok és az azt kiegészítő agrárproletariátus a legnagyobb arányban volt jelen, a paraszti társadalmon belül pedig a legvékonyabb volt a valóban családi gazdasággal rendelkező parasztok rétege.¹³⁶ Ez a probléma 1920–1929 után előrevetítette a szélsőséges politikai irányzatok térségbeli megerősödését.

A „modernizáció” eredményeként tehát egy olyan magas fenntartási költségekkel jellemezhető termelési struktúra jött létre, amely néhány, az áringadozásoknak és a klímaváltozásnak leginkább kitett szántóföldi növény előállítására összpontosított, ez pedig hosszú távon csökkentette az itt élők versenyképességét és önerőből történő felzárkózási lehetőségeit.

A tőkeáramlásnak Magyarországon korábban soha nem tapasztalt, és az 1990-es évekig meg nem ismétlődő 19. század végi kegyelmi időszakában az agráriumban megvalósuló beruházások túlnyomó többsége vízjárta területek alacsony hozamú, extenzív szántófölddé váló alakítására irányult. A folyószabályozások során létrehozott gigantikus méretű vízügyi infrastruktúra jelentős része meddő beruházásnak bizonyult, amely elszívta a magasabb hozzáadott értéket előállítani képes élelmiszeripari beruházásoktól a befektethető tőkét. Ez napjainkig meghatározza a magyar agrárium helyzetét és mozgásterét. Ezzel szemben a nagy hagyományokkal rendelkező nyugat-európai marhaexportőr országok (Dánia, Írország és Svájc) élelmiszeripari befektetéseikkel a komparatív előnyökkel rendelkező állattenyésztési szektor termékeinek magasabb feldolgozottságára, a növekvő számú városi fogyasztó igényeit kiszolgáló élelmiszeripari vertikumok kiépítésére helyeztek hangsúlyt. Mindezek világosan jelzik: az aszályos karakterű Alföld vizes élőhelyeinek felszámolása a szántóföldek kiterjesztése érdekében egy fenntarthatatlan¹³⁷ vállalkozásnak bizonyult.

¹³⁶ *Gunst Péter*: A népi mozgalom gazdasági-társadalmi gyökerei. Zempléni Múzsza 2004. (<https://bit.ly/3bq4fU6>, letöltés 2022. jún. 23.)

¹³⁷ A klimatikus trendeket az ideiglenes kínálatcsökkenés (például a 2022-ben zajló orosz–ukrán háború) sem változtathatja meg. Az elszántott esők országa. Miért marad el az eső keleten? – Greenfo (<https://bit.ly/3oeYk7l>)

1. táblázat A vegetációs időszakok csapadékösszegei és középhőmérsékleti átlagok, valamint a búza termésátlagai közötti kapcsolatok regionális alakulása Magyarországon (1921–2010)

	Nyugat-Dunántúl		Észak-Dunántúl		Hegyvidék		Észak-Alföld		Dél-Alföld		Dél-Dunántúl	
	R ²	KI	R ²	KI	R ²	KI	R ²	KI	R ²	KI	R ²	KI
1921-1950												
Prec.	0,01	0,00–0,14	0,15	0,00–0,41	0,03	0,00–0,24	0,09	0,00–0,50	0,18	0,00–0,49	0	0,00–0,00
Temp.	0,55*	0,25–0,78	0,53*	0,12–0,80	0,41*	0,00–0,79	0,21*	0,00–0,62	0,09	0,00–0,48	0,60*	0,06–0,89
1951-1980												
Prec.	0,01	0,00–0,09	0,15*	0,01–0,34	0	0,00–0,00	0,14	0,01–0,46	0,03	0,00–0,24	0,04	0,00–0,17
Temp.	0,17*	0,00–0,45	0,13	0,00–0,44	0,42*	0,05–0,73	0,11	0,00–0,40	0,16*	0,02–0,64	0,39*	0,02–0,67
1981-2010												
Prec.	0,27*	0,04–0,56	0,11	0,00–0,41	0,1	0,00–0,34	0,04	0,00–0,26	0,21*	0,02–0,55	0,04	0,00–0,17
Temp.	0,32	0,05–0,7	0,38	0,06–0,74	0,37	0,07–0,71	0,4	0,12–0,7	0,48	0,14–0,79	0,35	0,04–0,73

Magyarázat: Prec – vegetációs időszakok csapadékösszege, Temp – középhőmérséklet vegetációs időszakok átlaga, R² – lineáris regressziós együttható, KI – a lineáris kapcsolat konfidencia-intervalluma bootstrap resampling tesztekben, * – szignifikáns kapcsolat
Forrás: *Pinke Zsolt*: Horrobágy-Sátrét tájrehabilitációs modell szakmai megvalósítása országos helyzetelemzéssel. Doktori (PhD) értekezés. Gödöllő 2018. 70.

2. táblázat A táji adottságok és fejlettség kapcsolata komplex mutatók alapján 11 alföldi kistérségben (a kedvezőtlen jelenségek szürkével kiemelve)

Tájegység	Agroökonómiai potenciál (TAKI) 0= gyenge	Agrárkeresők aránya (1= magas)	Falusi klaszter*	Periféria típusok **	Vizes élőhely (1= igen, 0 = nem)
Szatmár-Beregi-sík	0	1	V.1	H (2,1,5)	1
Nyírség	0	1	V.1	B (2, 5)	0
Hajdúság	1	0	-	-	0
Hortobágy	0	0	V.1	-	1
Sárrét	0	1	V.1	H (2, 5)	1
Viharsarok	1	1	I.2	H (2, 5)	0
Tisza-tó	0	0	V.1	B (2, 1)	1
Nagykunság	1	0		-	0
Kiskunság	0	1	V.2	B	0
Jászság	1	0	II.	-	0
Solti-sík	1	0	I.2.	-	0

Jelmagyarázat: H: határmenti; B: belső periféria; 1,2,5: elmaradott települések típusai; V.1: településtípusok***

* és ****Beluszky P. – Sikos T. T.*: Változó falvaink i. m. alapján

** *Pénzes J.*: Periférikus térségek i. m. alapján.

Forrás: saját számítások alapján

3. táblázat A kataszteri felmérés fennmaradt alapadataiból kinyerhető fajlagos változók tájegységenkénti differenciáltsága

Típus (1786)	szántó az összes földből (%)	rét és legelő az összes földből (%)	gabona 1 kh-ra (pm)	urasági termés és szántóföld (%)	szántó (kh/fő)	telki, paraszti föld (kh/fő)	gabona-termés/fő (pm)	urasági föld hozama (pm/hold)	jobbági föld hozama (pm/hold)	paraszti hozam (zsellérekkel) (pm/fő)
Győr, Moson, Sopron (71)	30,43	60,19	6,21	41,50	1,88	1,05	13,15	7,04	7,02	8,48
Dél-Heves (32)	48,16	43,82	7,15	52,98	2,35	1,13	17,68	7,48	7,28	7,74
Közép-Tisza-vidéki ártér (31)	20,42	78,19	6,95	58,89	1,81	0,77	12,57	7,16	7,27	5,10
Észak-Heves dombvidéke (39)	34,24	25,89	5,84	52,15	2,03	0,77	12,02	5,88	5,96	6,28
Nagykunság (12)	24,52	71,04	9,07	28,36	1,87	1,34	17,17	9,16	8,76	12,01
Csongrád (3)	24,74	74,11	8,90	23,56	1,77	1,62	15,37	9,55	8,67	11,88
Jászság (11)	49,34	47,27	3,84	3,61	3,40	1,85	10,87	5,40	5,42	10,48
Kiskunság homokvidéke (8)	30,40	67,80	2,46	10,63	4,15	1,88	10,08	4,85	5,17	9,35
Összesen (216)	30,73	61,46	6,36	37,72	2,15	1,18	13,71	6,90	6,86	7,95

Forrás: *Dávid Z.*: Magyarország első i. m.; *Rózsa S.*: Az ártéri gazdálkodás i. m. adatai alapján saját számítás

4. táblázat A Kárpát-medence nagytájankénti gabonatermése és gabonaszükséglete
1830 és 1910 között (az erdélyi és a horvát–szlavón területek nélkül)

Táj (régio)	Lakosság (fő)	Szükséglet (pm)	Összes termés (pm)	Hiány vagy felesleg (pm)	Termés a szükséglet (%)	1 főre eső felesleg vagy hiány (pm)
1830-as évek átlagában						
Alföld	3 106 423	27 957 808	35 959 730	8 001 922	122,3	2,58
Kisalföld	664 504	5 980 532	5 810 786	-169 746	97,1	-0,26
Dunántúl	1 469 762	13 227 854	13 327 918	100 064	100,8	0,07
ÉNy-Felvidék	2 478 107	22 302 967	14 400 425	-7 902 542	45,1	-3,19
ÉK-Felvidék	431 002	3 879 018	2 964 961	-914 057	69,2	-2,12
Összesen	8 149 798	73 348 179	72 463 820	-884 359	98,8	-0,11
1864-ben						
Alföld	3 606 730	32 460 570	45 583 977	13 123 408	128,8	3,64
Kisalföld	719 927	6 479 341	6 960 897	481 556	106,9	0,67
Dunántúl	1 679 881	15 118 932	14 634 910	-484 022	96,7	-0,29
ÉNy-Felvidék	2 586 005	23 274 046	15 740 763	-7 533 283	52,1	-2,91
ÉK-Felvidék	472 222	4 249 998	1 794 521	-2 455 477	-36,8	-5,20
Összesen	9 064 765	81 582 887	84 715 069	3 132 182	103,7	0,35
1877–1886 közötti évek átlaga						
Alföld	4 840 882	43 567 937	89 580 861	46 012 924	151,4	9,51
Kisalföld	783 196	7 048 765	16 063 646	9 014 881	156,1	11,51
Dunántúl	1 990 825	17 917 423	38 153 839	20 236 416	153,0	10,16
ÉNy-Felvidék	2 429 822	21 868 402	47 585 573	25 717 172	154,0	10,58
ÉK-Felvidék	544 547	4 900 923	5 301 254	400 331	107,6	0,74
Összesen	10 589 272	95 303 450	196 685 173	101 381 723	151,5	9,57
1910-ben						
Alföld	7 065 559	63 590 028	170 526 513	106 936 485	162,7	15,13
Kisalföld	965 231	8 687 080	23 577 223	14 890 143	163,2	15,43
Dunántúl	2 385 801	21 472 210	54 445 881	32 973 672	160,6	13,82
ÉNy-Felvidék	2 943 450	26 491 049	71 583 029	45 091 980	163,0	15,32
ÉK-Felvidék	783 871	7 054 841	12 980 702	5 925 861	145,7	7,56
Összesen	14 143 912	127 295 208	333 113 347	205 818 139	161,8	14,55

Forrás: *Bárándy János*: Magyarország statistikai összes átnézete. Bécs 1842–1844.; *Glósz József*: Gabonakereskedelem Magyarországon a 19. század első felében Bp. 2014. 48–55.; *Benda Gyula*: Bárándy János statisztikai adatai a magyar mezőgazdaságról. Agrártörténeti Szemle 15. (1973) 1–2. sz. 130.; *Uő*: Statisztikai adatok a magyar mezőgazdaság történetéhez 1767–1867. (Számok és Történelem 1.) Bp. 1973. 280–281.; *B. Lukács Ágnes*: Magyarország népessége törvényhatóságok szerint az 1820-as években. (Történeti Statisztikai Füzetek 1.) Bp. 1978.; Közgazdasági és Statisztikai Évkönyv. Újabb első évfolyam 1. kötet. Bp. 1887. 7–9. és 118–121.; Magyar Statisztikai Évkönyv. Új Folyam 18. Bp. 1911. 11–12. és 97–98.; *Benda Gy.*: Társadalomtörténeti tanulmányok i. m. 118. alapján Szilágyi Zsolt számítása.

5. táblázat A Habsburg Monarchia öt tartománya és négy magyar város búzaárindexei közötti kapcsolat erőssége (1811–1826)

R ² index 1811–1826	Alsó-Ausztria	Felső-Ausztria	Tirol	Galícia	Dalmácia	Győr	Baja	Debrecen
Alsó-Ausztria	1							
Felső-Ausztria	0,84	1						
Tirol	0,69	0,82	1					
Galícia	0,8	0,68	0,52	1				
Dalmácia	0,48	0,54	0,85	0,41	1			
Győr	0,56	0,54	0,68	0,29	0,66	1		
Baja	0,43	0,43	0,66	0,43	0,66	0,79	1	
Debrecen	0,6	0,66	0,82	0,56	0,85	0,83	0,81	1

Forrás: *Dányi Dezső*: „Az élet ára”. Gabona- és élelmiszerárak Magyarországon 1750–1850. (Történeti statisztikai tanulmányok 10.) Bp. 2007.; Tafeln zur Statistik i. m. alapján Pinke Zsolt számítása (*Pinke Zs.*: Alkalmazkodás és felemelkedés i. m. 167. 27. táblázat)

6. táblázat Különböző földhasználati formák nettó kataszteri földjövedelmének különbsége és változása ártéri és kevésbé ártéri, lösztalajú megyékben

1850 (Ft-ba átszámolva)	szántó	rét	legelő	szőlő	erdő, nádas
Jászkunság	3	2,2	1,25	3,5	2,25
Csanád-Csongrád-Békés	4,85	3,3	2,1	3,4	1,8 / 1,25
1910 (Ft-ba átszámolva)	szántó	rét	legelő	szőlő	erdő, nádas
Jászkunság	6,1	4,3	2	12	2,3
Csongrád	7,5	3,9	1,7	10,5	0,8
Békés	8,8	3,5	2,3	8,6	3,5
Csanád	9	3,1	2,6	9,2	2,3

Forrás: Jász-Nagykun-Szolnok, Csanád, Csongrád és Békés vármegye adóközségeinek területe i. m.; *Palugyay I.*: Magyarország történeti III–IV. i. m. adatai alapján saját számítás

7. táblázat Az egységnyi területről, azonos mennyiségű fehérje előállításából származó bevételek összevetése állattartás és gabonatermelés esetén, koronába átszámolva

évtized és földminőség	gabonahozam	100 gr gabonafehérje (0,7 kg búza) területigénye (a következő évi pihentetett terület beszámításával)	konjunkturális gabonaár (K/t)	bevétel (K)	bevétel (K) 160 m ² -en (100 gramm állati fehérje előállításához szükséges területen)	átlagárak évtizedenként	500 gr hús= 100 gr állati fehérje, 160 m ² -en, egységára	100 gr állati fehérje ára (K)	földjövedelem a vetőmag és táplálék levonásával, K (adó levonása nélkül)
jó föld 1860	1000 kg/ha felett	7-10 m ²	100-150 (1 K = 1 Ft = 5 gr ezüst)	0,1-0,15	1-1,5	ár 1870-1890 (London)	70-100 penny	0,6-0,9	0,6-0,8
rossz föld 1860	700 kg/ha (10 pm/kh)	10-15 m ²	100-150	0,07-0,1	0,7-1	ár 1851	9-12 kr	0,3-0,4	0,4-0,66
jó föld 1800	700 kg/ha (10 pm/kh)	10-15 m ²	100-150	0,07-0,1	0,7-1	ár 1840	6 kr	0,2	0,4-0,6
rossz föld 1800	450 kg/ha (5-6 pm/kh)	15-20 m ²	100-150	0,05-0,07	0,5-0,7	ár 1830	3 kr	0,1	0,25-0,35

Forrás a 3. oszlophoz: *Poore, J. – Nemetek, T.*: Reducing i. m 75., a nyolcadik oszlophoz: Tafeln zur Statistik i. m. alapján saját számítás

8. táblázat A nagybirtok és a kisbirtok földhasználati sajátosságai és mérete az 1897-es Gazdacímár és az 1910-es népszámlálási adatok alapján

	nagy- és középbirtok, 1897	nagybirtok szántója (kh), 1897	összes nagybirtok (kh), 1897	szántó (%)	nagybirtokon szántó az összes földből (%)	nagybirtok részesedése az összes földből (%)	összes szántó, 1910 (kh)	összes hasznos föld (kh)	összes birtokos száma	egy kisbirtokra jut (kh)	összes szántó (%)	átlagos birtokméret egy gazdaságra (kh)
Országos átlag	22 420	7 151 000	1 671 9000	42,8	32,5	36,2	22 000 000	46 239 000	4 563 900	6,50	47,58	10,13
Jász-Nagykun-Szolnok megye	755	249 854	365 941	68,3	36,4	42,9	686 661	853 315	108 956	4,50	80,47	7,83
Csongrád	478	120 900	203 400	59,4	30,6	36,5	395 400	557 103	53 593	6,66	70,97	10,40
Békés	423	194 580	292 700	66,5	38,3	50,5	507 525	579 787	59 674	4,85	87,54	9,72
Hajdú	476	125 305	227 913	55,0	36,2	41,1	345 905	554 583	54 447	6,05	62,37	10,19
Szabolcs	693	307 000	498 480	61,6	53,0	70,7	579 429	704 687	62 491	3,34	82,23	11,28
Pest	1954	470 842	991 600	47,5	44,4	55,0	1 059 500	1 803 501	260 626	3,14	58,75	6,92

Forrás: Gazdacímár 1897 i. m.; Jász-Nagykun-Szolnok, Csanád, Csongrád és Békés vármegye adóközségeinek területe i. m. alapján saját számítás

9. táblázat A szántóterület és a kisbirtok átlagméretének változása Jász-Nagykun-Szolnok megyében (1786–1910)*

év	urasági szántó (kh)	paraszti szántó (kh)	urasági rét és legelő (kh)	paraszti legelő és rét (kh)	kisbirtokosok száma	legelő mérete (kh)	rét mérete (kh)	átlagos kisbirtokméret
1786	69 200	160-189 000	n.a.	n.a. **	kb. 20 000 (6 fős családokkal)	364 000	238 700	8-9 kh szántó 6 kh rét** (zsellérekkel) zsellérek nélkül: 10-12 kh szántó, az ártérrel távolabb 12-16 kh szántó
1895 (1910)	249 800	396 500 (436 500)	110 000	167 000	49 100 (gazdaság) (108 900 birtokiv)	188 600	91 000	8 kh szántó és 4 kh rét (napszámosok nélkül)***

Jelmagyarázat:

*A két terület nem teljesen ekvivalens 1786-ban és 1895-ben.

**1786-ban megfigyelve a rét a kisbirtok és nagybirtok között.

***1910-ben 5 kh szántó és rét (napszámosok nélkül), miközben a nagybirtokokkal együtt az „átlag” 30 kh.

Forrás: *Polugyay I.*: Magyarország történeti III. i. m.; *Gazdacímár* 1897. i. m.; Jász-Nagykun-Szolnok vármegye adóközségeinek területe i. m. alapján saját számítás

10. táblázat A rétek, legelők kiterjedésének és az állatállományuknak a változása az alföldi megyékben 1895–1935 között

megye (1970-es terület)	szarvasmarha 1895	juh 1895	szarvasmarha 1910	juh 1910	szarvasmarha 1935	juh 1935	szarvasmarha állomány változása 1935-ben 1895- höz mérve (%)	juhállomány vál- tozása 1935-ben 1895-höz mérve (%)
Jász-Nagykun-Szol- nok megye	114 239	162 323	112 239	123 876	86 987	92 275	76,14	56,85
Csongrád	83 315	116 762	94 460	104 660	72 427	65 708	86,93	56,28
Békés	116 941	171 684	119 323	126 729	85 968	83 270	73,51	48,50
Hajdú-Bihar	120 993	280 658	127 398	288 709	98 984	181 647	81,81	64,72
Szabolcs	158 615	191 676	161 926	157 919	144 546	90 087	91,13	47,00
Bács-Kiskun	140 129	172 538	132 549	172 050	107 964	96 946	77,05	56,19
megye (1970-es terület)	rét nagysága 1895 (kh)	rét nagysága 1913 (kh)	rét nagysága 1935 (kh)	legelő nagysága 1895 (kh)	legelő nagysága 1913 (kh)	legelő nagysága 1935 (kh)	rét mérete 1935- ben 1895-höz képest (%)	legelők mérete 1935-ben 1895- höz képest (%)
Jász-Nagykun-Szol- nok megye	83 192	55 618	47 136	165 531	94 640	107 358	66,85	57,17
Csongrád	58 152	40 456	38 136	125 182	95 600	81 840	69,57	76,37
Békés	54 250	15 730	17 322	140 950	103 888	103 341	29,00	73,71
Hajdú-Bihar	108 474	62 494	63 238	243 525	223 514	226 002	57,61	91,78
Szabolcs	107 782	57 500	57 803	87 685	62 823	75 725	53,35	71,65
Bács-Kiskun	139 200	147 944	133 787	292 234	216 108	200 779	106,28	73,95

Forrás: Mezőgazdasági statisztikai adatgyűjtemény. Állattenyésztés. III/1–2. Bp. 1972.

SEA OF MUD, SEA OF GRAIN

The Cereal Boom on the Great Hungarian Plain
and the Regional Consequences of Waterway Regulation in the Balance
(1720–2020)

By Gábor Demeter – Zsolt Szilágyi – Zsolt Pinke

SUMMARY

The paper seeks the historical roots of the backwardness of those areas on the Great Hungarian Plain where, despite their peripheric position and unfavourable agro-ecological features, monocultural grain production still dominates. Behind the arguments that justified the advance of grain (flood prevention, security of supply, surplus revenue), it explores those underlying but real forces (climate, overpopulation, price trends, land speculation) that, along with to waterway regulation, resulted in the shrinking of animal husbandry and the long-term emergence of an unprofitable economic system. Using historical statistical methods, the authors explore the features of the area in terms of demography, land use, and agricultural yields in the eighteenth century, how these justified the consequent transformations, and the ways in which such features changed due to the regulations. They analyse the advantages of grain production versus cattle breeding, as well as the impact of the monocultural turn, generated by outside forces, on the well-being, inequalities, and demographic relations of the local society and on the ecological carrying capacity of the land, during the cereal boom and in the long run. After all, who paid the bills for the regulation of the Tisza river?

Arany Krisztina

FIRENZE ÉS A NÉMET-RÓMAI CSÁSZÁRSÁG KAPCSOLATA IV. KÁROLY URALKODÁSÁTÓL LUXEMBURGI ZSIGMOND HALÁLÁIG

Luxemburgi Zsigmond uralkodása és kora az elmúlt évtizedekben gyakran került a nemzetközi tudományos figyelem középpontjába. Az általa uralt államok összetett működése továbbra is számos kérdést vet fel, nemzetközi összetételű királyi és császári udvara és kísérete is visszatérő kutatási téma az elemzésekben.¹ Ennek eredményeként udvari kíséretének számos itáliai, köztük firenzei tagját azonosították és vizsgálták a kutatók az utóbbi évtizedekben.² A firenzeiek intenzív jelenléte Luxemburgi Zsigmond udvarában ugyanis sok szempontból példa nélkülinek tekinthető, ahogyan ez az elmúlt években be is bizonyosodott. Különösen igaz ez a magyar királyi pénzügyi adminisztrációval kapcsolatosan.³ Nem vizsgálták azonban még ebből a szempontból a Luxemburg-házi uralkodók, Zsigmond apja, IV. Károly és annak testvére, IV. Vencel császári udvarát; illetve az 1400–1410 között, Vencel lemondása után német királyként uralkodó, Wittelsbach-házból származó rajnai palotagróf, Pfalzi Rupert időszakát. Ezért indokolt annak vizsgálata, hogy a fennmaradt források alapján a Zsigmond uralkodását megelőző időszakban, főként a Luxemburg-házi uralkodók esetében, igazolható-e a firenzeiek tartós jelenléte a császári udvarban, és ily módon a firenzeiek alkalmazása Zsigmond esetében egy dinasztikus stratégia alkalmazásának tekinthető-e.

¹ *Bárany Attila*: Zsigmond király 1416-os angliai kísérete. *Aetas* 19. (2004) 3–4. sz. 5–30.; *Péter E. Kovács*: Emperor Sigismund's Coronation in Rome. In: *Infima Aetas Pannonica: Studies in Late Medieval Hungarian History*. Eds. Péter E. Kovács – Kornél Szovák. Bp. 2010. 97–162.; *E. Kovács Péter*: Zsigmond király Sienában. Bp. 2014.; *Kondor Márta*: The Ginger Fox's two Crowns, Central Administration and Government in Sigismund of Luxembourg's Realms 1410–1419. Doktori (PhD) értekezés. CEU. Bp. 2017.; *Szilágyi Lóránd*: A német birodalom és Magyarország perszonális uniója 1410–1439. A gróf Klebersberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve 4. (1934) 159–203.

² *Gisela Beinhoff*: Die Italiener am Hof Kaiser Sigismund [1410–1437]. Frankfurt 1995.; *Martin Kintzinger*: Westbindungen im spätmittelalterlichen Europa. Auswärtige Politik zwischen dem Reich, Frankreich, Burgund und England in der Regierungszeit Kaiser Sigmunds. Stuttgart 2000. 417–471. (Függelék); *Arany Krisztina*: Florentine Families in Hungary in the First Half of the Fifteenth Century. A Prosopographic Study of their Economic and Social Strategies. Kiel 2020. (Függelék); *Uő*: Generations Abroad: Florentine Merchant Families in Hungary in the first Half of the Fifteenth Century, Generations in Towns: Succession and Success in Pre-Industrial Urban Societies. Eds. Finn-Einar Eliassen – Katalin Szende. Cambridge Scholar Publishing, 2009. 133–140.

³ *Mályusz Elemér*: Zsigmond király uralma Magyarországon 1387–1437. Bp. 1984.; *Teke Zsuzsanna*: Firenzei kereskedőtársaságok, kereskedők Magyarországon Zsigmond uralmának megszilárdulása után 1404–1437. *Századok* 129. (1995) 195–214.

A diplomáciai feljegyzések nélkülözhetetlen források ahhoz, hogy a firenzei kormányzatnak a Német-római Császársággal és annak uralkodóival kialakított kapcsolatait és annak főbb jellegzetességeit, fordulópontjait megismerhessük.⁴ Létezik azonban a történeti forrásoknak egy másik csoportja is, amelyet – legalábbis Firenze esetében – mindenképpen érdemes figyelembe venni, mivel ritka betekintést nyújt a tájékozott, többnyire a korabeli diplomáciai küldetéseket és feladatokat is végző firenzei polgárok véleményalkotásának más forrásból meg nem ismerhető részleteibe. Ezek a források általában a családi számadáskönyvek vegyes, üzleti és általános közéleti, családi stb. események feljegyzésére szolgáló típusába sorolhatók, amelyeket a szakirodalom *Ricordi*, *Ricordanze* néven ismer, és viszonylag nagy számban maradtak fenn.⁵ Ezek a források a tanulmányban – az egyszerűség kedvéért – *krónika* megnevezéssel szerepelnek. A firenzei krónikák mint történeti források a legtöbb esetben magániratok. A szövegek megalkotását ezért távolról sem politikai program motiválta, hanem azzal a céllal íródtak, hogy minden olyan tudást, információt rögzítsenek bennük, amelyet a család hasznosnak és fontosnak tartott a jövő nemzedékek számára. A dokumentumokat nem kívánták a szélesebb közönség számára hozzáférhetővé tenni, így többnyire a családon vagy a kiterjedt rokonsági csoporton belül őrizték őket. A tanulmány célja, hogy a korabeli diplomáciai források, valamint a firenzei elbeszélő források bevonásával válaszadjon arra kérdésre: vajon a német-római császárokról alkotott általános kép tükrözi-e, illetve befolyásolta-e a firenzei polgárok tényleges jelenlétének mértékét a császári udvarban.

A kérdés felvetése azért is indokolt, mert Firenzét a kutatás inkább a saját kereskedőit kiküldő, nem pedig a külföldi üzletembereket a területére vonzó államként jellemzi, különösen a 14. század közepétől.⁶ A firenzei diplomácia erőteljesen támogatta és szükség esetén megvédte polgárainak érdekeit külföldön. Cserébe a firenzei Signoria is hasznosította honfitársainak gyakorlati ismereteit a különböző európai régiókról, valamint azt az általában kiterjedt helyi, regionális kapcsolatrendszert is, amelyet polgárai építettek ki üzleti tevékenységük során. A város politikai életében a diplomáciai kiküldetéseket, követségeket a firenzei polgárok feladatának tekintették, és a városi tisztségekre jogosult, választható

⁴ Az itáliai diplomáciáról általában lásd *Isabella Lazzarini*: *Communication and Conflict: Italian Diplomacy in the Early Renaissance, 1350–1520*. Oxford 2015.; A Luxemburgok udvarában működő diplomáciai képviselésekről lásd *Ivan Hlaváček*: *Höfe – Residenzen – Itinerare*. Hrsg. Mlada Holá – Martina Jeránková – Klára Woitschová. Prága 2011. 64.

⁵ Mercanti scrittori. *Ricordi nella Firenze tra Medioevo e Rinascimento*. A cura di Vittore Branca. Milano 1986.

⁶ *Richard Goldthwaite*: *The Economy of Renaissance Florence*. Baltimore 2009. 120–122.

polgárok kaptak is megbízást ilyen kiküldetésekre.⁷ Ezek a követségek természetesen költségesek voltak, és időnként veszélyesek is lehettek, ám egyúttal lehetőséget is nyújtottak a legátusoknak arra, hogy kiszélesítsék érdekeltségi körüket, és a kiszemelt politikai-gazdasági központokban üzletet bonyolíthassanak. Esetenként lehetőségük nyílt arra is, hogy belépjenek annak az uralkodónak a szolgálatába, akivel korábban a firenzei állam megbízásából tárgyaltak.⁸ Így az egyes államokba irányuló diplomáciai küldetések (vagy esetleg éppen azok időszakos hiánya) a politikai és diplomáciai szempontok mellett általános információkat szolgáltatott arról is, hogy a követek milyennek értékelték a térség által kínált gazdasági lehetőségeket.

A firenzeiek részéről a birodalmi diplomáciai kiküldetések rutinszerűnek tekinthetők. Firenze valójában a *regnum Italicum* részeként, s bár annak periferiáján, de a Német-római Birodalom érdekszférájába tartozott, és az évszázadok során ambivalens viszonya alakult ki a többnyire távoli uralkodóval.⁹ A városállam következetesen igyekezett megvédeni tényleges autonómiáját, és ezzel párhuzamosan aktívan próbálta kiterjeszteni ellenőrzését a szomszédos területekre víkariátusok formájában.¹⁰ Firenze viszonyulását a Német-római Birodalomhoz és annak uralkodóihoz nagyban befolyásolta a rendkívül összetett regionális és belpolitikai helyzet, a guelf és ghibellin pártok egymással szemben álló városi frakciói és azokon belüli konfliktusai, ahogyan azt a szakirodalomban is elemezték.¹¹ E tekintetben a 14. század rendkívül változékony és ingatag politikai viszonyokat hozott a toszkán városállam számára. Valójában a 14. század első felében Firenze a guelf vezetés alatt változatlanul a pápaság hűségese szövetségeseként lépett fel az egyház és a birodalom közötti konfliktusban, annak ellenére, hogy a 14. század közepétől Közép-Itáliában a regionális érdekellentétek egyre erősödtek.

⁷ A firenzei követekre és követi feladatok ellátására vonatkozó városi statútumokra lásd *Patrick Gilli: Ambassades et ambassadeurs dans la législation statutaire italienne (XIIIe-XIVe siècle.)* In: *De l'ambassadeur. Les écrits relatifs à l'ambassadeur et à l'art de négociier du Moyen Âge au début du XIXe siècle.* Éd. Stefano Andretta – Stéphane Péquignot – Jean-Claude Waquet. Roma 2015. (<https://bit.ly/3yyQBXR>, letöltés 2022. jún. 10.); Lásd még *Nadia Covini – Bruno Figliuolo – Isabella Lazzarini – Francesco Senatore: Pratiche e norme di comportamento nella diplomazia italiana. I carteggi di Napoli, Firenze, Milano, Mantova e Ferrara tra fine XIV e fine XV secolo.* In: *De l'ambassadeur i. m.* (<https://bit.ly/3bAyE1T>, letöltés 2022. jún. 10.)

⁸ *Cronaca di Matteo Villani.* In: *Cronache di Dino Compagni e di Giovanni, Matteo e Filippo Villani.* Padova 1841.

⁹ Lásd *Hlaváček, I.: Höfe i. m.* 63.

¹⁰ *Ellen Widder: Die Luxemburger und die Stadte. Königtum und Komune im Spätmittelalter.* In: *Rom 1312. Die Kaiserkrönung Heinrichs VII. und die Folgen. Die Luxemburger als Herrscherdynastie von gesamt-europäischer Bedeutung.* Hrsg. Sabine Pentz – Peter Thorau. (Forschungen zur Kaiser- und Papstgeschichte des Mittelalters. Beihefte zu J. F. Böhmer, Regesta Imperii 40) Köln 2016. 221–257.

¹¹ *Peter Herde: Guelfen und Gibellinen beim Romzug Heinrichs VII.* In: *Rom 1312. i. m.* 43–58.

Ebben a politikai kontextusban a Luxemburg-dinasztia tagjainak császári trónra lépését legalábbis fenntartással, ha nem nyílt ellenségességgel figyelték a toszkán városban, amely 1311-ben először egyértelműen ellenezte, hogy anyagiilag hozzájáruljon VII. Henrik Itáliába való levonulásához, később pedig ki is tiltotta a megválasztott császárt a területeiről.¹² A száműzött Dante Alighieri azon kevesek közé tartozott, akik lehetőséget láttak Henrik itáliai hadjáratában, remélve, hogy a háborúk és konfliktusok által gyötört Itáliai-félszigeten az új császár helyreállítja a békét és közrendet.¹³ Firenze kritikus magatartása nem sokat változott a későbbi Luxemburg-házi királyokkal és császárokkal, IV. Károllyal, IV. Vencellel és Zsigmonddal szemben sem, elsősorban azért, mert – bár különböző okokból – időről időre mindannyian támogatták Milánó hercegét, Firenze legnagyobb ellenfelét Észak-Itáliában. A firenzeiek általában gyanakvással tekintettek a Luxemburg uralkodók itáliai koronázási útjaira is, valamint eltúlzottnak tartották a város jogainak és kiváltságainak ismételt megerősítésével járó összköltségeket. Mindazonáltal az Itáliába induló császári utakat (*Romfahrt*, *Romzug*, illetve *Italienzug*) egyes esetekben pártfogolta a firenzei diplomácia is, annak reményében, hogy észak-itáliai ambícióit támogató, potenciálisan erős szövetségest csábítson az olasz félszigetre. De még ilyen „támogató” alkalmakkor is (lehetőség szerint) igyekeztek elkerülni a tényleges császári látogatást a városban,¹⁴ ami valamennyi Luxemburg uralkodó esetében sikerült is a firenzei kormányzatnak, így IV. Károly két itáliai utazása (1354–1355 és 1368–1369) és fia, Zsigmond jóval későbbi (1431–1433) útja esetében is.

Mint látni fogjuk, IV. Károly idősebb fia és közvetlen utódja, IV. Vencel eleve el sem jutott Itáliába, hogy megkoronáztassa magát, bár kevésbé sikeresnek mondható uralkodását ez a szándék nyilvánvalóan végigkísérte, és többek között emiatt végleg szembekerült Firenzével is.

A német királyok római koronázása és az itáliai utazás nem volt egyszerű vállalkozás. IV. Károly római útjai gondos diplomáciai és pénzügyi tervezést és előkészítést igényeltek, a nagyszámú kíséret és csapatok pedig rendkívül költségesnek

¹² William M. Bowsky: Henry VII in Italy: The Conflict of Empire and City-state (1310–1313). Lincoln 1960. VII. Henrik császár megvonta a firenzeiek privilégiumait, erről lásd Archivio Storico Italiano (a továbbiakban: ASFi) Diplomatico. Riformaggioni Atti publici. Jan. 22, 1312. 1r.

¹³ Dante határozottan támogatta VII. Henrik ügyét az olasz uralkodókhöz, Firenzébe és magához a császárhoz írt leveleiben. (5–7. sz. episztola), lásd *Dante Alighieri: Four Political Letters*. Ed. Claire E. Honess. (MHRA Critical Texts, 6.) London 2007. 45–82.

¹⁴ Widder, E.: *Die Luxemburger* i. m. 251.

bizonyultak. A firenzei források legalább két ilyen tárgyú, a császári udvarba indított firenzei követjárásról adnak hírt IV. Károly első itáliai útja előtt. 1352 februárjában a császár Raymond Lupi relációs jegyzetével ellátott megbízólevele szerint követét, Zderazi Henrik prépostot, alkancellárját és titkárát küldte Firenzébe.¹⁵ A császárválasztás után ez volt a megszokott eljárás a Német-római Birodalom és Firenze részéről a diplomáciai kapcsolatok felvétele során: a tárgyalások előbb Firenzében, majd Németországban folytak ugyanezen év júniusáig, és érintették a Romzug hagyományos kérdéseit, valamint Firenze szabadságainak megváltását, amellyel a városállam hozzájárult a császári költségvetéshez.¹⁶ A római út tervezését azonban átmenetileg felfüggesztették, majd 1354-ben folytatták, amikor egy firenzei küldöttséget menesztettek a csehországi császári udvarba, amint azt Matteo Villani krónikájában feljegyezte. A legátusok mindannyian előkelő városi családok tagjai voltak, Tommaso Corsini, Pino degli Rossi, Gherardo de' Buondelmonti, Filippo di Cione Magalotti és Ugucione di Ricciardo de Ricci kapott követi megbízást, amelyet természetesen teljesítettek, és ahogyan a krónika hangsúlyozta: drága, pazar ruházatukkal és nagyszabású kíséretükkel a város hatalmát megfelelően reprezentálták.

Villani leírását a követséggel kapcsolatban az teszi rendkívül érdekessé, hogy rögzíti a firenzei közhangulatot és a polgárok azon félelmeit, hogy a többnyire ghibellin-párti családokból származó legátusok árthatnak Firenze érdekeinek a császári udvarban.¹⁷ Villani szerint ez vezetett ahhoz a meglehetősen szigorú városi rendelkezéshez, amely korlátozta a legátusok tartózkodásának idejét a császári udvarban,

¹⁵ V. Károly levele Firenzébe. Prága, 1352. febr. 2. ASFi. *Diplomatico Riformaggioni Atti Pubblici*.

¹⁶ RI VIII n. 1492a. In: Regesta Imperii Online (<https://bit.ly/3zBjX7a>, letöltés 2022. aug. 1.); Károly levele Firenzébe. Prága, 1352. jún. 30. ASFi. *Diplomatico Riformaggioni Atti Pubblici*. A római császári utazások feltételeinek megtárgyalására szervezett diplomáciai kiküldetésekről lásd *Gerrit Jasper Schenk: Zeremoniell und Politik. Herrschereinzüge im Spätmittelalterlichen Reich*. Köln 2002.

¹⁷ Villani, M.: Cronaca i. m. b. 3, c. 8, o. 83: „E partiti loro, molti cittadini pensando che quello ch'era ordinato dovesse venire fatto, perocché tra gli ambasciatori erano i più reputati caporali di cittadina setta, temettono, che essendo costoro al continuo con l'imperadore, e di suo consiglio, che pericolosi commettesse contro al comune e pubblica liberta de' cittadini, e però si mosse question di limitare il loro tempo e lunga tira nel nostro comune; in fine si vinse e fecesi per riformazione di comune che niuno cittadino di Firenze potesse stare in quel servizio appresso all'imperatore più che quattro mesi, e che alcuna grazia, ufficio, o beneficio reale o personale per i detti ambasciatori o per loro successori si dovesse ricevere o impetrare, sotto gravi pene, acciocché la speranza si troncasse a tutti della propria utilità [...]” – „Amikor elmentek, a polgárok közül sokan úgy gondolták, hogy el kell végezni, amit elrendeltek [a városi kormányzat], de mivel a követek a polgárok egy csoportjának legismertebb vezetői közül kerültek ki, attól tartottak, hogy azok [a követek] állandóan a császár és tanácsa mellett tartózkodván a comune és a polgárok közszabadságára veszélyes dolgokat követhetnek el, ezért felmerült a kérdés, hogy korlátozzák huzamosabb ott tartózkodásuk idejét. Végül megegyeztek abban, hogy egyetlen firenzei polgár sem maradhat négy hónapnál tovább a császár szolgálatában, és hogy a követek vagy utódaik számára semmilyen kegyelmet, hivatalt, királyi vagy személyes juttatást nem kaphatnak vagy követelhetnek, súlyos büntetés terhe mellett, hogy ne tápláljanak reményt saját haszon szerzésére [...]” (A tanulmányban olvasható fordítások a szerző munkái.)

és már előre elrettentette őket minden olyan szándékuktól, hogy a firenzei kormány jóváhagyása nélkül császári szolgálatot vállaljanak vagy császári támogatásokat fogadjanak el. Amint Villani szarkasztikusan megjegyezte, ez egyben véget is vetett a követek egyébként veszélyes és drága megbízásaiból származó bármilyen személyes haszon reményének. Mindez határozottan mutatja a közvélemény aggodalmait azokkal a veszélyekkel kapcsolatban, amelyeket a császár jelenthetett Firenze szabadságaira nézve, és ez is hozzájárulhatott ahhoz, hogy mind IV. Károly, mind IV. Vencel udvarában viszonylag kevés firenzei tartózkodott huzamosabb ideig.

A németországi előzetes tárgyalásokat tehát a firenzeiek nem tartották sikeresnek, és amikor IV. Károly 1354–1355-ben először jelent meg személyesen Itáliában, a császár szándékainak megítélése a firenzei közvéleményben tovább romlott, főként mert az uralkodó megpróbálta Firenzével kétszeresen megfizettetni jogainak és kiváltságainak megerősítését, amit – érthető módon – erősen nehezményeztek. A tárgyalások eredményeit Matteo Villani kötelességtudóan rögzítette és kommentálta. Firenze kénytelen volt „fizetni és így eltéríteni” a császárt a területeitől azzal, hogy 100 000 aranyforintot ígért neki, amit egyébként Villani szerint meg lehetett volna spórolni, ha ügyesebb városvezetésük és követeik vannak.¹⁸ A császár első találkozása a firenzei küldöttséggel 1355-ben Pisában azonban alkalmat adott arra is, hogy az itáliai kortársak személyes benyomásokat alakítsanak ki róla.

Villani – aki hangsúlyozta, hogy a császár jellemzése során mások tapasztalataira támaszkodott – egyszerűen és szerényen öltözködő, kevés pénzt költő, ugyanakkor pénzeket nagyon hatékonyan beszédő uralkodóként írta le.¹⁹ Itt a császár szerény külső megjelenését és viselkedését a krónikás összességében pozitívan ítéli meg, ami azonban éles ellentétben áll a firenzei diplomáktól elvárt reprezentációs normákkal kapcsolatos megjegyzésével, amint azt korábban láthattuk. Villani a krónika más részein azonban már nem volt ilyen elnéző, különösen kemény jelzőket használt a koronázó út költségeiről folytatott tárgyalások leírásakor. Itt már IV. Károlyt pénzsűkében lévő és nagyon fősvény császárként írta le.²⁰ A Német-római Birodalom nem biztosított rendszeres uralkodói jövedelmeket, ezért a késő középkori német-római császárok lehetőségeit a gyakorlatban az úgynevezett Hausmachtjuk, azaz az általuk dinasztikus, családi stb. alapon uralt területek, más szóval a hátországuk által biztosított források határozták meg. IV. Károly anyagi

¹⁸ Villani, M.: Cronaca i. m. Cronaca, b. 4, c. 71.

¹⁹ Uo., c. 74, o. 151: „poco spendeva, e con molta industria ragunava pecunia e non provvedeva bene, chi lo serviva in arme” – „keveset költött és sok fáradtsággal gyűjtött pénzt és nem gondoskodott azokról a fegyveresekről, akik szolgálták őt”. IV. Károly gazdaságpolitikájára lásd Stefan Weiss: Karl IV. und das Geld – Einige Beobachtungen. In: Rom 1312. i. m. 207–220.

²⁰ Villani, M.: Cronaca i. m. b. 4, c. 71, o. 150: „Imperadore povero di moneta e stretto d'animo” – „kispénzü és fősvény császár”.

helyzete határozottan kedvező volt e téren, a Cseh Királyság jövedelmei által biztosított jelentős anyagi forrásokra támaszkodhatott, pénzügyekben való jártasságát pedig a kutatás is igazolja.²¹ Villani emellett dicsérte a császár tárgyalási készségét és döntéshozói kvalitásait is.²² A császár leírása összességében egy józan, rátermett és kissé takarékos kereskedő tulajdonságait mutatja, ami feltehetőleg nem volt idegen a firenzei krónikás értékrendjétől. Villani véleményét a császár Itáliába érkezéséről az is befolyásolhatta, hogy negatívan vélekedett a korrupt pápaságról, az egyházszakadásról és azokról a guelf párthoz tartozó firenzei honfitársairól is, akik azt a politikát követték, hogy személyes ellenfeleiket Firenzében ghibellineknek bélyegezték és eltiltották őket a városi hivataloktól. A császár megjelenése pedig reményt adott arra, hogy a feszült és kaotikus politikai helyzet normalizálódhat.²³

IV. Károly második itáliai útja már egyértelműen sokkal negatívabb visszhangot váltott ki az itáliai szerzőkből, ahogyan azt a humanista Benvenuto da Imola leírta.²⁴ Ez nem is annyira meglepő, tekintve, hogy az uralkodó ismét jelentős pénzbeli hozzájárulást követelt itáliai alattvalóitól.

IV. Károly igen hatékonyan kezelte a császári jövedelmeket, köztük a firenzei hozzájárulásokat is, amit a Firenzei Állami Levéltárban őrzött császári

²¹ Lásd Weiss, S.: Karl IV. i. m. 207–220.

²² Villani, M.: Cronaca i. m. b. 4, c. 74, o. 151: „Suo costume era eziandio, stando a udienza, di tenere verghette di salcio in mano e uno coltellino, e tagliare a suo diletto minutamente e oltre al lavorio delle mani, avendo gli uomini ginocchioni innanzi a sporre le loro petizioni, movea gli occhi intorno a' circostanti per modo, che a coloro che gli parlavano pareva che non dovesse attendere a loro udienza e nondimeno intendea e udiva nobilmente e con poche parole piene di sustanzia rispondenti alle domande, secondo sua volontà e senza altra deliberazione di tempo o di consiglio faceva pienamente savie risposte. E però furono in lui in uno stante tre atti senza offendere o variare l'intelletto, il vario riguardo degli occhi, il lavorare con le mani e con pieno intendimento dare l'udienze e fare le premeditate risposte, cosa mirabile e assai notevole in uno signore.” – „Szokása volt az is, hogy az audiencián ülve fűzfa vesszőket és egy kis kést tartva a kezében kedvére faragott aprólékosan, és a keze munkája mellett, miközben az emberek térdepeltek előtte, hogy előadják kéréseiket, a tekintetét úgy járatta a körülötte lévő emberek között, hogy úgy tűnt a hozzá szólóknak, nem is figyel rájuk és nem hallgatja őket, pedig tiszteletreméltó módon meghallgatta és értette [mondanivalójukat], és kevés, de bölcs szóval, a kérdésekre válaszolva, akarata szerint, minden egyéb tanácskozás nélkül, bölcs válaszokat adott. És így egyszerre cselekedett háromféle dolgot anélkül, hogy az értelmét gyengítette volna, szemeivel folyamatosan felmérte a körülötte lévőket, [miközben] kétkezi munkát végzett és ugyanakkor figyelte és értette az audiencián elhangzottakat, és gyors válaszokat adott, ami figyelemre és csodálatra méltó egy úr esetében.”

²³ Matteo Villani középosztálybeli kereskedőként maga is belekeveredett a nagy városi frakciók vitáiba, ami oda vezetett, hogy 1362-ben egy ghibellin-ellenes perben bíróság elé állították. *Gene A. Brucker: Florentine Politics and Society 1343–1378*. Princeton 1962. Lásd még *Alexander Lee: Humanism and Empire: The Imperial Ideal in Fourteenth-Century Italy*. Oxford 2018. 143–145.

²⁴ Benvenuto da Imola kapcsán lásd *Lee, A.: Humanism and Empire* i. m. 153. „Carolus de Lucim-borgo [...] qui bis venit Italiam, maxime secundavice, tempore Urbani V cum terribili exercitu [...] ab omnibus pecunias accepit, et omnium libertates, quas potuit, vendidit: vivat ergo infamia semper eius” – „Luxemburgi Károly [...], aki kétszer jött Itáliába, másodjára V. Orbán pápa idejében érkezett iszonyatos hadsereggel [...] mindenkitől pénzt vett el, és eladta mindazokat a szabadságjogokat, amelyek felett rendelkezett: ezért gyalázata örökké él.” Az idézet uo. 154. 66. jegyzet.

parancslevelek adatai is igazolnak.²⁵ IV. Vencel és Zsigmond esetében alig maradt fenn ilyen utasítás. E jövedelmeket jórészt helyben, főként az itáliai származású udvari emberek kifizetésére fordították, az adományozottak pedig, akik rendelkeztek helyi kapcsolatokkal, el tudták érni a kifizetések teljesítését.²⁶ Így a birodalom távoli területén is biztosított volt a birodalmi jövedelmek hatékony felhasználása.

Ha közelebbről megvizsgáljuk forrásainkat, néhány fontos megfigyelést tehetünk.²⁷ Először is, egyértelmű, hogy bár IV. Károly udvarában számos itáliai (sőt néhány toszkán) jelenléte is kimutatható, de valójában csak nagyon kevés firenzei állt a császár szolgálatában. A császári udvar és Firenze kapcsolata kapcsán mindössze egyetlen firenzei érintettségű császári vásárlásra találtam adatot, ekkor Pomerániai Erzsébet császárné (1363–1378) 1200 firenzei forint (fl) értékben vásárolt gyöngyöket, és a császár ezzel az összeggel Baldassare degli Obriachinak maradt adós.²⁸ Ez egyértelműen nem reprezentatív adat, de a fennmaradt források csekély száma arra utal, hogy a kereskedelmi kapcsolatok az udvar és a firenzeiek között mindenképpen szerényebbek voltak ebben a korszakban. A Károly körül lévő kevés firenzei többnyire a szolgálói közé tartozott; mindössze négy palotagrófot sikerült azonosítani a Firenzei Állami Levéltár Riformaggioni, Atti pubblici anyagában, akik hagyományosan ghibellin családokból származtak.²⁹ A Firenze által uralt két közeli város, a ghibellin Pistoia és Prato vezető családjai is megjelennek az iratokban, a Panciatichi család, valamint Riccardo Cancellieri és Fenzius degli Albertini azonosítható.³⁰ Többségük már VII. Henrikhez is kötődött, és a császári hatalom jelentős támogatói voltak Észak-Itáliában.³¹

²⁵ Acta Karoli IV Imperatoris Inedita. Ein Beitrag zu den Urkunden Kaiser Karls IV. aus Italienischen Archiven gesammelt und herausgegeben. Hrsg. Franz Zimmermann. Innsbruck 1891. Nr. 84–86., 88–89., 91–98., 102–105., 107., 109., 115–117.; Weiss, S.: Karl IV. i. m. 216.

²⁶ Uo. 217.

²⁷ ASFi. Diplomatico Riformagioni Atti pubblici. fond anyaga.

²⁸ ASFi. Diplomatico Riformagioni Atti pubblici. 1369. máj. 12.

²⁹ Riccardo di Lazzaro Cancellieri, ASFi. Diplomatico. Rocchettini di Pistoia, 1367. szept. 14.; Diliano d'Agnolo Panciatichi, ASFi. Diplomatico. Pistoia, Vescovado, 1368. szept. 21.; Fensio degli Albertini, ASFi. Diplomatico Riformagioni Atti pubblici. 1356. febr. 10.; Niccolò és Francesco di Fensio degli Albertini, ASFi. Diplomatico Riformagioni Atti pubblici. 1361. jan. 31.

³⁰ Uo.

³¹ [RIplus] Regg. Karl IV. (Diplome) [n. 1971]. In: Regesta Imperii Online (<https://bit.ly/3ddV5ea>, letöltés 2022. aug. 2.); Prága, 1352. febr. 10. (letöltés 2022. jún. 2.) Már VII. Henrik is alkalmazott egy toszkán szakértőt pénzügyeinek intézésére: Simone Filippi degli Realit Pistoia városából. Tevékenységét részletesen elemezte Mark Mersiowsky: Das Finanzwesen der Luxemburger und seine Vorbilder. Ein Blick auf die Rechnungen. In: Rom 1312. i. m. 149–185., itt: 163–166. Lásd még Widder, E.: Die Luxemburger i. m. 229.

Ha összehasonlítjuk IV. Károly és IV. Vencel Firenzéhez való viszonyát, az már első pillantásra markáns különbségeket mutat. IV. Károly kétségkívül meglehetősen aktív volt Itáliában, különösen az itáliai útjai körüli időszakokban. Személyesen is jelen volt a félszigeten, így viselkedéséről, tevékenységéről a firenzeiek első kézből származó tapasztalatokra a tehettek szert. Vencel esetében általában a passzivitását szokták hangsúlyozni, ami sok szempontból jogos lehet, ugyanakkor az elmaradt Romzugra vonatkozó források arra utalnak, hogy az uralkodó e téren próbált kezdeményezőként fellépni.³² Egyértelműen szándékában állt, hogy Rómában megkoronáztassa magát, ezért trónra lépése után igyekezett aktívan felvenni a diplomáciai kapcsolatokat Firenzével. Az uralkodó a szokásoknak megfelelően követet küldött a firenzei kormányhoz, ezzel kezdeményezte a tárgyalások megindítását. A toszkán város azonban ebben az esetben ragaszkodott a császárral folytatandó személyes tárgyalásokhoz, és sikeresen elkerülte, hogy a követtel, Konrad von Kreyggel, IV. Vencel udvarmesterével és tanácsosával a választott császárnak történő bármilyen fizetségről megállapodjanak.³³

Kreyg az uralkodótól a firenzei befizetés terhére költségtérítést kapott, hogy fedezze küldetésének költségeit, ahhoz hasonlóan, ahogyan azt korábban IV. Károly idején is intézték.³⁴ A küldetés azonban sikertelenül zárult, a követ végül megállapodás helyett ígérekkel távozott, a firenzei városvezetés pedig a császár ismétlődő panaszai ellenére három egymást követő évben sem küldte el követeit, állítólag azon egyszerű oknál fogva, hogy a választott küldöttségek nem voltak hajlandók útnak indulni.³⁵ Marchionne di Coppo Stefani, aki a Vencelhez küldött harmadik választott firenzei küldöttség tagja volt, emlékirataiban leírta: végül ő és követ társai, Niccoló Rabatta, Zanobi Guidotti és a jegyző Francesco di ser Lando Fortini elfogadták a megbízást. Stefanit azonban elsősorban csak a követség költségeinek megtérítése érdekelte, és egy szót sem írt magáról a küldetésről vagy a királyról.³⁶

³² *Hlaváček, I.*: Höfe i. m. 62. A IV. Vencel uralkodása alatti bel- és külföldi császári diplomáciai küldetésekről lásd uo. 64.

³³ A legátusok kiválasztásáról IV. Vencel uralkodása alatt és általában a mantovai követek jól ismert 1383-as jelentéséről, valamint IV. Vencel udvaráról lásd *Hlaváček, I.*: Höfe i. m. 59., 72. Kreyg küldetéséről lásd még a 16. században élt Scipiano Ammirato krónikáját: *Istorie Fiorentine di Scipiano Ammirato con l'aggiunte di Scipiano Ammirato il Giovane*. Ridotta a miglior lezione da F. Ranalli. Parte prima, Tomo terzo. Firenze 1847. Libro Decimoquarto 317.

³⁴ ASFI. Diplomatico Riformaggioni. Atti Pubblici. Nürnberg, 1379. márc. 23.

³⁵ A korai firenzei városi statútumok követségekkel kapcsolatos rendelkezései általában ezt a viszonylag gyakran felmerülő problémát igyekeztek szabályozni, kilátásba helyezve az eseti követi megbízást elfogadni vonakodó firenzei polgárok büntetését. A követségek professzionálisabb szabályozása az 1415. évi statútumhoz köthető, amelyben már a követek állomáshelyről való távozásának engedélyezését is szabályozták. *Gilli, P.*: *Ambassades et ambassadeurs* i. m.

³⁶ *Marchionne di Coppo Stefani*: *Cronaca fiorentina*. A cura di Niccoló Rodolico. Città di Castello 1903. Vol. 30, b. 11, Rubrica Nr. 895., 389–390.: „Nel [...] [1381] andarono allo Imperadore

Kezdetben tehát Firenze volt az, amely került a diplomáciai kapcsolatok felvételét. E húzódozást feltehetőleg a város Vencel apjával és elődjével kapcsolatos korábbi tapasztalatai indokolták. A firenzeiek ekkor már egyértelműen rendkívül drágának és megbízhatatlannak tartották a császári védelmet, Vencel pedig nem volt elég kitartó és határozott annak érdekében, hogy legyőzze az ellenállásukat,³⁷ ráadásul hamarosan készségeiből szövetségesre talált a milánói Gian Galeazzo Visconti személyében, akit tábornoki helytartóvá nevezett ki. (Legalább még egy alkalommal azonban biztosan megpróbált Firenzével szövetkezni a tervezett római úthoz, ezt azonban a firenzei kormányzat ismét visszautasította.)³⁸

A pápasággal megromlott viszony az 1375–1378-as Otto Santi háborúval érte el a tetőpontját, egy olyan időszakban, amelyet egyrészt a pápaság római visszatérésének előkészületei, másrészt a Közép-Itáliát sújtó járványok és éhínségek határoztak meg.³⁹ Ez az időszak negatívan hatott a külföldön szerencsét próbáló firenzeiek lehetőségeire is. Firenze pedig újra a Német-római Birodalom támogatását kereste, azzal próbálta ellensúlyozni a pápaság növekvő követeléseit, a császár támogatására azonban nem számíthatott Gian Galeazzo Visconti egyre fenyegetőbb expanzív politikájával szemben.⁴⁰

Coluccio Salutati, Firenze kancellárja (1374–1406) és más korabeli humanisták azon a véleményen voltak, hogy a távoli birodalom, mint fő-hűbérúr, elvben sikeresen megvédhette volna a toszkán várost, ha nem az a IV. Vencel a császár, aki végül 1395-ben jelentős összegért cserébe Milánó hercegi címét adományozta Visconti számára.⁴¹ A német fejedelmek megdöbbenésére és Firenze kétségbeesésére az uralkodó egy területileg független hercegséget hozott létre. A firenzeiek számára ez volt az utolsó csepp a pohárban, így nem meglepő, hogy a firenzei kormány Vencel trónfosztásában és egy új császár megválasztásában látta a megoldást. A többi lehetséges jelölttel szemben határozottan Pfalzi Rupertet

ambasciadori, perocché piú tempo, bene due anni innanzi, s'era ricevuti ambasciadori da lui per tre volte, infino a questo dí [...] Di che ogni volta gli era risposto di rispondere per boce viva, e poi praticato, e essere eletti ambasciadori, [...] e così tre volte eletti, ma non iti; pure in questo mese andarono, e furono questi: Niccolò da Rabatta e Marchionne di Coppo Stefani e Zanobi Guidotti, legnaiuolo, e per notaio per fare le scritture andò ser Francesco di ser Lando Fortini. Stetto mesi cinque e dí e non feciono conclusione, [...] e sarebbesi concluso con meno spesa di 30000 fiorini, avendo ciò che 'l Comune addimandava.”

³⁷ Vencel ellentmondásos politikai tevékenységéről lásd még *Hlaváček, I.*: Höfe i. m. 64.

³⁸ *Lee, A.*: Humanism and Empire i. m. 162.

³⁹ A háború kitörésének az volt az oka, hogy a pápai legátus elutasította Firenze gabonakérelmét, ugyanakkor John Hawkwood zsoldosvezér firenzei területre tört be. Firenze mindezt a meggyengítésére tett kísérletnek tekintette, felállított egy városi háborús magisztrátust, az Otto di Guerrát, és ligát szervezett az avignoni pápai udvar ellen, válaszul a pápa kiátkozta a várost. A háború elnevezése Otto di Santi, a felállított magisztrátus nevének módosításából származik, amellyel Firenze értékelte álláspontját a kiátkozásával kapcsolatban is.

⁴⁰ *Lee, A.*: Humanism and Empire i. m. 162.

⁴¹ Uo.

támogatta; Itáliában különösen a pápánál, László nápolyi királynál és a velencei Signoriánál lépett fel Rupert elismerése érdekében.⁴²

A firenzeiek IV. Vencelről alkotott, a városban ekkorra általánossá vált, rendkívül negatív megítélése kézzelfogható mind a nyilvános politikai írásokban, mind a kortárs *ricordanze* forrásokban.⁴³ Egy firenzei kereskedő, Giovanni di Pagolo Morelli művében kifejezetten negatív képet festett róla. A feljegyzésből egyértelmű, hogy Morelli meglehetősen jól tájékozott volt az állítólag részeges Vencel 1398. évi diplomáciai botlásával kapcsolatban is, amelyet akkor követett el, amikor Reimsben találkozott a francia királlyal. Az egyházszakadásról tárgyalt volna VI. Károllyal és III. Károly navarrai királlyal, de túlságosan részeg volt és késve érkezett a megbeszélésre.⁴⁴ Morelli mindenesetre tanulságként fontosnak tartotta ezt is megemlíteni: „A birodalom méltósága elveszett azok miatt, akik uralkodtak benne, mert az egy semmirekellő, részeges ember volt.”⁴⁵ Scipione Ammirato is szentelt néhány sort a „nem jó főurak és fejedelmek által okozott nyomorúságnak, és megemlítette Vencel lemondatását, hozzátéve: „ez ritka eset, de még ez is megtörténhet méltatlan urakkal.”⁴⁶

Firenzében tehát IV. Vencelnek negatív volt a megítélése, ami részben a birodalommal szemben támasztott, beteljesületlen firenzei elvárásoknak is betudható. Esetében ugyanakkor személyes tapasztalatra sem támaszkodhattak, hiszen, mint fentebb láthattuk, a firenzei kormányzat még követeket is vonakodott küldeni hozzá.⁴⁷ Az egyetlen, firenzei forrásokból ismert követség után, Marchionne di Coppo Stefani és követtsérsai által benyújtott jelentés pedig nagyrészt hallgat a császár személyéről, ami meglepő, mert ez nem jellemző a követjelentésekre. Ez a hallgatás jellemző más firenzei kereskedő-krónikások esetében is, akik közül Bonaccorso di Neri Pitti érdemes kiemelni. Pitti ugyan nem mindig megbízható krónikása saját kalandjainak, de kétségtelen, hogy széleskörű ismeretekkel rendelkezett a korabeli európai udvari körökről. Gyakorlott utazó volt, aki használta a firenzei üzletemberek kiterjedt európai hálózatát, amely a 15. század fordulóján Európa nagy részére kiterjedt. Budától Londonig, Brüsszeltől Párizsig utazott, és feltehetően ismerte a Luxemburgi-dinasztia néhány tagját is, hiszen

⁴² Deutsche Reichstagsakten unter König Ruprecht. Bd. IV. Erste Abteilung. 1400–1401. Hrsg. Julius Weizsacker. Gotha 1882. (a továbbiakban: RTA IV) Nr. 301., 196., 260.

⁴³ RTA IV, Nr. 196. Lee, A.: Humanism and Empire i. m. 163–169., 175.

⁴⁴ Gerald Schwedler: Deutsch-Französische Herrschertreffen im 14. Jahrhundert. Dynastische und staatliche Beziehungen im Wandel. In: Regnum et Imperium. Die französisch-deutschen Beziehungen im 14. und 15. Jahrhundert. Hrsg. Stephan Weiss. München 2008. 55–100., itt 90–97.

⁴⁵ Giovanni di Pagolo Morelli: Ricordi. In: Mercanti scrittori i. m. 101–341., itt: 255.: „[...] la dignità dello imperio veniva a mancare per rispetto di quelli che la possedea, con ciò fusse cosa che esso era uomo di niente e uno ubriaco.”

⁴⁶ Istorie fiorentine di Scipione Ammirato i. m. Libro Quindicesimo 388–389.

⁴⁷ A császári hatalom reprezentációjának hiányosságairól IV. Vencel uralkodása alatt lásd Hlaváček, I.: Höfe i. m. 247.

feljegyzéseiben említi, hogy Brüsszelben találkozott és kockázott Vencellel, Brabant hercegével, IV. Vencel nagybátyjával.⁴⁸

Pitti – amint azt a következő bekezdésekben látni fogjuk – gyakran bizonygatta meglévő jó kapcsolatait, ezért meglepő, hogy bár minden bizonnyal rendelkezett róla információkkal, emlékirataiban ő is teljesen kihagyta IV. Vencel említését. Bizonyos esetekben azonban éppen az említés hiánya az, ami történeti szempontból értelmezhető. Pitti esete valószínűleg ilyen.

IV. Vencel egyébként kezdetben átvette elődje, IV. Károly bizalmas udvari körét, majd fokozatosan alakította át császári udvarát.⁴⁹ Úgy tűnik, Kreyg, a sikertelen firenzei legátus, IV. Vencel megválasztásától kezdve egyik megbízható tisztviselője volt, és udvarmesterként irányította a pénzügyi adminisztrációt.⁵⁰ A Firenzében fennmaradt források arról tanúskodnak, hogy Vencel udvarából is hiányoztak a firenzeiek, egy tanácsosát és familiárisát kivéve, bizonyos Ubaldinus Bonamicit, Cortona püspökét, Sassari érsekét.⁵¹ Bonamici anyai ágon rokonságban állt az előzőtt firenzei Ubaldini családdal. Az Ubaldini egykor jelentős ghibellin család volt, amely a 14. század elején elvesztette Firenze környéki birtokait. Bonamici ugyanakkor IX. Bonifác pápa bizalmasa, pápai legátus és adószedő, Cortona püspöke, majd Sassari érseke volt. A császár számára diplomáciai küldetéseket teljesített, főként a Vatikánban, és elsősorban a tervezett római koronázás előkészítése volt a feladata.

Közvetlenül IV. Vencel trónfosztása után Firenze természetesen teljesítette az általa is támogatott, megválasztott német királlyal szemben fennálló kötelezettségét: 1401 tavaszán firenzei követek érkeztek a németországi Ambergbe, hogy üdvözljék az újonnan megválasztott Pfalzi Rupertet.⁵² Ez alkalommal a már említett Bonaccorso di Neri Pitti feladata volt, hogy az új császárral megerősítse Firenze szabadságait, és tárgyalásokat folytasson a városállam által a

⁴⁸ *Bonaccorso Pitti*: Ricordi. In: Mercanti scrittori. i. m. 341–503., itt: 380.

⁴⁹ Udvaráról lásd Ivan Hlaváček számos tanulmányát: *Hlaváček, I.*: Höfe i. m., *Uß*: Das Urkunden- und Kanzleiwesen des Böhmischen und Römischen Königs Wenzel. Stuttgart 1970.

⁵⁰ Első említése ebben a tisztségben a [RIplus] Regg. Wenzel [n. 351]. In: Regesta Imperii Online, 1379. márc. 19. (<https://bit.ly/3dhPp2W>, letöltés 2022. aug. 1.); Kreyg befolyásos karintiai nemesi családból származott, a család tagjai később is fontos pozíciókat töltöttek be a császári szolgálatban, lásd [RI XIII] H. 12, Nr. 53. In: Regesta Imperii Online, 1441. máj. 3. (<https://bit.ly/3A7Znwt>, letöltés 2022. aug. 1.)

⁵¹ IV. Vencel levele II. Bonifác pápához, ajánlólevél Ubaldinus firenzei és Nicolaus prágai legátusok számára. Deutsche Reichstagsakten. Bd. 2. Deutsche Reichstagsakten unter König Wenzel 1388–1397. Abteilung 2. Hrsg. Julius Weizsäcker. München. 1874. (a továbbiakban: RTA II) Nr. 216. Prága, 1390. nov. 21.; IV. Vencel utasítása legátusaihoz: RTA II, Nr. 217. Prága, 1390. nov. 21.; II. Bonifác pápa a firenzei Ubaldinusnak a tized beszédéről: RTA II, Nr. 218. Prága, 1391. jan. 21. Lásd még *Hlaváček, I.*: Höfe i. m. 146. Az udvar külföldi tisztviselőiről lásd uo. 257.

⁵² A firenzei legátusok érkezése az iratok szerint megközelítőleg március végére vagy április elejére tehető, lásd RTA IV, Nr. 258. Lásd még Deutsche Reichstagsakten Bd. 5. Deutsche Reichstagsakten unter König Ruprecht, Abteilung 2. D. Verhältnis zu Florenz. Hrsg. Julius Weizsäcker. Gotha 1885. (a továbbiakban: RTA V) Nr. 27–36.

császári költségvetésbe fizetendő pénzügyi hozzájárulásról.⁵³ Pitti hosszas leírása szerint a tárgyalások jól végződtek. A firenzeiek csökkenteni tudták a császári tárgyalófelek által kért túlzottan magas összeget, és sikerült meggyőzniük a császárt, hogy haladéktalanul induljon Itáliába.⁵⁴ Pitti maga is kapott egy címerbővítést Ruperttől. Az adományozott végtelen hálától és büszkeségtől vezérelve még egy olasz nyelvű szonettet is költött, amelyben leírta a címet, és megénekelte a *Reichsregisterbüchert*, a német-római császári kancellária másolati könyveit is, amelyekbe az adományt bejegyezték.⁵⁵ A szonett talán nem tartozik a kiemelkedő irodalmi művek közé; ugyanakkor versbe szedve örökíti meg az egyik legjelentősebb német-római kancelláriai forrást, az emlékirat pedig értékes, ugyanakkor szubjektív forrásnak tekinthető a szerző diplomáciai küldetéséről.

Pitti képe az uralkodóról egy kissé felkészületlen, de összességében pozitív személyiséget mutat, persze értékelése nem volt teljesen önzetlen. Más firenzei krónikások nem osztották Ruperttről alkotott jó véleményét.⁵⁶ Elődjeivel, a Luxemburg-dinasztia császáraival ellentétben Pfalzi Rupert nem rendelkezett jelentős *Hausmacht*tal, ezért állandóan pénzhíánnyal küzdött, a pótlást a császári jövedelmekből remélve. Rupert a Luxemburgi-házat nagy veszélynek tekintette újonnan megszerzett trónjára nézve, ezért rá lehetett venni, hogy Itáliába induljon, és mindenekelőtt Firenze érdekeit támogassa a milánói herceggel szemben. Az új uralkodó itáliai hadjárata azonban végül egy évvel később, a firenzei kormány megdöbbenésére és csalódottságára, kudarcot vallott.⁵⁷ Így nem lehetett arra számítani, hogy Firenze erős támogatója lesz Itáliában, illetve, hogy feloldja az egyházszakadást, amely az itáliai városokat állandó bizonytalanságban tartotta.

⁵³ Lásd Bonaccorso di Neri Pitti emlékiratait: *Pitti, B.: Ricordi i. m.* A firenzei kormányzatnak a küldetéséről szóló jelentéséről lásd RTA V, Nr. 27. A megállapodásról lásd RTA IV, Nr. 301., 358.

⁵⁴ Firenze, 1401. máj. 12. A firenzei Comune levele a császár meghívására Itáliába, a koronázásra. RTA IV, Nr. 304. (Nürnberg, 1401. máj. 22.); I. Rupert levele Firenzébe a császári koronázást célzó római útjához való anyagi hozzájárulásról: RTA IV, Nr. 305.; *Lazzarini, I.: Communication and Conflict i. m.* 207.

⁵⁵ Az eredeti szöveget lásd *Pitti, B.: Ricordi i. m.* 425–426.: „CCCCI e mille l' an corant, / Nella città di Trento re Rupert / Volle lo scudo mio esser copert / De l'arme suo', lion d'oro rampant / E volle e comandò in quello stant / Nel suo ligistro fosse scritto apert / Il nome di noi cinque, sicché ciert / Ciascun l'avesse nello scudo ondant. / Donocci brivilegio e fecci degni / Di nobiltà co' nostri discendenti; / Possiam portare in arme nostri segni.” – „Ebben az 1401. évben /Trento városában Rupert király / Elrendelte, hogy címeremet / Saját címerével, egy arany oroszlánnal egészítsék ki / Megparancsolta és elrendelte ott helyben, / Hogy a császári másolati könyvbe írják be / Ötünk nevét, hogy mindegyikünk [címerén,] / Hullámos pajzsunkon ott legyen az oroszlán. / Megadta nekünk ezt a kiváltságot, és méltóvá tett bennünket / Nemességre, leszármazottainkkal együtt. / Jogunk van címerünkben az ő címerét viselni, / a nemesi rang egyéb jeleivel együtt.” A kiterjesztett címer adományozásáról lásd még: RTA V. 58. 10. jegyzet.

⁵⁶ *Cronica volgare di anonimo fiorentino: dall'anno 1385 al 1409 / già attribuita a Piero di Giovanni Minerbetti.* A cura di Elina Bellondi. Città di Castello 1915–1918. 262–269.

⁵⁷ Velence, 1402. jan. 14. Rupert király levele Strasbourgba a sikertelennek bizonyult római utazás kísérletéről és Firenze tartozásáról: RTA V, 246., sub. Nr. 185.

Rupert 1410-ben bekövetkezett halála után a Luxemburgi-ház visszaszerezte a Német-római Császárság feletti ellenőrzést, előbb Jobst morva örgrófot (1410–1411) választották meg, annak alig egy évvel később bekövetkezett halála után Vencel öccse, Zsigmond magyar király szerezte meg a német királyi címet. 1411-től a császári diplomáciában változó intenzitással ugyan, de újra napirendre került a milánói herceg támogatása, ezúttal elsősorban Zsigmond és Velence erősödő konfliktusa miatt. Zsigmond hosszú uralkodása alatt a toszkán városállam és az uralkodó viszonya ellentmondásos maradt, bár úgy tűnik, hogy a firenzeiek kedvezőbben ítélték meg Luxemburgi Zsigmondot elődeinél. Értékelték, hogy ő kezdeményezte a konstanzi zsinat (1414–1418) összehívását, és összességében az ezt követő évtizedben, amelyet Zsigmondnak a Viscontiakkal való átmeneti konfliktusa is fémjelzett, teljesítette az erős, de szerencsére többnyire távoli, ugyanakkor támogató hatalommal szembeni firenzei elvárásokat.⁵⁸

Zsigmond császári ambícióit és uralkodását a magyarországi jövedelmek tették lehetővé, amelyek *Hausmacht*jának központi részét képezték.⁵⁹ IV. Károlytól és IV. Venceltől eltérően a délnémet kereskedővárosok gazdasági és pénzügyi elitjéhez fűződő, hagyományosan szoros kapcsolatai mellett több, a magyar királyi jövedelmek kezelésében érdekelt itáliai, főként firenzei pénzügyi szakembert és üzletembert is befogadott udvarába.⁶⁰

A magyar királyi pénzügyekre gyakorolt itáliai, firenzei hatással a magyar történetírás is foglalkozott, és hagyományosan fokozatos fejlődésként értelmezte, amelynek kezdetét a kutatók a 14. század első évtizedeiben, a nápolyi Anjou-ház magyarországi megjelenéséhez kötötték. Az újabb szakirodalom azonban kimutatta, hogy I. Károly kíséretével, illetve trónja elfoglalását követően nem érkeztek tömegesen nápolyiak, franciák és itáliaiak a magyar királyi udvarba.⁶¹ A nápolyi Anjouk ugyanakkor szoros kapcsolatban álltak a firenzeiekkel, akik már a 13. század végén is kiváltságos státuszt élveztek Nápolyban, és fontos szerepük

⁵⁸ Kerstin Ras-Dürschner: Der wacklige Thron. Politische Opposition im Reich von 1378 bis 1438. Lang 2003. 282.; Beinhoff, G.: Die Italiener i. m. 32.

⁵⁹ Weiss, S.: Karl IV. i. m. 218–219. Lásd még Petr Elbel: Prag und Ofen als Kaiserresidenzen. Die Verlagerung des Reichsschwerpunkts nach Osten unter den Luxemburgern und deren Folgen für das Reich. In: Rom 1312. i. m. 259–329., itt: 259.

⁶⁰ Weiss, S.: Karl IV. i. m. 218. A magyar királyi jövedelmek és monopóliumok rendszerére és annak 14. századi változásaira lásd Tóth Csaba: Pénzverés és pénzügyigazgatás (1387–1526). In: Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon: gazdaságtörténet, anyagi kultúra, régészet. Szerk. Kubinyi András – Laszlovsky József – Szabó Péter. Bp. 2008. 163–185.; Gyöngyösi Márton: Pénzverés és pénzügyigazgatás (1387–1526). In: Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon i. m. 185–199. Lásd még Engel Pál: Szent István birodalma. A középkori Magyarország története. Bp. 2001. 160.

⁶¹ Csukovits Enikő: Az Anjouk Magyarországon I. I. Károly és uralkodása (1301–0342). Bp. 2012. 54.

volt a királyság pénzügyeinek irányításában.⁶² Ugyanakkor a nemzetközi szakirodalom azt is igazolta, hogy egyes firenzei bankházak nemcsak az Anjouknak a magyar trón megszerzésére irányuló törekvéseiben játszottak szerepet a 14. század elején, hanem kölcsöneikkel Luxemburgi VII. Henrik császári ambícióinak megvalósítását is támogatták ugyanebben az időszakban – mégsem mutatható ki nagyarányú firenzei jelenlét a császári udvarban sem.⁶³

A másik hagyományos, a firenzei pénzverő mesterek magyarországi megjelenésével kapcsolatos érv szintén kissé túlértékeltnek tűnik.⁶⁴ A 14. században számos más középkori államban is megjelentek ugyanis firenzei pénzverő mesterek, nemcsak azokban, amelyek általában a firenzeiek célpontjai voltak, mint Nápoly, Anglia és Franciaország, hanem olyan országokban is, amelyekben abban a korban nem volt számottevő firenzei jelenlét, így Csehországban és Németországban (Schwäbisch Hall, Trento, Koblenz) vagy Ausztriában (Linz, Tirol).⁶⁵ Elképzelhető, hogy a 14. században az itáliai, elsősorban firenzei szakértelem iránt jelentkező általános igénynek érdemes inkább tulajdonítani megjelenésüket a pénzverés területén Magyarországon is. A firenzei jelenlét jelentős növekedése a fennmaradt és jelenleg ismert források alapján későbbi időszakra, a 14. század végére, leginkább Zsigmond magyarországi uralkodásának első éveire tehető.

Általánosságban elmondható, hogy 1420 és 1440 között 19 családhoz tartozó mintegy 30 firenzei jelent meg a császári és magyar királyi pénzügyigazgatásban.⁶⁶ A rendelkezésre álló információk alapján a magyar királyi pénzügyigazgatásban legalább három firenzei származású vezető tisztviselőt lehet azonosítani, míg a császári udvarban 17 familiáris, 11 szolga és 8 palotagróf volt firenzei.⁶⁷ A vezető tisztviselők közül Filippo Scolari, Nofri di Bardo és az utóbbi fia, Leonardus Nofri esetében az

⁶² *David Abulafia: Southern Italy and the Florentine Economy 1265–1370. The Economic History Review* 34. (1981) 3. sz. 377–388.

⁶³ Lásd *Marco Veronesi: Heinrich von Luxemburg und die italienische Hochfinanz. Mittelalterlicher Staatskredit, der Prager Groschen und das florentinische Handelshaus der Macci. In: Vom luxemburgischen Grafen zum europäischen Herrscher. Neue Forschungen zu Heinrich VII. Hrsg. Ellen Widder – Wolfgang Krauth. Luxemburg 2008. 185–223.; Michel Pauly: Auf nach Rom! Materielle und militärische Vorbereitungen des Romzugs Heinrichs VII. In: Rom 1312. i. m. 23–42., itt: 27–29.; Kurt Weissen: Florentiner Kaufleute. In: Zwischen Maas und Rhein. Beziehungen, Begegnungen und Konflikte in einem europäischen Kernraum von der Spätantike bis zum 19. Jahrhundert. Versuch einer Bilanz. (Trierer Historische Forschungen). Trier 2006. 370–372.*

⁶⁴ *Huszár Lajos: A budai pénzverés története a középkorban. Bp. 1958. 50.; Wolfgang von Stromer: Die ausländischen Kammergrafen der Stephanskronen – unter den Königen aus den Häusern Anjou, Luxemburg und Habsburg – Exponenten des Großkapitals. Hamburger Beiträge zur Numismatik 27–29. (1973–1975) 85–106., itt: 85–106.*

⁶⁵ *Weissen, K.: Florentiner Kaufleute i. m. 368–375.*

⁶⁶ *Arany, K.: Florentine families. i. m. 53.*

⁶⁷ Filippo Scolari (1369–1426), más néven Pipo Spano vagy Pipo of Ozora, temesi ispán, lásd *Engel Pál: Ozorai Pipo. In: Ozorai Pipo emlékezete. Szerk. Vadas Ferenc. Szekszárd 1987.; Jörg K. Hoensch: Kaiser Sigismund. Herrscher an der Schwelle zur Neuzeit 1368–1437. München 1996. 481.*

okleveleken szereplő relációs jegyzeteket közelebből szemügyre véve kitűnik, hogy a firenzeiek többnyire pénzügyi feladatokat felügyeltek, és túlnyomórészt magyar királyi ügyeket intéztek, de esetenként császári pénzügyekről/adóügyekről is referáltak.⁶⁸ Mind a magyar királyi, mind a viszonylag kevés fennmaradt császári oklevélben azonos típusú hatáskörök leírása figyelhető meg. Ezek az adószedés felügyeletével kapcsolatos feladatoktól kezdve a kamaraszervezet és a kapcsolódó jogszolgáltatási ellenőrzéseken át egészen az adóbeszedés hatékonyabbá tételére irányuló módosítások tervezésére is kiterjedtek. A Leonardus Nofri relációs jegyzeteit tartalmazó oklevelek némelyike azt is megerősíti, hogy a magyar királyi vagy császári pénzügyi forrásokból származó jövedelmek időnként „kereszt-finanszírozhattak” magas kiadásokat, például katonai akciókat, akár a törökök, akár a husziták ellen.⁶⁹

Zsigmond politikáját a magyar királyság érdekei is befolyásolták: ez ösztönözte őt a Zárát elfoglaló, a dalmát városok feletti ellenőrzést átvevő Velencével szemben egy szövetség felállítására, így azonban szembekerült Firenzével is. Zsigmond uralkodása során legalább két alkalommal is komoly összetűzésbe került az országban élő itáliaiakkal/firenzeikkel. Az első konfliktus 1403-ra nyúlik vissza, amikor magyarországi hatalma még instabil volt. Firenze 1403-ban mind diplomáciai, mind pénzügyi eszközökkel beavatkozott Nápolyi László oldalán a magyar trón körüli összetűzésekbe.⁷⁰ Az 1410-es évek változást hoztak az itáliai politikai kapcsolatokban, aminek következtében Filippo Maria Visconti, Milánó tényleges hercege a Prágában tartózkodó IV. Vencel támogatását kérte Zsigmond ellen, hogy megerősítse korábbi kiváltságait. A herceg még Velencével is szövetkezett, ami arra ösztönözte Firenzét, hogy Zsigmondnál keressen támogatást.⁷¹ Az itáliai politikai viszonyok azonban a következő évtizedekben is bizonytalanok maradtak; Visconti pedig az 1420-as években Itáliában már Zsigmond támogatója volt. Így Firenze Zsigmonddal szemben újra Velencével találta magát szövetségben, ami 1427–1429-ben egy újabb kritikus időszakhoz vezetett, amelynek során sok Magyarországon tartózkodó firenzeit

⁶⁸ *Arany Krisztina*: Firenzei kereskedők, bankárok és hivatalviselők Magyarországon 1370–1450. Propozográfiai adattár. Fons 14. (2007) 483–549., itt: 524., 532–533.; *Szerémi és Ernyei József [Arthur Odescalchi]*: A Majthényiak és a Felvidék. Történelmi és genealógiai tanulmány I. Bp. 1912. 695.

⁶⁹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) Diplomatikai Fényképgyűjtemény 246892. A magyar királyi pénzügyigazgatásban dolgozó firenzeiek elemzéséhez Zsigmond uralkodása idején, lásd általában *Arany Krisztina*: “Had I Stayed Longer With My Gracious Lord, Sigismund, Roman Emperor, So I Could Have Helped My Friends More ...” In: *Florentines in the Financial Administration of King and Emperor Sigismund of Luxembourg in the Light of Chancery Notes*. Eds. Petr Elbel – Klara Hübner – Stanislav Bárta. Brno, Regesta Imperii Beiheft. Megjelenés előtt.

⁷⁰ *Engel P.*: Szent István i. m. 177–178.

⁷¹ *Kovács P.*: Zsigmond király i. m. 11.

üldöztek, és a császár parancsára minden itteni vagyonukat elkobozták. (Ezt a lépést egyébként Zsigmond anyagi szükségletei is erősen indokolhatták.)⁷²

Firenze mindazonáltal mindvégig fenntartotta a diplomáciai kapcsolatot Zsigmonddal, az uralkodó hosszabb sienai tartózkodása alatt többször is követeket küldtek hozzá. A kinevezett követek tapasztalt és képzett firenzei polgárok voltak, akik már rendelkeztek Zsigmondra és udvarára vonatkozó ismeretekkel, sőt diplomáciai küldetéseket teljesítettek annak udvarában, köztük volt Rinaldo di Maso degli Albizzi is, akinek részletes beszámolója fennmaradt 1426-ban Bécsbe, majd Budára és Tatára tett útjáról.⁷³ Albizzi feladata 1427-ben az volt, hogy közvetítsen a Zsigmond és Velence közötti fegyverszünet megkötésében, valamint a békeszerződés feltételeiről tárgyaljon.⁷⁴

Az uralkodóval való tárgyalásokat megkönnyítette az udvarban élő firenzei származású familiárisok jelenléte.⁷⁵ Zsigmond 1432–1433. évi római útja során a császári kíséret tagja volt a már említett Leonardus Noffri is. Az ő feladata volt az utazás pénzügyi vonatkozásainak felügyelete, sőt a sienai forrásokban a császár kincstárnokaként emlékeznek meg róla. A jelek szerint a Sienába érkező firenzei követek számára is rendelkezésre állt közvetítőként, hasonlóan korábbi firenzei diplomáciai küldetéseikhez.⁷⁶

A hivatalos feljegyzésekben és a firenzei követek jelentéseiben Zsigmondot általában kellő tisztelettel említik – még 1403-ban és 1428-ban, a firenzeiek magyarországi bebörtönzése idején is. Apjához, IV. Károlyhoz hasonlóan, általában igen aktív, erős uralkodónak ítélték. A firenzeiek magánfeljegyzéseiben róla kialakult kép ettől némileg eltérő – az ilyen megjegyzések szerzői többnyire saját személyes tapasztalataikat írták le. A személyes iratok és megjegyzések (például az adóbevallások) ellentmondásosak, olykor egyenesen negatív képet rajzolnak az uralkodóról, megbízhatatlannak, akaratosnak és kiszámíthatatlannak ábrázolják őt, különösen az üzleti és hitelügyekben.⁷⁷ Giovanni di Gabriello Panciatichi

⁷² A diplomáciai levelezés a firenzeiek elfogásáról és kiutasításáról a királyságból: Cancelleria, 32, fol. 63v–64r (1429. ápr. 5.), 179v–180r (1429. febr. 7.) és 33, fol. 116v–117r (1427. ápr. 10.). Lásd még *Téke Zsuzsanna*: Firenzei üzletemberek Magyarországon 1373–1403. Történelmi Szemle 37. (1995) 129–151., itt: 149.; *Téke Zs.*: Firenzei kereskedőtársaságok i. m. 205–207.

⁷³ Commissioni di Rinaldo degli Albizzi per il Comune di Firenze dal 1399–1433. II. 1424–1426. A cura di Cesare Guasti. Documenti di storia italiana. Pubblicato a cura della R. Deputazione sugli studi di storia patria per le provincie di Toscana, dell'Umbria e delle Marche. Tomo II. 552–613.; Tomo III. 540–577. Firenze 1869. Albizzi 1426. évi követjárásáról lásd még *E. Kovács Péter*: Egy firenzei követjárás Magyarországon. Századok 144. (2010) 1455–1536.

⁷⁴ *Istorie scritte da Giovanni Cavalcanti I.* Firenze 1838. 488.

⁷⁵ *Arany K.*: Firenzei kereskedők i. m.

⁷⁶ *Kovács P.*: Zsigmond király i. m. 39. A firenzei kormányzattal és annak követeivel 1429-ben fennálló kapcsolataihoz lásd *Téke Zs.*: Firenzei kereskedőtársaságok i. m. 206. Lásd még Commissioni di Rinaldo degli Albizzi i. m. II. 581., III. 577.

⁷⁷ Filippo di Filippo Melanesi és unokaöccsei, ASF, Catasto 1427. 46. fol. 652v; Simone di Pagolo Carnesecchi, ASF, Catasto 1427. 28. fol. 1010v.

adóbevallásában azt állította, hogy „ő [Zsigmond király] nagyon rossz adós, erről bárkitől, akinek üzleti ügyei vannak abban az országban, hírt kaphat”.⁷⁸

A politikai és diplomáciai kontextus, mint láthattuk, erősen alakította a Luxemburg-uralkodókról alkotott képet Firenzében, a személyes tapasztalatok pedig elenyészőek voltak ahhoz, hogy ezt a képet jelentősen megváltoztassák. A császárok többnyire rettegett, bár olykor támogatott itáliai útjaik adhattak ugyan erre lehetőséget, és bár Firenze mindent megtett, hogy megvédje kapuit egy esetleges császári látogatástól, és minimalizálja a tárgyalások során elszenvedett anyagi veszteségeit, az Itáliába érkező császár és kísérete mindig általános kíváncsiságot ébresztett.⁷⁹ Így volt ez VII. Henrik esetében is, és nem volt ez másként utódainál sem. Ami Zsigmondot illeti, meglehetősen késői, 1431–1433. évi római útja olyan időszakban zajlott, amikor uralma stabil volt. Sienai tartózkodásának finanszírozását ugyanakkor természetesen nagyrészt a sienai kormányzat és az itáliai szövetségesek által nyújtott alkalmi kölcsönök fedezték.⁸⁰

A firenzeiek reakciója a toszkán területeken keresztül Rómába tartó császári utazások kapcsán, amelyeket IV. Károly és Zsigmond esetében igen nehezen éltek meg, és az a tény, hogy a különböző császárok aktív és passzív magatartását egyaránt legalábbis fenntartással szemlélték, további kérdéseket is felvet. Úgy tűnik ugyanis, hogy egyfajta kulturális ellentét is hozzájárult ennek a távolságtartó és gyanakvással teli hozzáállásnak a kialakulásához – annak ellenére, hogy a firenzeiek éppen rugalmasságukról voltak ismertek, amellyel hatékonyan és könnyen működtek idegen környezetben.

Ez az ellentét többféleképpen jelenik meg az elbeszélő forrásokban, kezdve a hatalom és a tekintély reprezentációjára vonatkozó elvárásoktól, melyek nem teljesültek, a fejlett és gazdag városi környezetből származó firenzeiek által képviselt viselkedési normák és a császári udvar reprezentációja közötti különbségek megjelenítésén át egészen a német kíséret és az itáliai lakosság közötti félve várt, de általában be nem következett konfliktusokig.⁸¹ Mindennek legegységelműbb megfogalmazása Matteo Villani krónikájában olvasható, aki szerint a németek nyelve és szokásai barbárak, míg az itáliaiak nyelve, szokásai és törvényei alkalmasak arra, hogy a világ tanítómesterei legyenek. Megjegyezte, hogy ez az oka

⁷⁸ Giovanni di Bartolomeo Panciatici adóbevallása, ASFi. Catasto 1427. 53. fol. 1014.

⁷⁹ Valójában az első császár, aki 1432 után Firenzében járt, III. Frigyes volt 1452-ben. Lásd *Niccolò Machiavelli: Le Istorie fiorentine*. Firenze 1843. 6. b. 287.

⁸⁰ Zsigmond 1432. évi bevételeiről lásd *E. Kovács P.: Zsigmond király i. m. 206. (Appendix 5).*

⁸¹ *Villani, M.: Cronaca i. m. b. 4, c. 76, 145.*

annak is, hogy az Itáliába érkező német császárok nem tudták megérteni az itáliaiakat, akik békésen fogadták őket városaikban, helyette erővel léptek fel ellenük, és viszályokat szítottak – így erejüknek köszönhetően voltak hatalmasok, ha már nem lehettek azok erényeik és a szokásaik okán.⁸²

Hozzájárult-e az egyes Luxemburg-uralkodók látszólag negatív megítélése ahhoz, hogy a firenzeiek nem voltak jelen császári udvarukban? Az uralkodók és uralkodóházak által birtokolt közép-európai területek pénzügyi struktúrái és hagyományai, illetve e tényezők hatásai a firenzei vállalkozók jelenlétére vagy éppen hiányára a Luxemburg-házi uralkodók udvarában összetett kérdéskört alkotnak.

A korabeli firenzei visszaemlékezések általában véve visszafogott, bár inkább negatív álláspontot képviselnek a Luxemburg-házi uralkodókkal kapcsolatban, de IV. Károly és Zsigmond esetében egyértelmű különbségek figyelhetők meg IV. Vencelhez képest. Míg az első két Luxemburg személyesen is megjelent Itáliában, és aktív politikát folytatott, amelyet az egyébként vonatkozó gazdag forrásanyag is igazol, addig a távoli Vencel esetében a rá vonatkozó források száma is kisebb. Ugyanezt tükrözi a firenzei kormányzat visszafogott és szokatlanul passzív magatartása a Vencellel történő diplomáciai kapcsolatok felvétele esetén, csakúgy, mint a firenzei polgárok vonakodása a Vencel udvarában végzendő diplomáciai feladatok elvállalásával kapcsolatban. Ilyen feltűnő tartózkodás sem IV. Károly, sem Zsigmond uralkodása alatt nem figyelhető meg, még politikai válság és konfliktus időszakában sem.

A Deutsche Reichstagsakten, a Regesta Imperii és a Firenzei Állami Levéltár Riformagioni általam vizsgált levéltári anyaga alapján kimutatható, hogy bár IV. Károly udvarában voltak olaszok, a firenzeiek kis számban képviseltették magukat. Alkalmazásuk egyébként sem a pénzügyi adminisztrációs pozíciókat érintette, inkább egyéb személyes szolgáltatásokat teljesítettek az uralkodónak. Vencelnek ugyanakkor mindössze egy firenzei származású familiárisa volt, akinek feladata lényegében a pápával való kapcsolattartás volt, míg Zsigmond udvarában számos firenzei üzletember azonosítható. Ez annak tulajdonítható, hogy IV. Károly és IV. Vencel más pénzügyi háttérrel rendelkezett, mint Zsigmond. A cseh királyság jelentős *Hausmacht* volt, de kevésbé hierarchikus pénzügyi igazgatással rendelkezett.

⁸² Uo., c. 78, o. 147: „Apresso é da considerare, che la lingua latina, e costumi e'movimenti della lingua tedesca sono come barbari, e divisati e strani agl'Italiani, la cui lingua e le cui leggi, e' costumi, e gravi, e moderati movimenti, diedono ammaestramento a tutto l'universo, e a loro la monarchia del mondo. E però venendo gl'imperadori della Magna col supremo titolo e volendo con senno e con la forza della Magna leggere gl'Italiani, non lo sanno, e non lo possono fare: e per questo, essendo con pace ricevuti nelle città d'Italia, generano tumulti e commozioni di popoli e in quelli si dilettono, per essere per contraversia quello ch'essere non possono né sanno per virtù, e per ragione d'intendimento di costumi e di vita.”

Elmondható, hogy a Luxemburg-dinasztiából származó első két német-római császár birodalmi pénzügyeinek intézésében sem beszélhetünk a firenzeiek folyamatos, markáns jelenlétéről; bár a dinasztia uralkodásának kezdetén VII. Henrik alkalmazott néhány firenzeit, illetve itáliait. Ezért semmi sem utal arra, hogy Zsigmond király pénzügyi tanácsadóira vonatkozó választását saját családja dinasztikus hagyományai átvételeként értelmezhetnénk. Ellenkezőleg, a firenzei üzletemberek korábban nem dokumentált nagy számát éppen azok az új lehetőségek indokolhatták, amelyeket maga Zsigmond kínált nekik. A Zsigmond udvarához tartozó három firenzei – Filippo Scolari, Nofri di Bardo és Leonardus Nofri – kancelláriai jegyzeteinek elemzése határozott időrendi sorrendet mutat, mindhárman a magyar pénzügyi adminisztrációban kezdtek el dolgozni, és csak később referáltak birodalmi ügyeket.

Egyértelműnek tűnik, hogy a firenzeieknek Zsigmonddal vagy általában a birodalommal szemben esetlegesen felmerülő fenntartásai és politikai ellentétei, még az 1428. évihez hasonló súlyos megtorlások sem akadályozták hosszú távon a firenzeiek jelenlétét a királyságban és a királyi, illetve császári udvarban. Az általuk gyakran hangoztatott, nyilvánvaló regionális, kulturális és gazdasági különbségek sem gátolták meg többségüket abban, hogy Zsigmond udvarában keressenek hasznot és állást. A firenzei pénzügyi szakemberek példátlanul nagy száma Luxemburgi Zsigmond udvarában egész uralkodása alatt egyértelműen igazolható, mint ahogy az is nyilvánvaló, hogy ez az erőteljes jelenlét komolyabb dinasztikus előzmények nélküli, és határozottan Zsigmond uralkodásához köthető.

THE RELATIONS BETWEEN FLORENCE AND THE HOLY ROMAN EMPIRE FROM THE REIGN OF CHARLES IV TO THE DEATH OF SIGISMUND OF LUXEMBURG

By Krisztina Arany

SUMMARY

The massive presence of Italians, especially the Florentines, in the court of Sigismund of Luxemburg is an exceptional phenomenon from multiple perspectives. This is especially true with regard to the filling of the offices of the financial administration in the Kingdom of Hungary, notwithstanding the ups and downs in the ruler's political relationship with the Republic of Florence. The paper examines the question of whether a Florentine presence on the same scale can be detected in the courts of Sigismund's Luxemburg relatives, his father the Emperor Charles IV and his brother the Emperor Wenceslas. Based on Florentine diplomatic and narrative sources, it also seeks to answer the question of whether the image of the various Luxemburg rulers influenced the scale of the Florentine presence in their courts.

Balogh Ádám Tibor

EPIZÓDOK AZ OSZTRÁK–MAGYAR MONARCHIA ÉS BRAZÍLIA KERESKEDELMI KAPCSOLATAINAK TÖRTÉNETÉBŐL

Ausztria–Magyarország tengerentúli külgazdasági kapcsolatainak története idehaza jórészt feltáratlan, méltatlanul elhanyagolt kutatási terület. Magyarországon az Osztrák–Magyar Monarchia nemzetközi kapcsolatait feltérképező elemzéseket sokáig az Európa-centrikusság jellemezte, és bár születtek az elmúlt évtizedekben diplomáciatörténeti művek, melyek a kontinensen túlra tekintenek, ezekben a gazdaságtörténeti vonatkozásokra csak kevesebb figyelem jutott.¹ Ausztria–Magyarország külkapcsolatainak globális léptékekben történő vizsgálatát a történészek több esetben a gyarmatok hiányára hivatkozva hárítják el. Mindazonáltal Hajdú Zoltán is utal egyik tanulmányában a téma boncolhatóságára: „Az OMM mint nagyhatalom akár globális kontextusban is vizsgálendő lenne [...]”,² végül azonban ő maga is kitér e feladat elől: „[...] de valójában azon nagyhatalmak egyike, amelyek nem gyarmatosítottak érdemben a Föld távoli pontjain, így érdek- és kapcsolati rendszere alapvetően Európa-dominánsnak tekinthető”.³ Ez a megállapítás alapjaiban véve helytálló, ám az érvelés másképp is értelmezhető, kiegészíthető: pontosan a gyarmatok hiánya miatt figyelemre méltóak az osztrák–magyar államnak a világ más pontjain – Amerikában, Afrikában, Ázsiában, Ausztráliában – kiépített kereskedelmi és más érdekviszonyai, mivel gyarmatok híján ezek a földrészek nyersanyag- és áruutánpótlás-forrásokat, valamint potenciális felvevőpiacokat jelentettek, így különösen fontos lenne szerepük vizsgálata a dualizmus korszakának kutatásaiban.

Brazília kiválasztását az indokolta, hogy a tengerentúli államok közül a dél-amerikai országban hozta létre a 19. század elején a Habsburg Birodalom

¹ Lásd *Szélinger Balázs*: Magyarország és Etiópia. Formális és informális kapcsolatok a 19. század második felétől a II. világháborúig. Doktori (PhD) értekezés. Szegedi Tudományegyetem. Szeged. 2008.; *Torbágyi Péter*: Magyar kivándorlás Latin-Amerikába az első világháború előtt. Szeged 2009.; *Szente-Varga Mónika*: A gólya és a kolibri. Magyarország és Mexikó kapcsolatai a XIX. századtól napjainkig. Bp. 2012.; *Komár Krisztián*: Az Osztrák–Magyar Monarchia és Egyiptom kapcsolatai 1882–1914. Doktori (PhD) értekezés. Szegedi Tudományegyetem. Szeged 2012.; *Tóth Gergely*: Japán–magyar kapcsolattörténet 1869–1913. Bp. 2018. Ausztráliai vonatkozásokat tartalmaz *Domaniczky Endre*: Válogatott állam- és jogtudományi írások (2010–2020). Bp. 2021.

² *Hajdú Zoltán*: Az Osztrák–Magyar Monarchia: a geopolitikai kényszertől a világpolitikai feleslegességig. Közép-Európai Közlemények 2. (2009) 1. sz. 73–85., itt: 74.

³ Uo.

– benne Magyarország – első diplomáciai kirendeltségét,⁴ lépéseket téve ezzel a transzatlanti kereskedelembe való becsatlakozásra, s ezáltal az osztrák birodalmi törekvések hivatalosan is túlnyúltak Európa nyugati határain. E feltáratlan, a brazil kapcsolatokra fókuszáló kutatási terület⁵ a nemzetközi kapcsolatok, valamint a hálózati elmélet tudományos térnyerésének korában aktualitással bír, már csak azért is, mert a nemzetközi gazdaságban az elmúlt évtizedekben bekövetkezett változások miatt az olyan fejlett államalakulatok, mint Japán, az Amerikai Egyesült Államok vagy épp az Európai Unió a gazdasági dinamizmus csökkenésével szembesültek, míg a fejlődő országok – Kína, India, Brazília, Argentína, Törökország, Dél-Afrika – növekedése felgyorsult.⁶ Mindezek mellett az elmúlt évtizedben a magyar–brazil politikai és gazdasági kapcsolatok fejlesztésére irányuló törekvések figyelhetők meg – Brazília a mai napig Magyarország legfontosabb dél-amerikai kereskedelmi partnere.

Jelen tanulmány célja az Osztrák–Magyar Monarchia Brazíliához fűződő gazdasági kapcsolatainak feltárása, elemzése,⁷ a következő kutatási kérdésekre keresve választ: hogyan épültek ki a két fél közötti nemzetközi kapcsolatok? Mik voltak Brazíliában az Osztrák–Magyar Monarchia gazdasági érdekei? Milyen gazdasági pozíciói voltak a Monarchiának a 19. századi Brazíliában, és ezeket milyen folyamatok erősítették vagy gyengítették? Birodalmi törekvéseket szolgáltattak-e az osztrák–magyar küldöttségek a dél-amerikai országban? Egységes volt-e Brazília jelentőségének megítélésében az osztrák és a magyar kormányzat? Miként szűntek meg a két fél közötti kereskedelmi kapcsolatok?

⁴ *Rudolf Agstner: Austria (-Hungary) and Her Consulates South of the Rio Grande (1828–1918): A Survey.* In: *Transatlantic relations Austria and Latin America in the 19th and 20th centuries.* Eds. Klaus Eisterer – Günter Bischof. Innsbruck 2006. 87.

⁵ Nagy mennyiségű forrás (levéltári dokumentumok, újságcikkek, statisztikai adatok, gazdasági jelentések, haditengerészeti jelentések, közlönyök, fotók, térképek stb.) áll rendelkezésre a téma megismeréséhez. Fazekas István szerint az Osztrák Állami Levéltárban: „A dél-amerikai államok közül a leggazdagabb iratanyag Brazíliával kapcsolatban képződött.” Lásd például Österreichisches Staatsarchiv (továbbiakban: ÖStA), Haus-, Hof- und Staatsarchiv PA XXXVI. Brasilien (Rio de Janeiro) 1849–1918 jelzeten. *Fazekas István: A Haus-, Hof- und Staatsarchiv magyar vonatkozású iratai. Magyar Országos Levéltár kiadványai. I. (Levéltári leltárak 10.)* Bp. 2015. 238.

⁶ *Bridging the Atlantic: Brazil and Sub-Saharan Africa – South-South Partnering For growth.* Washington 2012. ix.

⁷ A korábbi hazai kutatások elsősorban hungarológiai szempontoknak – kivándorlás, diplomáciai kapcsolatok, dinasztikus szálak – szenteltek figyelmet a dél-amerikai ország esetében. Lásd többek között Wittman Tibor, Anderle Ádám, Szilágyi Ágnes Judit, Semsey Viktória, Sente-Varga Mónika, Torbágyi Péter, Pongrácz Attila munkáit.

Brazília a 19. század második felében

A független brazil államban, a világ egyik legnagyobb (kb. 8,5 millió km²) kiterjedésű birodalmában a portugál Bragança-dinasztia uralkodott a 19. század nagy részében (1822–1889).⁸ A centralizált ország tartományokra oszlott, a császári család székhelye és a gazdasági központ Rio de Janeiro volt.⁹ Az ország történelmében fordulópontot jelentett a köztársaság kikiáltása 1889. november 15-én, ami a politikai és gazdasági életben egyaránt irányváltást vont maga után. A létrejött Brazíliai Egyesült Államok decentralizált, unióba tömörült tagállamok szövetsége lett. A 19. század második felében jelentős kikötővárosok épültek ki és modernizálódtak Brazíliában (Salvador, Santos, Recife, Belém, Porto Alegre). A kitermelt nyersanyagok (gyapot, dohány, kávé, cukor, kaucsuk, arany, gyémánt stb.), illetve az importált termékek (acél, gabona, liszt, ruhanemű, hadieszköz, luxuscikkek stb.) forgalmazása többek között ezeken a kikötőkön át zajlott. E hajózási forgalom fontos szerepet töltött be az állam gazdaságában, mivel a szárazföldi szállítás sokáig rendkívül lassú és költséges volt. A vasútvonalak kiépítése előtt így ezeken a jövedelmező exportútvonalakon¹⁰ keresztül kapcsolódott be az ország a világkereskedelemben, a kikötői vámok pedig az ország egyik legjelentősebb bevételi forrását jelentették.¹¹

Brazília gazdasági korszakaiban mindig volt egy-két úgynevezett „növekedéshordozó” nyersanyag és termék, amely névadóként szolgált az egyes gazdasági szakaszok meghatározásánál: ilyenek voltak a brazilfa-, a cukor-, az arany- és a kávékorszakok. A 19. században és a 20. század első felében a kávé vált e kiemelt fontosságú húzótermékké az említett árucikkek között.¹²

A szakirodalom Brazília gazdaságát gyakran régiókra osztja. A 19. század közepétől a kávétermesztés elsősorban délkeletre koncentrálódott, Rio de Janeirótól a Paraíba-völgy mentén haladt São Paulo irányába az úgynevezett „paulista fennsíkon”. Később e területek Minas Gerais földterületeivel egészültek ki, melyek a századfordulótól kezdve szintén jelentős termelési helyszínné váltak. A cukornád-¹³

⁸ *Probáld Ferenc*: Amerika regionális földrajza. Bp. 2004. 313.

⁹ *Boris Fausto*: Brazília rövid története. Bp. 2011. 142–143.

¹⁰ *Marcelo P. Abreu – Afonso S. Bevilacqua*: Brazil as an Export Economy, 1880–1930. In: *An Economic History of Twentieth-Century Latin America*. Eds. Enrique Cárdenas – José Antonio Ocampo – Rosemary Thorp. London 2000. 34–35.

¹¹ *Claudia Reichl-Ham*: „The Centuries Will Not Obliterate Her Memory”: Empress Leopoldine and Her Significance for Brazil. In: *Transatlantic relations Austria and Latin America in the 19th and 20th Centuries*. Eds. Klaus Eisterer – Günter Bischof. Innsbruck 2006. 30.

¹² *Horváth Gyula*: A kávé expanziója Brazíliában az 1929–33-as gazdasági válságig. *Agrártörténeti Szemle* (1979) 3–4. sz. 464–447., itt: 464–466.

¹³ A brazil nádcukornak nehéz helyzete volt a világpiacon a 19. század közepétől, mivel vetélytársat jelentett számára a kubai termelés, valamint az Európában használt répacukor térnyerése. (*Fausto, B.*: Brazília rövid története i. m. 143.)

és a gyapottermesztés¹⁴ központja egészen az 1930-as évekig az északkeleti térség volt. A gumi készítéséhez használt kaucsukot pedig az Amazonas vidékén termelték ki.¹⁵ A 19. század végére a braziliai Manaós (ma Manaus), illetve a perui Iquitos lett a két legfőbb amazóniai kaucsuktermelő-központ, s Bolíviával 1913-ig ez a három állam volt a világ fő kaucsuk előállítója.¹⁶ Braziliában az arany- és a gyémántbányászat is virágzott. Ez lehetővé tette a belső területeknek, hogy a tengerpartoktól távol is gazdagságra tegyenek szert – ez segítette elő (többek között) Minas Gerais tartomány fejlődését is. A brazil aranyból és gyémántokból származó összegek a 18. században még a portugál gazdaságot erősítették, ám a politikai-gazdasági változások folytán ez a vagyon Nagy-Britanniát és más fejlettebb európai hatalmakat, idővel pedig az Egyesült Államokat gazdagította. Az újkor évszázadaiban a Brazíliából származó drágakő és nemesfém hatással volt az európai pénz- és tőkeállomány növekedésére.¹⁷

Az iparágak kifejlődése az 1860–1870-es évekre tehető, melyet az 1880–1890-es évtizedek fellendülése követett. A külföldi befektetések, a vasút, a hajózás, a városi szolgáltatások és a kereskedelem fejlődése is ekkor gyorsult fel.¹⁸ A 19. század utolsó évtizedeiben az agrárágazat fejlesztését a bevándorlás-politika biztosította. Az európai éghajlathoz hasonló tájakra (például Rio Grande do Sul) német, olasz, portugál, sőt magyar telepesek is érkeztek.¹⁹

Brazília, a lehetőségek földje: nagyhatalmi és kereskedelmi érdekek

A 19. századi gyarmatrendszerek létrehozásának és a szabad kereskedelmi versenynek egyaránt az volt a célja, hogy a tőkés országok globális méretekben kiterjesszék a közvetett vagy közvetlen gazdasági befolyásukat és ellenőrzésüket.²⁰ A század második felében a világ gazdaságban jelentkező tartós konjunktúramozgások gyorsították az ipari növekedést és hatottak az európai, valamint az amerikai régiók gazdasági szerkezetére.²¹ A nyugat-európai kapitalizmus

¹⁴ A gyapottermesztés központjai Pernambuco, Maranhão, Alagoas, Paraíba voltak. (*Fausto, B.*: Brazília rövid története i. m. 143.)

¹⁵ *Abreu, M. – Bevilacqua, A.*: Brazil as an Export Economy i. m. 4.

¹⁶ *Jancsó Katalin*: A világ gazdaság sötét bugyrai. Kaucsukláz a perui Amazóniában. Világtörténet 33. (2011) 1–12., itt: 3.

¹⁷ *Encyclopedia of World trade: From Ancient Times to the Present I–IV*. Ed. Cynthia Clark Northrup. London–New York 2005. 271.

¹⁸ *Natalia Bas*: Brazilian Images of the United States, 1861–1898: A Working Version of Modernity? Doktori (PhD) értekezés. University College London. London 2011. 11.

¹⁹ *Vadász Sándor*: 19. századi egyetemes történelem, 1789–1914. Bp. 2011. 537.

²⁰ *Harald Kleinschmidt*: A nemzetközi kapcsolatok története. Bp. 2001. 124.

²¹ *Kaposi Zoltán*: Magyarország gazdaságtörténete 1700–2000. Bp.–Pécs 2010. 205.

tengerentúli vállalkozásokat generált, s a gazdasági, társadalmi, politikai változásokkal kölcsönhatásban ezek száma jelentősen megsokszorozódott. A tőkés országok piaci problémái, a túltermelésből fakadó válság,²² a munkanélküliség és a piacok telítetté válása olyan területek felé irányították a figyelmet, mint Brazília.²³ Az Európából kiinduló expanzív törekvések a túltermeléssel és a termékek forgalmazásával hozhatók összefüggésbe, valamint azzal, hogy a világpiacon a fejlett államoknak, gazdasági társaságoknak, befektetőknek újabb, nagyobb profitszerzésre nyílt lehetőségük. A nagyhatalmak és üzleti köreik új piaci lehetőségeket kerestek.²⁴ A világkereskedelem nagyfokú fejlődésével elkezdtek a Föld addig kihasználatlan területeit integrálni az európai birodalmak által irányított árucserék hálózatába.²⁵ Dél-Amerika és azon belül Brazília egy fejlődésnek induló, gazdaságilag egyre nyitottabb államalakulatként kiaknázható területet jelentett.²⁶ Az országban hatalmas földterületek vártak megművelésre, a vasútépítés, iparosodás, mezőgazdasági fejlődés, hiteligények, új kereskedelmi kilátások mind-mind vonzották az európai és az észak-amerikai tőkét. Nagy volumenű beruházások történtek, emiatt európaiak milliói keltek útra a dél-amerikai kontinensre.²⁷

Az amerikai és nyugat-európai piacgazdaság képviselői a befolyási övezetüknek tekintették Latin-Amerikát. A brit és amerikai üzletemberek, nagyvállalatok kedvezőbbnél kedvezőbb koncessziókat alakítottak ki Brazíliával. Olyan nagybancok, mint például a londoni Rothschild,²⁸ hatalmas hitelek folyósításával profitáltak az országból.²⁹ A legjelentősebb brazil városok alapvető szolgáltatásait sokszor külföldi gazdasági társaságok látták el.³⁰ A többi dél-amerikai államhoz hasonlóan Brazília is a tőkés világpiacon érdekektől függően haladhatott csak előre.³¹ Ehhez az is hozzájárult, hogy a brazil kormányok hitelek többségét álta-

²² Gyakran említett az 1873-as gazdasági világválság. Erről lásd *Kövér György*: 1873. Egy krach anatómiája. Bp. 1986.; *Hannah Catherine Davies*: Transatlantic Speculations Globalization and the Panics of 1873. New York 2018.

²³ *Diószegi István*: Klasszikus diplomácia – modern hatalmi politika. Bp. 1967. 279.

²⁴ *Kleinschmidt, H.*: A nemzetközi kapcsolatok i. m. 124.

²⁵ *Kaposi Z.*: Magyarország gazdaságtörténete i. m. 205.

²⁶ Brazília folyamatosan decentralizálódott, a köztársaság kikiáltása után az egyes államok önálló kereskedelmet és hiteltranzakciókat bonyolíthattak. Az ország liberalizálódott, és a kapitalista törekvések egyre inkább teret nyertek az országban.

²⁷ *Anderle Ádám*: Nemzet és identitás Latin-Amerikában. In: A nemzeti kérdés az Európán kívüli világban. Szerk. Balogh András. Bp. 2002. 452.

²⁸ Erre vonatkozó levéltári anyagokat lásd *Caroline Shaw*: Rothschilds and Brazil: An Introduction to Sources in the Rothschild Archive. *Latin American Research Review* (2005) 165–185.

²⁹ *Diószegi I.*: Klasszikus diplomácia i. m. 203.

³⁰ *Fausto, B.*: Brazília rövid története i. m. 177.

³¹ *Wittman Tibor*: Latin-Amerika története. Bp. 1971. 243. A brazil külföldi adósság történetéről lásd *Marcelo Paiva Abreu*: De Brazil as a Debtor, 1824–1931. *The Economic History Review* (2006) 765–787.

lában az infrastruktúra- és iparfejlesztésre, illetve egyéb kormányzati kiadások finanszírozására vették fel, de sok esetben e jövedelmeket nem megfelelő módon hasznosították.³²

A távolsági kereskedelem jelentősége szintén megnőtt a 19. században. A leglátványosabb fellendülés az 1840-es évek és 1873 közé tehető, ám ekkor az össz-forgalom mintegy 60%-át még Európa bonyolította le.³³ A nagyobb politikai és gazdasági stabilitás, valamint a gyarapodó népesség miatt a dél-amerikai kereskedelem 1860 után látványosan növekedett – a közlekedés, a kommunikáció (posta és távközlés) javulása pedig ezt megkönnyítette. A vasutak megnyitották a kontinens belső területeit, ennek köszönhetően számos ország élénkítette kikötői érdekképviselését ezekben az országokban.³⁴ A tengeri kereskedelem fejlődésével egyre több óceánjáró hajó jelent meg a brazil kikötőkben is. Brazília bekapcsolódása a világgazdaság vérkeringésébe kávéexportja, kereskedelmi kapcsolatai és az ide irányuló tőkebehozatal révén következett be.³⁵

A 19. század végén a brazíliai gazdasági befolyásért folyó versenyben Nagy-Britanniáé, az Egyesült Államoké és Portugáliáé volt a vezető szerep, de az országgal kereskedelmi és diplomáciai kapcsolatot ápolt Franciaország, Németország, Olaszország, Spanyolország, Dánia, valamint az Osztrák–Magyar Monarchia is. Az 1889. évi államformaváltást követő évtizedben kezdett kirajzolódni, hogy az Amerikai Egyesült Államok Brazíliában is kiemelkedő gazdasági befolyásra tett szert, és Nagy-Britanniával együtt a dél-amerikai országot függésben tartó üzleti és pénzügyi „partnerre” vált. A 19. század utolsó harmadában azonban Brazília esetében nem beszélhetünk olyan radikális mértékű nagyhatalmi versenyfutásról, mint amilyen Afrikáért folyt, mivel saját gazdaság- és külpolitikával rendelkezett. Esetében tehát tévedés lenne összekeverni a gazdasági függést a gyarmati állapotokkal – ki volt ugyan téve a tőkés államok érdekeinek, de az egyes országoknak politikai, diplomáciai és gazdasági téren is meg kellett egymással vívniuk a brazil pozíciók megszerzéséért.

³² *Abreu, M. P.*: De Brazil as a Debtor i. m. 769.

³³ *Rondo Cameron*: A világgazdaság rövid története. A kőkorszaktól napjainkig. Bp. 1994. 329.

³⁴ *Encyclopedia of World Trade* i. m. 128.

³⁵ *Wittman T.*: Latin-Amerika története i. m. 345.

Az osztrák (–magyar) és brazil kereskedelmi kapcsolatok kezdeti évtizedei

A napóleoni háborúkat követő bécsi kongresszuson Klemens von Metternich kancellár dinasztikus házasságról állapodott meg Péter portugál koronaherceg³⁶ és Mária Leopoldina osztrák főhercegnő³⁷ között.³⁸ E házassággal – amellelt, hogy – a két ország uralkodócsaládjai közeli rokoni kapcsolatba kerültek egymással,³⁹ a kereskedelmi viszony hosszú távú megalapozása is lehetővé vált. A bécsi udvar céljai között szerepelt, hogy ígéretes tengerentúli kereskedelmi kapcsolatot építsen ki Brazíliával, s ezáltal biztosítsa a szükséges nyersanyagokat az osztrák gazdasági és piaci igények számára. 1816-ban I. Ferenc jóváhagyásával kinevezték a Habsburg Birodalom első Rio de Janeiróba delegált braziliai követét, aki a trieszti kereskedőreteg támogatását is élvezte, hiszen a követség révén biztosítani kívánták a szükséges diplomáciai, jogi háttérrel az osztrák hajózás és kereskedelem számára.⁴⁰ Az első rendkívüli követ gróf Emanuel Eltz lett, aki 1816. december 15-én lépett hivatalba.⁴¹ 1817-ben Leopoldina főhercegnő kíséretében az Augusta és az Austria nevű vitorlás hajókon nagy mennyiségű osztrák kereskedelmi árut is küldtek Brazíliába. Az Eltz követ számára adott hivatalos utasításban szerepelt néhány árucikk, amelyek a kereskedelem alapját képezhették: Brazíliából a cukor, kávé, festékfa, gyógyszer behozatala; Ausztria esetében a higany, vas, fegyver, bútor, üveg, tükör, porcelán, magyar bor kivitele képezett üzleti lehetőséget.⁴²

Ezekiel Stanley Ramirez szerint az osztrák kereskedőknek három fő problémakörrel kellett szembenézniük a riói követjelentések alapján: 1) a Brazíliával való kereskedelem még jó ideig korlátozott lesz, mert alacsony a brazil népesség száma, 2) a brazil piacot már elárasztották a francia és az angol termékek, 3) a behozatali vámok túl magasak, átlagosan 24%-ot tettek ki, míg ezzel szemben a brit kereskedők csak 15%-ot fizettek. Sőt, a Habsburg területek termékeinek óceáni szállítása egy hónapot vett igénybe, így nehezen tartható a piaci verseny. Tehát ahhoz, hogy a két fél kereskedelmi kapcsolatban lehessen egymással és rendszeres

³⁶ VI. János portugál király (1816–1836), egyben brazil király (1816–1822) fia, Brazília császára (1822–1831), portugál király (1826. márc. 10 – máj. 2.)

³⁷ I. Ferenc osztrák császár (1804–1835), magyar és cseh király (1792–1835) lánya, Brazília első császárnéja.

³⁸ *Ezekiel Stanley Ramirez: As Relações entre Áustria e o Brasil, 1815–1889. Rio de Janeiro 1968. 213.*

³⁹ A brazil császári házaspár gyermeke, az 58 évig uralkodó II. Péter brazil császár (1831–1889) ereiben már Habsburg vér is folyt, I. Ferenc József osztrák császár (1848–1916), magyar király (1867–1916) és I. Miksa mexikói császár (1864–1867) unokatestvére volt.

⁴⁰ *Richard Blas: Die Anfänge des österreichischen Brasilienhandels. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs 65. (1964). Wien 1965. 216–218.*

⁴¹ *Erwin Matsch: Der Auswärtige Dienst von Österreich (-Ungarn) 1720–1920. Wien 1980. 146.*

⁴² *Blas, R.: Die Anfänge des österreichischen i. m. 224.*

csereforgalmat bonyolíthasson le, elengedhetetlen egy kedvezményeket tartalmazó kereskedelmi szerződés megkötése.⁴³

A Habsburg Monarchia az elkövetkező évtizedekben több alkalommal kötött hajózási és kereskedelmi egyezményeket a Brazil Birodalommal, hogy a kapcsolatot fenntartsa, s hozzáférjen a hatalmas ország gazdag természeti erőforrásaihoz.⁴⁴ Az első kereskedelmi megállapodás 1821-ben jöhetett létre,⁴⁵ ám a Portugália, Brazília és Algarves Egyesült Királyságából kiváló, 1822-ben függetlenné váló új brazil állammal⁴⁶ ismét rendezni kellett a viszonyokat. A Habsburg Birodalom a Brazil Császárság függetlenségét 1825. december 13-án ismerte el,⁴⁷ majd ezt követően 1826. június 30-án a két ország előzetes kereskedelmi és szállítási szerződést írt alá,⁴⁸ amely 1827. június 16-án vált hivatalos megállapodássá, hat éves időtartamra.⁴⁹ A következő egyezmény aláírására 1835-ben kapott engedélyt báró Leopold Daiser-Sylbach követ, mely szerződés immár nyolc évre szólta volna, de létrejöttét megghiúsította a Brazília és Portugália között megkötött, kivételes engedményeket tartalmazó paktum, amely az osztrák félnél kedvezőbb feltételeket biztosított az ibériai országnak.⁵⁰

A kezdeti nehézségek ellenére a gazdasági kapcsolatok fejlődésére utal az 1820-as évektől fokozatosan bővülő konzulátusok száma Brazíliában.⁵¹ Ennek első lépéseként konzuli szolgálat jött létre Bahiában és Rio de Janeiróban. 1828-ban, Rio de Janeiro első osztrák főkonzulja Franz Scheiner lett, Bahia első konzuljának pedig Karl Buscheket, a trieszti Buschek & Cia. vállalat vezetőjét nevezték ki.⁵² A konzulok fő feladata volt, hogy elősegítsék az osztrák import- és exporttermékek forgalmát Brazíliában, székhelyükön támogassák az ottani hajózást, és a gazdasági kérdéseket érintő ügyekről jelentést tegyenek. Ilyen tárgykör lehetett

⁴³ *Ramirez E.*: As Relações i. m. 214.

⁴⁴ *Fabiane Brett Clemente et al.*: Relações diplomáticas entre Brasil e Áustria, no período de 1822 a 1889. Relações Internacionais no Mundo Atual (2000) 1. sz. 89–108., itt: 105.

⁴⁵ *Hunfalvy János*: Az Osztrák Birodalom rövid statisztikája. Pest 1867. 123.

⁴⁶ Brazília 1822-ben vívta ki függetlenségét a Portugál királyságtól, melynek hivatalos elismerésére 1825-ben került sor. Brazília alkotmányos monarchia, császárság lett, első uralkodója I. Péter néven a már említett portugál koronaherceg lett.

⁴⁷ *Clemente, F. B. et al.*: Relações diplomáticas i. m. 93.

⁴⁸ *Ramirez E.*: As Relações i. m. 41.

⁴⁹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: HU-MNL-OL) Polgári kori kormányhatóságok levéltárai – K szekció – Földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi minisztériumi levéltár – Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium – Általános iratok (a továbbiakban: K 168) 1888-15-4912 (A Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium irata, melynek tárgya: kereskedelmi szerződés kötése Brazíliával a legnagyobb kedvezmény elve alapján). (a továbbiakban: HU-MNL-OL-K 168-1888-15-4912)

⁵⁰ *Ramirez E.*: As Relações i. m. 222.

⁵¹ Lásd *Torbágyi P.*: Magyar kivándorlás i. m. 180.

⁵² *Ramirez E.*: As Relações i. m. 219.

a várható éves kávétermés,⁵³ a kikötővárosok áruforgalma, az ország politikai, illetve egészségügyi helyzete, vagy akár az Osztrák Birodalom termékeinek eladási lehetőségei. Később a konzulok feladata lett az is, hogy rögzítsék az osztrák–magyar kivándorlók mozgását is, nyilvántartásba vegyék személyes adataikat és intézzék adminisztratív ügyeiket.⁵⁴

Az osztrák–brazil kereskedelem azonban kezdetben nem működött a benne rejlő lehetőségeknek megfelelően. Az osztrák kereskedők nem rendelkeztek elég tájékozottsággal és alapos felkészültséggel a brazil piaci feltételekről. Más országok, mint például Nagy-Britannia, Franciaország, Belgium vagy Németország jártasabb volt a dél-amerikai viszonyokban és igényekben.⁵⁵ 1848 márciusában fontos, a kölcsönös egyenlőség elvén alapuló megállapodás született Brazília és a Habsburg állam között, aminek értelmében az osztrák hajókat a brazil kereskedelmi hajókkal egyenrangú jogok és kedvezmények illették meg, és viszont. Ez az egyezmény megalapozta a két állam közti kereskedelmi kapcsolatokat az elkövetkező huszonhét évre.⁵⁶

Az osztrák–magyar külkereskedelem sajátosságai a dualizmus időszakában

A 18. századtól kezdve a Habsburg gazdaságpolitika törekedett az egységes össz-birodalom kialakítására, és igyekezett felzárkózni Európa fejlett hatalmaihoz. A Birodalmon belül gazdaságföldrajzi adottságokat is figyelembe vevő munkamegosztás érvényesült – az osztrák érdekek előtérbehelyezésével. Ezek szem előtt tartása mellett Magyarországnak elsősorban élelmiszer-előállító és -szállító szerep jutott, továbbá a bányászat és kohászat fejlesztésére nyílt lehetősége, míg az osztrák örökös tartományokban jelentős iparfejlesztések zajlottak. A belső és külső kereskedelem egyaránt élénkülést mutatott a 19. század első felében.⁵⁷

A 18. század végétől a 19. század derekáig a vámkérdés az osztrák és magyar politikai küzdelmek egyik fő elemét képezte. A bécsi udvar kezdetben ellenezte

⁵³ A Magyar Országos Levéltár iratai közt több konzuli jelentés maradt fenn, amelyek címe úgynevezett „Kávéjelentés” (Caffeebericht), ezekből az érintett minisztériumok, illetve a sajtó is értesülést szerezhetett a braziliai kávéüzlet helyzetéről. A 19. század második felében az ausztriai és magyarországi újságok (pl. Wiener Zeitung, Pesti Napló) olykor havi szinten is jelentéseket tettek közzé arról, hogyan alakul a kávépiac és a braziliai kávétermés. Lásd például HU-MNL-OL Kereskedelemügyi Minisztériumi Levéltár, Kereskedelmi szakosztály (a továbbiakban: K 230) 1893-4-29123 (Konzuli jelentések Rio de Janeiroból).

⁵⁴ *Agstner, R.*: Austria (-Hungary) and Her Consulates i. m. 86.

⁵⁵ *Ramirez E.*: As Relações i. m. 233.

⁵⁶ HU-MNL-OL-K 168-1888-15-4912.

⁵⁷ *Fónagy Zoltán*: A bomló feudalizmus gazdasága. In: Magyarország története a 19. században. Szerk. Gergely András. Bp. 2005. 26–27.

a szabad árucserét, mivel a magyar területeket érintően a legjelentősebb bevétele a vámjövedelmekből származott. A bécsi vezetésnek azonban be kellett látnia, hogy a kereskedelem modernizálásához elengedhetetlen feltétel a vámhatárok megszüntetése. Ez a lépés segíthette elő a későbbiekben az osztrák, majd a kiegyezés után a magyar kereskedelem érvényesülését is a világpiacon.⁵⁸ 1850. október 1-jével az osztrák–magyar gazdasági kapcsolatrendszerben új korszak kezdődött. A Magyar Királyság és az osztrák örökös tartományok között megszűnt az addigi vámhatár. Ezzel olyan minőségi változás következett be, amely hosszú távon lehetővé tette, hogy megszűnjenek a szabad kereskedelmet ellehetetlenítő belső vámok és vámmilletékek, s immár egy szinte egységes vámterület⁵⁹ állt fenn a külföldi államok, így Brazília felé is.⁶⁰

A külkereskedelem szempontjából fontos lépés volt a kiegyezés. A kompromisszum egyfelől létrehozta az Osztrák–Magyar Monarchia államszervezetét, másfelől rendezte a két állam közti politikai, jogi és gazdasági kapcsolatok rendszerét. A kereskedelem közös érdekű ügynek számított. Az 1867. évi 16. tc. rendelkezett a vám- és kereskedelmi szövetségről, s arról, hogy a más államokkal kötött megállapodások, melyek a kereskedelmet, a vámokat, a hajózást, a konzulátusi, posta- és távirdai szerződéseket illették, egységesen érvényesek legyenek mind az osztrák, mind pedig a magyar félre nézve. Fontos hangsúlyozni, hogy az egységes vámterületről szóló megegyezés immár két, gazdaságilag önálló irányítás alatt álló, de eltérő természeti adottságokkal rendelkező államrész között jött létre, ami meghatározó tényező volt az exportcélokat és az importigényeket illetően.⁶¹ Scott M. Eddie szerint: „Ausztia–Magyarország több volt, mint egyszerű vámunió: igazi közös piacként működött teljes monetáris integrációval és részleges adóunióval. Sőt a »gazdasági kiegyezés« a termelési tényezők, a munkaerő és a tőke teljes és szabad áramlását biztosította a két ország között.”⁶² Mindezek alapvető fontossággal bírtak a Brazíliával folytatott kereskedelmi ügyek tekintetében

⁵⁸ John Komlos: Az Osztrák–Magyar Monarchia mint közös piac. Bp. 1990. 35–36.

⁵⁹ Szinte egységes, mert a szabadkereskedelmi övezetekre vonatkozó vámtarifákat még negyven éven át fenntartották. Ezek a tengeri kereskedelem szempontjából fontos kikötőket – Triesztet és Fiumét – érintették. Magáról a vámszövetségről időről időre megegyeztek egymással az osztrák és magyar kormányok. Az iménti kikötők szabad kikötői státuszának eltörlése 1891-ben történt meg – a kereskedők számára vámentes helyek továbbra is maradtak, mint például a fiumei Punto Franco területe. (Pelles M.: Az Adria Magyar Királyi Tengerhajózási Rt. i. m. 188.)

⁶⁰ Gunst Péter: A magyar mezőgazdasági kivitel (1850–1914). Agrártörténeti Szemle 29. (1987) 262–291., itt: 262.

⁶¹ Katus László: Az Osztrák–Magyar Monarchia közös piaca. In. A Monarchia kora – ma. Szerk. Gerő András. Bp. 2007. 22–23.

⁶² Scott M. Eddie: A pénzügyi függetlenség korlátai a vámunió szuverén államaiban. Az Osztrák–Magyar Monarchia mint „adóunió” 1868 és 1911 között. Aetas 19. (2004) 1. sz. 202–217., itt: 202–203.

is. Például a magyar gabonatermelés és malomipar számára lényeges volt, hogy mely piacokon, milyen feltételekkel bocsájthatja eladásra árufeleslegét.⁶³

A vasúthálózat kiépülése lehetővé tette a nagy tömegű áruk szállítását Ausztria–Magyarország számára, s így a világpiacon is kelendő terményeket nagyobb mennyiségben is értékesíteni lehetett. Míg Brazília a világ túlsó felén kávétermelővé, addig Ausztria főként ipari termékeket előállító, Magyarország pedig gabonatermelő és feldolgozó térséggé vált.⁶⁴ A megépülő vasútvonalak többek között elősegítették a gabonakivitel növekedését, sőt elmondható, hogy a magyarországi vasúthálózat elsődlegesen a gabona- és lisztkereskedelmet szolgálta.⁶⁵ A Brazíliával folytatott kereskedelemben két kikötő, Trieszt és Fiume játszotta a főszerepet, s az árutranszferben a vasúti és a tengeri szállítás kombinációja volt a meghatározó.

Trieszt a Habsburg Monarchia kulcsfontosságú kikötője volt, mely megnyitotta az államalakulat számára a tengeren zajló távolsági kereskedelmet.⁶⁶ Az osztrák tartományokból és a magyar korona országaiból származó áruk tengerre bocsajtása, illetve a Brazíliából érkező termékek kirakodása először csak Trieszten,⁶⁷ majd a század második felétől már Fiumén át is zajlott. Brazíliába kezdetben négy területre indultak az osztrák kereskedelmi hajók: Rio de Janeiróba, São Paulóba, Bahiába, Pernambucóba, mely célállomások a későbbi idők folyamán kiegészültek más területekkel is (például Belém, Maranhão, Porto Alegre). Trieszt kikötőjének felvirágzásában számos más tényező mellett fontos szerepe volt az 1820–1830-as években Észak-Amerikával, Nagy-Britanniával, Marokkóval és Brazíliával folytatott áruforgalomnak. A várost az egzotikus árucikkek, a gyarmatárúk behozatala és a Habsburg Birodalom feldolgozott termékeinek tengeri kivitele gazdagította.⁶⁸ A kikötővárosból ebben az időszakban indultak el hajójáratok Brazília felé. Eleinte évi egy-kettő, majd később évente négy, a dualizmus idején pedig az osztrák és a magyar állam támogatása mellett a járatok száma tovább nőtt. Az áruforgalomban külföldi országok (például Nagy-Britannia, Dánia, Németország) kereskedelmi társaságai s azok vitorlás- és gőzhajói egyaránt szerepet vállaltak.⁶⁹

⁶³ *Gunst P.*: A magyar mezőgazdasági kivitel i. m. 263.

⁶⁴ Uo. 265.

⁶⁵ *Gráfik Imre*: Hajózás és gabonakereskedelem. (Folklór és Etnográfia 65.) Debrecen 1992. 8.

⁶⁶ *Aleš Skřivan Sr. – Aleš Skřivan Jr.*: Die Stellung des Hafens Triest und die Bedeutung des Österreichischen Lloyd für den Transportaus der Habsburgermonarchie nach Übersee. *West Bohemian Historical Review* (2014) 2. sz. 77–92., itt: 77–78.

⁶⁷ Trieszt kereskedelmével kapcsolatban az Archivio di Stato di Trieste és a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv intézményeiben maradtak fenn dokumentumok.

⁶⁸ *Lukács Béla*: Budapest ipara és kereskedelme. In: *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen. Magyarország III.* Bp. 1893. 471–500., itt: 313–314.

⁶⁹ *Pelles Márton*: Az Adria Magyar Királyi Tengerhajózási Rt. szerepe Fiume hajó- és áruforgalmában (1874–1914). *Közgazdasági Szemle* 63. (2016) 188–208., itt: 188.

A magyar fél szempontjából a Brazíliával folytatott külkereskedelemben különösen fontos volt Fiume kikötővárosának kiépülése és fejlődése.⁷⁰ Mint azt Pelles Márton találóan megfogalmazta: „fontosságát nem a magyar külkereskedelemben betöltött szerepe adta, hanem inkább stratégiai jelentősége. Ez a közvetlenül Magyarországhoz tartozó kikötő, kapu volt a magyar gazdaságnak a világpiac-hoz, hisz rajta keresztül az osztrák piaccal való kereskedelemről származó többletet és a magyar ipar termékeit is árusítani tudta a világ bármely pontján.”⁷¹

Trieszt kereskedelmi forgalmában elsőrangú szerepet játszott az úgynevezett gyarmatáru-kereskedelem (*Kolonialwarenhandlung*), mely termékek körébe beletartozott a kávé, tea, dohány, kakaó, rizs, cukor, fűszerek, festőanyagok, orvosságok, kaucsuk és a gyapot egyaránt.⁷² Az Osztrák–Magyar Monarchia brazil importtermékei ebbe a kategóriába sorolhatók. A 19. században különösen a dohány- és kávéimport volt jelentős. A beérkező áruval Trieszt látta el a Monarchia és Európa számos régióját.⁷³ Ami az exportot illeti, a Brazíliába szállított áruk általában a Monarchia ipara által feldolgozott termékek voltak: fémek, faárúk, különféle papírok, bútorok, üvegek, porcelánok, borok és liszt. A következő fejezetben – a magyar vonatkozásai miatt – nagyobb hangsúly kerül az utóbbi termék kereskedelmének bemutatására.

Jókai Mór nyomdokain: magyar liszt Brazíliában

„Brazíliába lisztet küldeni Magyarországból. Hiszen tudom én, hogy mi az a Brazília! [...] fővárosa Rio-Janeiro. Onnan hozzák a gyapotot meg a dohányt, a cukrot meg a kávé; ott vannak a leghíresebb gyémántbányák. Lakosai indusok, portugallok, hollandusok, anglusok meg németek. Most tessék ennyi furfangos nép közé még egy magyarnak is elegyedni. És még hozzá lisztet vinni oda! [...]

⁷⁰ Fiume kikötővárosának fejlődéséről és fiumei kereskedelmi tengerészetéről újabban lásd *Pelles Márton – Zsigmond Gábor*: Egy sikeres magyar közlekedés- és gazdaságfejlesztési beruházás. A fiumei magyar kereskedelmi tengerészet eredményei (1868–1913). Közlekedés- és technikátörténeti Szemle (2019) 72–95.; *Üök*: A fiumei magyar kereskedelmi tengerészet megszűnése. Közlekedés- és Technikátörténeti Szemle (2020) 293–327.; *Üök*: A fiumei magyar kereskedelmi tengerészet története 1868–1921. Szülőföld Kiadó, [Gencsapáti] 2021.

⁷¹ *Pelles Márton – Zsigmond Gábor*: A fiumei magyar kereskedelmi tengerészet története (1868–1918). Pécs 2018. 84. Habár mindkét fél számára előnyös volt a „búza-textil házasság” (John Komlos), illetve Ausztria–Magyarország egy integrálódó gazdaságnak tekinthető (Max-Stephan Schulze, Scott M. Eddie), az eltérő érdekek azonban fokozatosan felszínre kerültek a dualizmus éveiben. Emellett a világpiaci protekcionista fordulat miatt a Monarchia vámpolitikája szintén jelentős hangsúlyt kapott, és egyre fontosabb kérdéssé vált. Köszönöm Klement Juditnak, hogy minderre felhívta a figyelmemet.

⁷² *Török Róbert*: A fűszer és gyarmatáru-kereskedelem története Budapesten. Doktori (PhD) értekezés. ELTE. Bp. 2016. 18–19.

⁷³ *Gonda Béla*: Huszonöt év a magyar tengeri hajózás történetéből. Gazdasági Mérnök (1906) 5–6. sz. 4–5., itt: 4.

Nem megy oda se fiskális, se vicispán. Egyszóval ez most megint valami hallatlan nagy bolondság Levetinczy uramtól, hanem azért meglássa mindenki, ez is valami csodálatos jóra fog fordulni, mint minden bolondság, amihez Levetinczy uram eddig hozzáfogott, s az a lisztes hajó aranyporral megterhelve fog visszatérni Brazíliából.”⁷⁴

Legtöbben kötelező olvasmányként mélyültünk el a kor egyik legkiemelkedőbb magyar írójának, Jókai Mórnak *Az arany ember*⁷⁵ című művében, de a regényt olvasva valószínűleg sokunk számára nem tűnt fel, hogy a szerző milyen gyakran megemlítette Brazíliát (29), olykor Rio de Janeirót (3) is. Ezek az utalások leggyakrabban a lisztkereskedelemmel függtek össze. Timár Mihály, a főhős ugyanis is a legjövedelmezőbb üzletét a Brazíliába való lisztszállítással érte el. Köztudott, hogy Jókai előszeretettel foglalkozott a korabeli közélet eseményeivel munkáiban, érdekes módon az író nyomdokain eddig nem indult el kutató, hogy feltárja a Brazíliával folytatott lisztkereskedelem történetét.⁷⁶ Annak ellenére, hogy a 19. század második feléből származó források és adatok tanúsága szerint a lisztkivitel szempontjából a brazil hajóforgalom az egyik legfontosabb irányt képezte.⁷⁷

Jókai 1869-ben felszólalt a magyar országgyűlésben, ahol a magyar lisztiparról és Brazíliáról is szómonkolt: „Lisztiparunk, mint tudjuk, egész Brazíliáig kiterjedt, és egészen odáig kivívta a maga számára az elsőséget minden más lisztipar fölött [...] mert a gabonánk, mint gabona nem veri meg a külföldi piac gabonáját, de mint liszt, megveri azt.”⁷⁸

A magyar malomipar és lisztexport sajátosságai

Gonda Béla szerint már a szabadságharc előtti években is felmerült, hogy érdemes lenne Brazíliába magyar árukat exportálni Fiuméből. Többek között a Magyar Kereskedelmi Részvénytársaság igazgatója, ifj. Szabó Pál – aki fontos lépéseket tett a tengerentúli kivitel előmozdítása érdekében – sikeresen vállalkozott a magyar liszt és bor Brazíliába szállítására.⁷⁹ 1845-ben Brazíliába, Argentiniába és Chilébe is szállított rakományt két vitorlás hajó. Brazíliából 1848-ban érkezett

⁷⁴ Jókai Mór: *Az arany ember*. Szerk. Majtényi Zoltán. Bp. 1980. 284.

⁷⁵ Jókai Mór története az 1820-as években játszódik, de korának (1870 körüli) sajátosságait is tükrözi a műve.

⁷⁶ A Jókai Mór regényeiben előforduló dél-amerikai vonatkozásokra már korábban Rozsnyai Jenő is felfigyelt. Lásd *Rozsnyai Jenő: „Az arany ember” Brazíliában*. Jókai és Latin-Amerika. Acta Historiae Litterarum Hungaricum XXII. (1985) 111–115.

⁷⁷ Vasuti és Közlekedési Közlöny, 1891. június 24.

⁷⁸ *Rozsnyai J.: „Az arany ember” Brazíliában* i. m. 113. Lásd Az 1869-dik évi ápril 20-dikára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. III. kötet. Szerk. Greguss Ágost. Pest 1869. 223.

⁷⁹ *Gonda Béla: A Magyar Tengerészet és a Fiumei Kikötő*. Bp. 1906. 36.

az első hajó Fiuméba, és a következő évben öt nagyobb vitorlánhajó indult Brazíliába.⁸⁰ Ha hihetünk Gonda szavainak, akkor logikusnak tűnik, hogy a szabadságharc és Fiume elvesztésének következtében akadt meg a kezdeményezés. A továbbiakban fontos látni azt a politikai és ipari helyzetet, amely később lehetővé tette a magyar liszt Brazíliába jutását.

A 19. század derekán a Magyar Királyság az agrárországok sorába tartozott, lakossága nagyrészt a mezőgazdaságból élt.⁸¹ A gabonatermesztés hatalmas növekedésnek indult, ami az 1850–1870 közötti időszakban volt a legszembetűnőbb.⁸² A század második felére a malomipar a magyarországi mezőgazdasági termények fontos felvevője lett, sőt egyenesen az ország húzóágazatává vált.⁸³ Már az 1850-es évektől vasúti társaságok szállították a gabonát és a lisztet a tenger felé, ahonnan kereskedelmi hajók vitték tovább a világpiacra. A gabona- és lisztexport egyre növekvő súlya megmutatkozott a magyar külkereskedelemben.⁸⁴

A kiegyezést követően a mezőgazdasági fejlesztésekhez szükséges tőke, a hitelrendszer kiépülése lehetővé tette a technikai, technológiai feltételek modernizálását, a termelésben és a feldolgozóiparban való gépesítést. Míg 1867-ben az Osztrák(–Magyar) Bank,⁸⁵ valamint a magyar hitelintézetek 170 millió koronát folyósítottak, addig 1900-ban ennek tizenegyszeresét, 1913-ban pedig mintegy huszonkétszeresét (3,8 milliárd koronát). Monumentális fejlődésen ment keresztül a hazai malomipar, melyre a világpiacon való részvételhez szüksége is volt. Mindemellett a malomipar döntő szerepet játszott a hazai iparosodásban is.⁸⁶

A statisztikai adatok szerint 1863-ban még csak 147, 1873-ban viszont már 482 gőzmalom őrölte a magyarországi gabonát, melyek 13 budapesti és 20 vidéki illetőségű malomipari társaság tulajdonában voltak. Előre ugorva az időben, a gyarapodás mértékét jól szemlélteti, hogy 1906-ban gőz- és motoros malmokból 2569 létesült az országban, kismalmokból pedig 14 735.⁸⁷ Budapest a dualizmus időszakában a magyar gazdasági élet központja, az ország legnagyobb áruja, malomipari centruma lett. A fővárosban összpontosult a magyarországi

⁸⁰ Uo. 84.

⁸¹ Berend T. Iván – Ránki György: A magyar gazdaság száz éve. Bp. 1972. 37.

⁸² Gunst P.: A magyar mezőgazdasági kivitel i. m. 265.

⁸³ Klement Judit: Válság egy húzóágazatban – a 19. századi malomipar példája. In: Gödörből gödörbe. Mindennemű válságok Magyarhonban a 19. és 20. században. Szerk. Katona Csaba. Szombathely 2011. 79–90., itt: 80.

⁸⁴ Czére Béla: Magyarország közlekedése a 19. században (1780–1914). Bp. 1997. 124.

⁸⁵ 1878-ban jött létre az Osztrák–Magyar Bank, Ausztria–Magyarország közös jegybankja, mely 1922-es felszámolásáig a Monarchia egyik legjelentősebb közös intézménye volt. Erről bővebben Pogány Ágnes: Az Osztrák–Magyar Bank felszámolása. Aetas 8. (1992) 4. sz. 19–31.

⁸⁶ Berend T. I. – Ránki Gy.: A magyar gazdaság száz éve i. m. 40.

⁸⁷ Halkovics László: A magyar malomipari statisztika története 1850–1950. Statisztikai Szemle 75. (1997) 708–721., itt: 708.

közlekedési hálózat, melynek gazdasági szempontból a legfontosabb szerepe a kereskedelem lebonyolításában volt. A városból vasúton és hajón szállították az eladásra szánt termékeket, növekedett az áruforgalom, melyben az exportra termelés egyre nagyobb jelentőséget nyert. 1874-ben az áruforgalom 19,26 millió mázsa, 1896-ban pedig már 53,6 millió mázsa volt.⁸⁸

A Trieszten keresztül Brazíliába szállított termékek között már az 1860-as években jelentős árucikk volt a liszt. Ha megnézzük az 1864–1865-ös adatokat, láthatjuk, hogy a szállítások egyik legfőbb célpontja a dél-amerikai ország volt. (1. táblázat)

1. táblázat A Triesztből tengeren szállított liszt mennyisége (mázsaiban)⁸⁹

Ország	1864	1865
Ausztria (kikötőbe)	199 071	189 642
Brazília	190 914	157 825
Egyiptom	39 465	91 756
Nagy-Britannia	24 733	31 773
A Földközi-tenger egyéb kikötőibe	10 846	34 624
Kelet-India	3931	-
Hongkong	-	3120
Veracruz	-	188
Összesen:	469 320	508 928

1868-ban a Budapesti Közlönyben Láposy Ferencz, debreceni származású fiatal kereskedő levelét tették közzé, mely szemléletes leírást ad számunkra a magyarországi liszt braziliai népszerűségéről és a magyar külkereskedelem hiányosságairól: „A magyar kereskedő ifjak száma feltűnően kevés külföldön. Londonban p. o. [példának okáért], hol német, francia, olasz stb. ezrével van, magyar alig van 4-5, pedig ez majdnem az egyedüli mód egyenes összeköttetéseket szerezni, s hazánk kereskedelmének hitelét emelni. [...] Terményeink s különösen lisztgyártmányunk nagy kelendőségnek örvend külföldön; csakhogy az sajnos, miszerint magyar, kereskedelem hiányában nem szerepel, mint magyar. De nem csak az a baj, hogy nevünk ismeretlen, hanem az is, hogy a hasznot más teszi el. Így p. o. egy braziliai ház, midőn »Pannónia« lisztet⁹⁰ rendel, mely a legjobb hírben áll az egész Dél-Amerikában, londoni vagy trieszti házhoz fordul; de többnyire londonihoz, s az eredmény az, hogy két külföldi ház jó komissziót kap, míg a hazai semmit;

⁸⁸ *Vörös Károly*: A fővárostól a székesfővárosig 1873–1896. In: Budapest története IV. A márciusi forradalomtól az őszirózsás forradalomig. Szerk. Vörös Károly. Bp. 1987. 329–330.

⁸⁹ *Hunfalvy J.*: Az Osztrák Birodalom i. m. 131.

⁹⁰ A Pannónia Gőzmalom Rt. által előállított termék neve.

továbbá, hogy lisztünk egyszerűen, mint trieszti liszt szerepel. Erről közvetlen tudomásom van, s bátran merek utalni árjegyzékekre Rio de Janeiro, Bahia, Pernambuco v. Buenos Ayresből stb. mindenütt ott találjuk, hogy: »Farina de Trieste«, 2–3 ezer »reis«-el drágábban quotálva, mint bármely más liszt; de azért senki sem, vagy igen kevés ember tudja, hogy azon legmagasabb árban részesülő trieszti (Pannónia) liszt magyarországi termény és gyártmány. Pedig igen fontos, hogy lisztünket direkt ismertessük, hogy tudja az a brazíliai stb., miszerint a »Pannónia« és »István« liszt⁹¹ magyar gyártmány. Ha trieszti név alatt ismeretes csupán, úgy csak az ottani malmok emelésére szolgál. Majd eljön az idő, midőn a malmok megszorodván, jobban rá lesznek szorulva az exportálásra, s ekkor elő fog állani az igazi verseny, mi még eddig majdnem ismeretlen; természetes, hogy akkor azon malmoké lesz az elsőség, melyeknek neve már jó hírben áll a külpiacokon. A földolog tehát az, hogy oly kereskedőink legyenek, kik képesek lesznek direkt konnexiót kötni mindazon piacokkal, hol hazai cikkeinkkel üzlet csinálhatunk, minek kivételére mulhatatlan szükséges sok nyelvismeret, s minthogy a mi külkeresedésünk legfontosabb lesz Dél-Amerikával, különös figyelmébe ajánlom a kereskedő ifjúságnak a spanyol és portugál nyelveket [...].⁹²

A forrásból kiolvasható, hogy a magyar liszt Brazíliában az 1860-as évek végén előkelő helyzetben volt. A fiatal kereskedő éleslátását bizonyítja, hogy előre megjósolta, a későbbiekben már komoly versenytársak várhatók.⁹³ Mint arra Jókai Mór a korábbiakban idézett beszédében is utalt, a nyugat-európai piacokon az 1870-es évekre megjelentek a konkurens amerikai, argentin, chilei és orosz gabonaszállítmányok. Az ily módon beáramló, nagy mennyiségű nyersáru és az olcsó tengeri szállítás miatt ezek az országok fokozatosan kiszorították a magyarországi gabonát, a budapesti malomipar azonban volt olyan erős, hogy a szemes terményt liszt formájában feldolgozza és értékesítse a nyugati, valamint tengerentúli piacokon.⁹⁴ Voltak idők a 19. század végén, amikor Budapest Európa legnagyobb, a világ második legjelentősebb malomipari központja volt – Halkovics László szerint csak az Egyesült Államok malomipari nagyvárosa, Minneapolis előzte meg.⁹⁵

⁹¹ A debreceni István Gözmalom Rt. által előállított termék neve.

⁹² Budapesti Közlöny, 1868. március 24.

⁹³ A lisztzállítmányokon kívül időről időre megjelentek más magyarországi rételek is. Például 1865-ben Kornis József plébános (a Brazíliát megjárt Kornis Károly [1822–1863] jogász, egykori '48-as honvéd testvére) húsz akó (kb. 1074 liter) aradhegyaljai vörös és fehérbort küldött Brazíliába. Hazánk s a Külföld, 1865. április 9.

⁹⁴ Vörös K.: A fővárostól a székesfővárosig i. m. 332.

⁹⁵ Halkovics L.: A magyar malomipari statisztika i. m. 708.

Hajózási vállalatok és a braziliai járatok

Az 1860-as években Rio de Janeiro kikötőjének hajóforgalma jelentős mértékben növekedett. 1869-ben azonban az osztrák–magyar hajók közül viszonylag kevés járt a brazil fővárosban, onnan pedig csak egy kávé szállításra hajó érkezett közvetlenül Triesztbe, az is német lobogó alatt.

Az osztrák–magyar kikötőből küldött hajók száma ugyan nagyobb volt, mint a megelőző évben, de a Triesztből Rio de Janeiróba induló 21 hajóból – melyek lisztel, acéllal és papírral voltak megrakodva – csak hat volt osztrák–magyar, a többi más országoké. Megtévesztő lehet, hogy csupán egy hajó szállított kávé Brazíliából, mivel ebben az évben nagy mennyiségben érkezett a brazil kávé Triesztbe. Mi lehet ennek a magyarázata? Kezdetben nem közvetlen járatok működtek a két ország között, hanem gyakran angol és portugál kikötőkből szállították a Monarchiába a brazil árut. A *Hivatalos Statisztikai Közlemény* még az 1869-es évből Pernambucóról tesz érdemleges említést. Pernambucóba kilenc osztrák–magyar hajó érkezett az évben, rakományuk jelentős része szintén lisztáru volt.⁹⁶

1871. november 18-án a magyar kormány és az Osztrák Lloyd hajózási vállalat között szerződéses viszony jött létre, amely dokumentumot a frissen kinevezett gróf Andrássy Gyula, közös külügyminiszter írta alá. A megállapodást a magyar országgyűlés jóváhagyta, az 1872. évi XXVI. törvénycikk értelmében az Osztrák Lloyd innentől Osztrák–Magyar Lloyd néven működött tovább, emellett a szerződés rögzítette a felek kötelezettségvállalását, a társaságra érvényes támogatások mértékét, és a mellékletben a Lloyd hajók belföldön és külföldön teljesítendő menetrendjét⁹⁷ – azonban nem szerepeltek még benne braziliai járatok.

1872. január 3-án, Bécsben közös miniszteri értekezletet tartottak az osztrák és a magyar kormány tagjai, melyen javaslatot tettek egy pótszerződésre, amely kiegészítette a Lloyd vállalattal kötött megállapodást, s abban a Brazíliát érintő szállítási szolgáltatások körét. A Bécsben tartott miniszteri tanácskozáson a közös külügyminiszter, Andrássy Gyula, a két kormányfő, Adolf von Auersperg és Lónyay Menyhért, s az osztrák kereskedelemügyi miniszter, illetve a magyar pénzügyminiszter, Kerkapoly Károly is részt vett. A Fiume–Brazília közti járatok számát a magyar miniszterek sajnálatára csak évi négyben állapították meg, míg a Trieszt–Bombay (ma Mumbai) vonalon évenként tizenkét hajót kívántak indítani. További kikötés volt, hogy a braziliai forgalom csak az Alföld–Fiume vasútvonal megnyitásával lépjen életbe. A magyar fél javaslatot tett arra, hogy a

⁹⁶ Hivatalos Statisztikai Közlemények 4. (1871) 1–5. füzet. Közreadja az Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal. Előszó Keleti Károly. Szerk. Duka Marcel – Beöthy Leó. Bp. 330–331.

⁹⁷ Zsigmond Gábor: Az Osztrák–Magyar Lloyd története. Aetas 24. (2009) 1. sz. 126–143., itt: 132.

Bombay-t érintő járatok számát csökkentették nyolcra, így a Magyarország számára fontosabb Brazíliába menő forgalmat szintén nyolcra emelhették volna – ezáltal egyenlő súllyal érvényesülhessen mindkét útvonal. Az osztrák kereskedelmi miniszter és a Lloyd társaság is a távol-keleti kapcsolatok bővítését s a Bombay-ba menő járatok nélkülözhetetlenségét hangsúlyozta.⁹⁸ Egyfelől az osztrák termékek keleten jobb piacra találtak, másfelől az 1870-es és 1880-as évekre a Szezeicsatorna átadása után (melyen 1869-ben I. Ferenc József és a Lloyd vállalat képviselői is jelen voltak) a hajójáratok menetideje 30 vagy akár 40 nappal is lerövidült. Ezért az osztrákok főként az ázsiai és ausztráliai járatok indítását és fejlesztését szorgalmazták ekkor.⁹⁹

1872. január 11-én magyar miniszteri értekezletet tartottak Pesten,¹⁰⁰ melynek előülésén Lónyai Menyhért az ügyben a Lloyd cég képviselőivel (többek között az igazgatóval, báró Elio Morpurgóval) folytatott tárgyalások részleteit is ismertette. A Lloyd hat járat indítását ajánlotta, ha a Szentpéter–Fiume vasútvonal átadásra kerül. A koncepció szerint viszont így is 600 000 forintnyi előleget kért a vállalat, s a tervezett 87 000 forintos évenkénti támogatás helyett 204 000 forintot követelt. A miniszteri értekezlet jegyzőkönyvében az alábbi feljegyzés olvasható: „E szerint azon feltevés, mely a bécsi miniszteri értekezletnek irányadóul szolgált, hogy t. i. a brazíliai vonalon a menetek száma kellő arányban lesz a kereskedés igényeivel, és hogy e vonal ugyanazon évben fog megnyílni, mint a Bombayi – nem valósult, s a dolog jelenleg úgy áll, hogy vagy újabb tetemes állami áldozatokat kell hozni, vagy a fentebbi két kívánságról lemondva a kínált évenkénti 4 Brazíliai menettel, tehát oly összeköttetéssel megelégedni, mely sem a postai, s a személyszállítási feladatnak, de még a rendes kereskedelmi üzlet igényeinek nem felel meg egészen, s mégis 87 000 forintnyi új teherrel jár.”¹⁰¹ A tanácskozáson egyetértettek abban, hogy a vázolt feltételeket a magyar országgyűlés nem fogja elfogadni, és a pótszerződésben előírányzott hajójáratok a magyar államnak nem járnak kedvező előnyökkel. Ezért, s mert a Lloyd monopolhelyzetben alkudozott, a magyar kormány nem adta a hozzájárulását a pótlólagos megegyezéshez. A négy Fiume–Brazília közti járatról lemondtak egyelőre, a Bombay-ba menő

⁹⁸ HU-MNL-OL Miniszterelnökségi levéltár (a továbbiakban W 12), Minisztertanácsi jegyzőkönyvek (a továbbiakban: K 27) 1872. 01. 11. (Minisztertanácsi ülésről készült jegyzőkönyv), (a továbbiakban: HU-MNL-OL-W 12-K 27-1872. 01. 11.)

⁹⁹ Zsigmond G.: Az Osztrák–Magyar Lloyd i. m. 132–133.

¹⁰⁰ Gróf Lónyay Menyhért miniszterelnök előülést tartott az ügyben. Ezen részt vett: Szilágyi József (földművelés- ipar- és kereskedelemügyi miniszter), Kerkapoly Károly (pénzügyi miniszter), Pauler Ti-vadar (vallás- és közoktatási miniszter), Bittó István (igazságügyi miniszter), Tisza Lajos (közmun-ka- és közlekedési miniszter) és Reviszky Sándor (osztálytanácsos) mint jegyző. HU-MNL-OL-W 12-K 27-1872. 01. 11.

¹⁰¹ HU-MNL-OL-W 12-K 27-1872. 01. 11.

vonalat nem ellenezték, de annak támogatását az osztrák minisztérium saját költségére bízták,¹⁰² így tehát a Brazília és Magyarország közötti közvetlen tengeri összeköttetés még váratott magára.¹⁰³

1872-ben sem Triesztbe, sem pedig más osztrák–magyar kikötőbe közvetlenül semmilyen szállítmány nem érkezett Rio de Janeiróból.¹⁰⁴ Triesztből azonban – gyakran más országok lobogói alatt is – szállítottak osztrák–magyar árukat Brazíliába. Például Magyarországról lisztet, Stájerországból acélt, megint máshonnan likőröket exportáltak. 1872. január 23-án német lobogó alatt a Mathilde nevű hajó 2000 hordó lisztet szállított, majd április 9-én a szintén német Bernau 1662 hordó lisztet vitt ki Ausztria–Magyarországról. December 11-én a német Európa 2221 hordó lisztet, 320 láda acélt exportált Brazíliába. Dán és angol hajók egyaránt szállítottak árut ebben az évben. 1872. június 1-én a dán Tre Sostre 1988 hordó lisztet, 20 láda acélt, 100 láda likört szállított Triesztből. A Tweed angol hajó pedig 2300 hordó lisztet, 100 láda acélt, 12 láda likört vitt ki.¹⁰⁵

Az 1870-es évektől a magyarországi sajtóban és röpiratokban egyre inkább nehezményezték a Lloyd cég Magyarországra nézve kedvezőtlen tevékenységét, és mind többen sürgették egy önálló magyar tengerhajózási vállalat létrehozását.¹⁰⁶ Többek között báró Simonyi Lajos és Mudrony Soma, a vámügyi bizottság tagjai véleményt nyilvánítottak a tengeren túli – értelemszerűen Brazíliát is érintő – kereskedelmet érintően: „Ha a tengeri kereskedelemre és kivált tengeren túli összeköttetésekre figyelmet akarunk fordítani, magától értetődőleg oly összeköttetéseket kell keresnünk, melyek Magyarország érdekeinek megfelelnek. Magyarország érdekében pedig az fekszik, hogy a hajózásnak a magyar kikötőből, Fiúméből kiindulva, a magyar termények kivitelének irányát kövesse és másfelől a Magyarország által szükségelt importárak minél olcsóbb behozatalát mozgítsa elő.”¹⁰⁷ Lukács Béla szerint pedig: „A Lloyd gőzhajózási vállalatnak szubvencionálása Magyarország szempontjából, Magyarország érdekeit tekintve, alig egyéb egy luxuskiadásnál.”¹⁰⁸

Magyarország részéről a világpiacra való kijutás előmozdításáért nagyberuházások kezdődtek: tengeri közigazgatást vezettek be, vasúti útvonalakat építettek

¹⁰² Uo.

¹⁰³ Az egyeztetések eredménytelenségéről a Budapesti Közlöny is beszámolt. Lásd Budapesti Közlöny, Melléklapja, 1872. október 13.

¹⁰⁴ Hivatalos Statistikai Közlemények 7. (1874) 1–3. füzet. Közread. Országos Magyar Királyi Statistikai Hivatal. Szerk. Barsi József, előszó Keleti Károly, Párniczky Ede. Bp. 70.

¹⁰⁵ Hivatalos Statistikai Közlemények 7. i. m. 68–69.

¹⁰⁶ Zsigmond G.: Az Osztrák–Magyar Lloyd i. m. 134–135.

¹⁰⁷ Különvélemények a vámszerződés, a vámtariffa s a Lloyd-szerződés tárgyában. A képviselőházhoz beadták: Simonyi Lajos, Lukács Béla, Mudrony Soma. Bp. 21–22.

¹⁰⁸ Különvélemények a vámszerződés i. m. 16–17. Szintén közli Zsigmond G.: Az Osztrák–Magyar Lloyd i. m. 134.

ki, és Fiume tengeri kijáratának infrastrukturális fejlesztése is nagy erővel zajlott. 1870. október 3-án felállították a Magyar Királyi Tengerészeti Hatóságot, mely az ország tenger mellékének szinte „minden személyi, hajózási, kereskedelmi, műszaki, szakképzési, egészségügyi, vesztegzári” intézkedéséért felelt.¹⁰⁹ 1872-ben megkezdtek Fiume kikötőjének fejlesztését. 1873-ban és 1874-ben megnyitottak két, a tengeri kijárhoz való áruszállítás szempontjából kulcsfontosságú vasútvonalat: a Szentpéter–Fiume és a Károlyváros–Fiume szakaszt.¹¹⁰

1875. december 13-án a brazil kormány egy rendeletet adott ki, miszerint a brazil kikötőkbe érkező külföldi hajók „fénytorny-illeték” fizetésére kötelesek. Az előírás az 1848-as megállapodás ellenére az osztrák–magyar hajókat is sújtotta. Ez nehezítette a két állam közötti kereskedelmi kapcsolatokat.¹¹¹ Az osztrák–magyar követ, báró Gustav Schreiner levelet intézett 1876. július 21-én a brazil kormányhoz azzal a kéréssel, hogy tartsák magukat a korábbi egyenlő bánásmódról szóló egyezményhez és térítsék vissza a már kivetett fénytorny-díjakat. Ausztria–Magyarország az 1848-as szerződésre hivatkozott, amely az osztrák–magyar nézőpont szerint kétoldalú megállapodás nélkül nem volt megváltoztatható.¹¹² A brazil külügyminisztérium azonban az 1876. október 4-ei válaszában kijelentette, hogy az 1848-as idevonatkozó megjegyzések már nem kötelező érvényűek Brazíliára nézve, s hogy a brazil kormány szabadon felszámíthat új vámokat bármely ország hajójára nézve. Schreiner báró ezt követően 1877. február 4-ei válaszában kijelentette, hogy Ausztria–Magyarország sem érzi magát innentől kedve kötelezve az 1848 márciusában elfogadott nyilatkozat előírásainak.¹¹³ Andrassy Gyula, közös külügyminiszter az osztrák kereskedelmi miniszterrel és a magyar minisztertanáccsal egyetértésben az 1848-as egyezményt hatályon kívül helyezte,¹¹⁴ és 1877. március 22-től az osztrák és a magyar tengerészeti hatóságok sem vették már a brazil hajókat a sajátjukéval egyenlőnek.¹¹⁵

E. S. Ramirez véleménye szerint az 1877-es év döntő jelentőségű volt a két ország kereskedelmi kapcsolataiban, s ezután az esztendő után Ausztria–Magyarország a kivételében egyre jobban nyitott Dél-Amerika más országai felé is, miközben a Brazíliával bonyolított forgalom csökkenni kezdett. Az iménti állítás ellenére azonban az elkövetkező bő egy évtized időszakában a magyar

¹⁰⁹ Zsigmond G.: Az Osztrák–Magyar Lloyd i. m. 131.

¹¹⁰ Pelles M.: Az Adria Magyar Királyi Tengerhajózási Rt. i. m. 193.

¹¹¹ HU-MNL-OL-K 168-1888-15-4912.

¹¹² A nézeteltérés ellenére 1876-ban a magyar minisztertanács a Lloyd társasággal kötött szerződés megújítását szorgalmazta. Az újonnan Fiuméből indítandó hajózási utak között említik a Fiume–Brazília vonalat is. HU-MNL-OL-W 12-K 27-1876. 09. 18. (Minisztertanácsi ülésről készült jegyzőkönyv).

¹¹³ Blaas, R.: Die Anfänge des österreichischen i. m. 282.

¹¹⁴ HU-MNL-OL-W 12-K 27-1876. 11. 20. 24–26. (Minisztertanácsi ülésről készült jegyzőkönyv).

¹¹⁵ Blaas, R.: Die Anfänge des österreichischen i. m. 282.

liszt kivitel lehetőségei fokozatos javulást mutatnak, s mint azt a szerző is leírja: „az egyetlen osztrák termék, mely megmaradt Bahia piacain, az a trieszti búza volt.” [Ford. B. Á.]¹¹⁶ Valójában nem csak Bahia tartomány maradt meg felvevőpiacként, s mint azt a továbbiakban látni fogjuk, Ramirez megállapítása több ponton is cáfolható.

Későbbi évek adatai alapján tudható, hogy Triesztből 1875-ben 54, 1876-ban 50, 1877-ben 51, 1878-ban 60, 1879-ben 43 vitorlášhajó szállított árut Brazíliába.¹¹⁷ A *Közgazdasági Értesítő*, amely a Földművelés-, Ipar és Kereskedelemügyi Minisztérium hivatalos közlönye volt, olykor *Fiume liszt kivitele Nyugateurópába és Brazíliába* címmel havonta közölt ismertetéseket, tehát külön is kiemelte Brazíliát mint célországot. Fiumén át bizonyítható liszt szállítmányokról tudunk 1879-től Brazília több városába: Maceióba, Maranhóba, Recifebe, Salvadorba (Salvador da Bahia). A havi jelentések alapján még azt is lehet tudni, hogy épp melyik hónapban, melyik malomból, mennyi lisztet küldtek Brazíliába. Ezek között találjuk a korszakban nevesebb hazai gőzmalmokat: Első Budapesti, Molnárok és sütők, Gizella, Stabilimento commerciale, Egyesült budapesti, Luiza, Victoria, Pannonia, László, Erzsébet, István, Nagy-Kikindai, Concordia stb. gőzmalmokat. A legnagyobb forgalmat közülük az Első budapesti gőzmalom bonyolította az 1870-es évek végén és az 1880-as évek elején.¹¹⁸ 1881-ben ezek a malmok 41 036 hordó (60 kg/hordó) lisztet szállítottak csak Fiumén át Brazíliába. Ha ehhez hozzáadnánk még a trieszti kikötő – eddig sajnos nem ismert – számaadatait, akkor ennél is nagyobb mennyiséget kapunk. Ezek a számok tehát megerősíteni látszanak, hogy Brazília az Osztrák–Magyar Monarchiának s benne Magyarországnak később is fontos kereskedelmi partnere maradt.¹¹⁹

Az osztrák–magyar tengeri kereskedelem és a Brazíliába irányuló áruforgalom fejlődése

1871 októberében a *Magyarország és a Nagyvilág* című lap szerint: „Legfontosabb helyet foglal el nálunk az úgynevezett brazíliai kávé, mely legnagyobb mennyiségben szállítatik Európába (több mint 2 millió tonna évenként). Egy része Hamburgon, a többi Trieszten keresztül hozatik be.”¹²⁰ 1895-ben már a világban a

¹¹⁶ „que o único produto austríaco ainda permanecendo no mercado da Bahia era o trigo de Trieste”. Ramirez, E.: *As Relações* i. m. 236.

¹¹⁷ *Közgazdasági Értesítő*, 1885. szeptember 10., itt: 1433.

¹¹⁸ *Közgazdasági Értesítő*, 1882. március 23.

¹¹⁹ *Közgazdasági Értesítő*, 1882. január 12.

¹²⁰ *Magyarország és a Nagyvilág*, 1871. október 8. (Az idézetek és a források az archaikus szóhasználatban hagyva, a mai magyar helyesírásnak megfelelően kerülnek közlésre.)

harmadik legtöbb kávé Trieszt kikötőjébe szállították Brazíliából. New York-ba 2 699 852 zsákot (60kg/zsák), Hamburgba 1 101 382 zsákot, Triesztbe 530 192 zsákot, mely után Le Havre 524 111 zsákkal és Rotterdam 411 290 zsákkal következett.¹²¹ A Rio de Janeiro-i főkonzulátus 1896-os éves jelentése szerint Észak-Amerikába (New York, New Orleans, Baltimore) szállították a legtöbb kávé a brazil fővárosból, kb. egy millió zsákkal többet, mint az európai országokba összesen. Ekkor Európán belül Hamburgba, Marseille-be és Triesztbe került a legtöbb kávé Rio de Janeiróból.¹²²

A másik jelentős importáru, melyből az 1870-es és 1880-as években nagy mennyiség érkezett Brazíliából, az a nyers dohány volt. 1876-ban Ausztriába 341 318 kg dohányt szállítottak, amelynek értéke 348 925 Ft-ot tett ki. 1885-ben viszont már 2 304 000 kg dohány jött Brazíliából az osztrák területekre, amely összesen kb. 1 938 125 Ft értéket jelentett. Magyarországra 1876-ban valamivel kevesebb, 278 100 kg érkezett, s összértéke 263 060 Ft volt. Összehasonlításként: 1885-ben már Magyarország is Brazíliából importálta a legtöbb dohányt: 1 303 800 kg-ot, 956 460 Ft összértékben.¹²³

Gonda Béla szerint „A magyar tengerészet önálló fejlődése tulajdonképpen 1880. évvel kezdődik. Ez ideig a magyarországi tengeri áruforgalmat az Ausztriával közösen szubvencionált Osztrák–magyar Lloyd gőzhajózási társaság, a fiumei vitorlás hajók s az itt-ott Fiuméba vetődött angol gőzösök látták el.”¹²⁴ A magyar kormány 1880. április 10-én szerződést (1880. évi XXV. tc.) kötött az Adria-Steam-Ship-Company-vel, mellyel a nyugat-európai áruforgalom szállításáról állapodott meg.¹²⁵ A törvényben csak rejtett utalások sejtették, hogy a vállalat Dél-Amerika felé is indít majd hajókat. Egyfelől a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi minisztérium jóváhagyhatott változtatást a kijelölt kikötőkre, másfelől kijelölendő más vonalak helyettesítését említi a 4. § és 13. §. Habár a 7. § sem mondja ki kereken, hogy Brazíliába járatok indulnak majd, csak sejteti ennek a tervét: „A társaság a magyar vasúti állomások és a hajói által érintett kikötők, valamint az ezen kikötők mögött fekvő vasúti állomások között, úgyszintén északi és déli Amerikába közvetlen fuvardíjakat fog megállapítani.”¹²⁶ Az Adria Magyar Tengerhajózási Részvénytársaság (a továbbiakban: Adria) kezdeti évei

¹²¹ HU-MNL-OL-K 230-1896-5-38951 (Az osztrák–magyar külügyminisztertől a magyar kereskedelemügyi miniszternek küldött brazíliai kávékivitel 1895. évre vonatkozó statisztikája és belőle készült hírlap közlemény).

¹²² HU-MNL-OL-K 230-1897-5-35994 (A Rio de Janeiro-i főkonzulátus 1896. évi jelentése).

¹²³ *Borovszky* Károly: A dohányjövedék Magyarországon. Nemzetgazdasági Szemle XII. (1888) 334–371., itt: 363–364.

¹²⁴ Gazdasági Mérnök, 1906. február 4.

¹²⁵ *Pelles M.*: Az Adria Magyar Királyi Tengerhajózási Rt. i. m. 199.

¹²⁶ Corpus Iuris Hungarici 1880: XXV. tc.

nem voltak zökkenőmentesek. A Lloyd és az Adria konkurens helyzetbe kerültek, s az előbbi megnehezítette a lisztet szállító braziliai járatok sikerességét is.¹²⁷

1881-ben 7 vitorlás hajó szállított árut Fiuméből, míg Triesztból 33 vitorlás, vagyis összesen 40 hajó indult Brazíliába. 1882-ben mindössze 33 hajó kelt útra Brazíliába, melyek közül 12 Fiuméből és 21 Triesztból indult el. A hajók száma csökkenést mutat, azonban ekkor technikai változás következett be, ugyanis Fiuméből és Triesztból is 6-6 gőzhajó indult útjára.¹²⁸

Trieszt és Brazília között 1882-ben 7,3 millió forint volt az összforgalom, melyből a braziliai import 6,4 millió forintot jelentett, az export kb. 900 000 Ft lehetett. Az áruforgalom emelkedést mutatott,¹²⁹ melyből – mint a fentebbi számok mutatták – az osztrák kikötő esetében a jelentősebb részt a behozatal tette ki, míg Fiume esetében a kivitel volt a jelentősebb.

1883-ban fontos lépés történt. Az 1883. május 10-én tartott minisztertanácsi ülésen megszavazták a Lloyd hajózási társaság számára a Fiume–Brazília közötti próbajáratokra szóló állami támogatást.¹³⁰ Gróf Széchenyi Pál földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszter jelentése szerint a Lloyd Fiuméből Brazíliába indított próbajáratái „oly jó és növekvő sikert eredményeztek, hogy szüksége mutatkozott, miszerint a folyó évben még 2-3 ily járat rendeztessék”. A minisztertanács két további járat indításához szükséges támogatás folyósításához járult hozzá.¹³¹ A Lloyd igazgatósága Fiume, Trieszt és Brazília között közvetlen járatokat indított. A hajók minden hónap tizedik napján indultak el és Pernambuco, Bahia, Rio de Janeiro, Santos kikötőit érintették. A Fiuméből induló Adria vállalat és a trieszti illetőségű Lloyd az elkövetkező években versenyre kelt egymással a braziliai útvonalért.¹³²

A magyar gazdaság számára Fiume kiépítése és fejlesztése azért is fontos volt, mert Trieszt kikötője sok esetben monopolhelyzetet élvezett, ettől a függéstől pedig csak egy saját tengeri kijáratral szabadulhatott meg a Magyar Királyság. Az Adria társaság megszületésével és a braziliai közvetlen hajójáratokkal a kereskedelmi forgalom egy részét sikerült a fiumei révbe irányítani. Ennek ellenére Trieszt a kávéimportban a dualizmus idején végig jelentősebb maradt. Hozzájárult ehhez az is, hogy a Magyarországra importált kávé az 1880-as és 1890-es években főként Indiából (Ceylon) érkezett. A ceyloni kávétermelés hanyatlásával azonban

¹²⁷ Zsigmond G.: Az Osztrák–Magyar Lloyd i. m. 135.

¹²⁸ Burchard K.: Az Adria magyar tengeri i. m. 1433.

¹²⁹ Nemzetgazdasági Szemle 7. (1883) 9. füzet 71.

¹³⁰ HU-MNL-OL-W 12-K 27-1883. 05. 10. (Minisztertanácsi ülésről készült jegyzőkönyv).

¹³¹ HU-MNL-OL-W 12-K 27-1883. 09. 26. (Minisztertanácsi ülésről készült jegyzőkönyv).

¹³² Nemzetgazdasági Szemle 7. (1883) 9. füzet 71.

előtérbe került Magyarországon is a brazil kávé, s hamarosan a magyar kávéházak zömét is a Brazíliából hozott kávéval látták el.¹³³

Trieszt áruforgalmában Brazíliát pár évvel később is a jelentős államok sorában találjuk. Ha megnézzük az egyes országok be- és kivitelének mértékét 1886-ban, azt tapasztaljuk, hogy Olaszország, illetve Törökország egyaránt 60-60 millió, Kelet-India 55 millió, a magyar kikötők 39 millió, Görögország 23,5 millió, Anglia és Egyiptom 21-21 millió, Brazília 19 millió Ft értékében bonyolított le forgalmat a várossal.¹³⁴ Ha az adatoknak arányaiban véve hihetünk, akkor 1882 és 1886 között a forgalom több mint két és félszeresére emelkedett a brazíliai kikötők és Trieszt között.

Mint arról korábban szó volt, az 1860-as évek végén érezni lehetett, hogy az elkövetkező évtizedek fordulatot hoznak a világ gazdaságban. Az 1880-as évekre a tengerentúli gabona elárasztotta az európai piacot. Az észak-amerikai, dél-amerikai, indiai és oroszországi cereáliák megjelenése megnehezítette a magyar szemes termények értékesítését Brazíliában is. Világszintű szerkezetváltozás következett be az agrártermelésben, ami a globalizáció jelenségét hordozta magában.¹³⁵ Ekkoriban indult meg az a hihetetlen embertömeg Latin-Amerikába is, amely főként Európa déli és közép-keleti részéről vándorolt ki – többek között Brazíliába, ahol a bevándorlók saját földért cserébe mezőgazdasági dolgozókként nyerhettek alkalmazást. Pernambuco kormányzója szerint „Az olaszok és a németek betelepülése segíteni fog e föld benépesítésében, egy olyan új kiindulópontot teremtve, amelyből a jelenleginél sokkal jobb új Brazília nőhet ki.”¹³⁶ Ezek a folyamatok két szempontból is figyelmet érdemelnek: ekkor egy új versenytárs, az Amerikai Egyesült Államok jelent meg a brazíliai piacon, másfelől a kiáramló mezőgazdasági s a kisebb, ám jelentős számú ipari munkás képes volt hozzájárulni a nyers terményeket feldolgozó városi ipar fejlődéséhez, ezzel gyarapítva az ottani gabonatermesztést és malomipart.¹³⁷

A mezőgazdaság globalizálódásánál gyakran a fentebbi államok expanziójáról szokás csupán említést tenni, ám a magyar liszt a korábban ismertetett malomipari feltételek mellett és világszínvonalú minősége miatt szintén előtérben maradt.

¹³³ A Magyar Szent Korona országainak 1882–1913. évi külkereskedelmi forgalma. Közreadja Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Előszó Szabóky Alajos. 63. kötet. Bp. 1923. 26.

¹³⁴ *Bujatti Ede*: Kereskedés, ipar és hajóépítés Triesztben. In: *Az Osztrák–Magyar Monarchia* írásban és képekben. Az Osztrák tenger mellék és Dalmácia. Bp. 1892. 326–338., itt: 329.

¹³⁵ *Klement Judit*: Die Agrarkrise am Ende des 19. Jahrhunderts und die Budapester Mühlenindustrie. In: *Krisen/Geschichten in mitteleuropäischem Kontext. Sozial- und wirtschaftsgeschichtliche Studien zum 19./20. Jahrhundert*. Hrsg. György Kövér et al. Wien 2015. 173.

¹³⁶ *Pieter C. Emmer – Dirk H. A. Kolff – Robert J. Ross*: Európa terjeszkedése és a harmadik világ mezőgazdaságának átalakulása. Két gyarmati modell. *Világtörténet* (1982) 4. sz. 3–33., itt: 20.

¹³⁷ *Emmer, C. – Kolff, D. H. A. – Ross, R. J.*: Európa terjeszkedése i. m. 20–21.

A 19. század végének egyik jeles történetírója, Márki Sándor szerint Brazília és az egyenlítői államok akkor váltak a magyar liszt rendszeres felvásárlójává, amikor a magyar állam saját gőzhajóival, saját kereskedelmi társaságával már képessé vált az összeköttetést fenntartani a tengerek és óceánok számos kikötőjével.¹³⁸

1885-ben több hajózási vonalon is megindult Magyarország árukereskedelme. Ekkor került a Magyar Királyság kapcsolatba Máltával, az észak-afrikai vasútépítési munkálatok miatt pedig Algírral és Tunisszal. A közvetlen magyar–brazil vonal 1885-ben létesült, ezáltal közvetlen összeköttetés jött létre Brazília és a Magyar Királyság között. Az Adria tengerhajózási társaság gőzhajói ettől kezdve egyenesen Dél-Amerikába vitték az árut, és onnan rakományokkal tértek vissza évente legalább hat alkalommal, meghatározott menetrend szerint. Az Adria gőzösei a már korábban is meglévő kapcsolatokra építve közlekedtek Brazíliába, ahol az érdekeiket a helyi konzulok és a megbízott kereskedelmi ügynökségek támogatták – mindemellett parthajózási tevékenységet is folytattak. Fest Aladár és Hólek Sámuel kiemeli, hogy ezáltal a lisztexport és a kávéimport rendszerezetten és közvetlen módon történhetett, míg korábban csak a Lloyd és pár angol kereskedelmi vállalat – gyakran átrakodásokkal és esetlegesen – hajtotta végre a szállítmányozást.¹³⁹

1885. május 4-én futott ki a fiumei révől az első óceánon túli utat megtevő, magyar állami tulajdonban lévő kereskedelmi gőzhajó, a Stefánia.¹⁴⁰ 1885. május 3-án, egy nappal a hajó indulása előtt I. Ferenc József császár és király meglátogatta az éppen zajló budapesti országos kiállítást, melyen Kuranda Emil, az Adria tengerhajózási társaság vezérigazgatója elmesélte az uralkodónak, hogy másnap az első magyar gőzhajó átszeli az Atlanti-óceánt. A *Budapesti Hírlap* tudósítója szerint Ferenc József megjegyezte: „nagyon örvend hallani, hogy Magyarország már Dél-Amerikába is exportál árucikket [...] a fő kiviteli cikk bizonyára liszt lesz”.¹⁴¹ Fiuméből egy nap múlva távirat érkezett a *Budapesti Hírlaphoz*, melyben jelentették, hogy a Stefánia útnak indult, rakománya 11 950 hordó liszt, az úti célja pedig egyenesen Brazília volt.¹⁴²

A lisztkereskedelem előmozdításában jelentős lépés volt, hogy 1884-ben brazil főkonzulátus nyílt Budapesten.¹⁴³ Érdekes módon a pesti brazil főkonzulátus felállítását nem a dél-amerikai állam vezetése, hanem a magyar kormányzat

¹³⁸ Márki Sándor: Amerika s a magyarság. Földrajzi közlemények 21. (1893) 49–94., itt: 33–34.

¹³⁹ Fest Aladár – Hólek Sámuel: Fiume kereskedelme. Fiume és a Magyar-Horvát tengerpart. Magyarország vármegyéi és városai 1897. Szerk. Borovszky Samu – Sziklay Sándor. Bp. 1897. 209.

¹⁴⁰ Márki S.: Amerika s a magyarság i. m. 81–82.

¹⁴¹ Budapesti Hírlap, 1885. május 4.

¹⁴² Budapesti Hírlap, 1885. május 5.

¹⁴³ Szilágyi Ágnes Judit: Metszéspontok. Tanulmányok a portugál és a brazil történelemről. Szeged 2009. 117.

kezdemenyezte 1883-ban.¹⁴⁴ Az első budapesti brazil főkonzul Burchard-Bélaváry Konrád lett, aki egyben a gróf Széchenyi István által alapított pesti Hengermalom igazgatója is volt. Nem véletlenül, mivel Burchard Konrádról közismert, hogy a magyar lisztipar elkötelezett fejlesztője volt. Emberi erőfeszítést és anyagi forrásokat sem kímélve törekedett fellendíteni a magyarországi liszt-kivitelt.¹⁴⁵ A *Magyar Salon* című képes folyóirat a következőket írta róla: „Midőn pedig 1884. május 3-án¹⁴⁶ Brazília főkonzuljává kineveztetett, első dolga volt Brazíliával való rendes összeköttetésünket előmozdítani, s az ő közbenjárása folytán ismerte el a brazíliai kormány hajójáratainkat rendeseknek, és ennek folytán e járatokat könnyítésekben részesítette, ami néhány fontosabb iparcikkünk exportjára nézve döntő fontossággal bírt.”¹⁴⁷ Burchard 1884 és 1896 között, tizenkét esztendőn keresztül foglalta el Brazília budapesti főkonzuli székét, ezalatt aktívan részt vett a két fél közötti kapcsolatok előmozdításában.¹⁴⁸

Bécsben, Triesztben és Fiumében már a budapesti konzulátus előtt is működött brazíliai kirendeltség. A fiumei konzul működésével kapcsolatban a fennmaradt források több problémakört is felvázolnak. Kezdetben a Triesztben lévő brazíliai főkonzulátus alá tartozott, s a Lloyd társaság emberei (például Rudmann Adolf)¹⁴⁹ foglalták el az alkonzuli posztot, így elsősorban az osztrák kikötő és kereskedelmi vállalat érdekeit figyelembe véve történhetek a szállítások. Előfordult olyan konzul (például báró Hauser György), aki többet tartózkodott Bécsben vagy Triesztben, mint Fiumében, ezzel késleltette a szállításokat, mivel a hajók iratainak láttamozásához nem állt a helyszínen rendelkezésre.¹⁵⁰ Ez a konzuli magatartás a Brazíliába menő járatoknak késedelmet, a kikötő hírnevére és forgalmára nézve pedig kellemtelenséget okozott. Logikusnak tűnik, hogy a brazíliai kiviteli áruszállítás lényegi részét adó, Budapesten működő malmok – melyek a legtöbb lisztet exportálták – termékei a főkonzul jelenlétével, már akár helyben engedélyezésre kerülhettek, ezzel is gyorsítva az adminisztrációt, így a fiumei alkonzulnak csupán a helyben

¹⁴⁴ Horváth Jenő: A magyarországi külképviseletek, 1815–1918. A háborús felelősség – Diplomáciai és kortörténeti szemle 1. (1928) 1–2. sz. 473–477., itt: 475.

¹⁴⁵ Életrajzáról bővebben lásd *Klement Judit*: Apák és fiúk gazdasági stratégiái. Egy magyar család a 19. és 20. században. Aetas (2005) 1–2. sz. 69–92.

¹⁴⁶ II. Péter brazil császár 1884 májusában írta alá a kinevezési okiratot. I. Ferenc József 1884. augusztus 4-én szentesítette a kinevezést. HU-MNL-OL-K 168-1884-14-32736

¹⁴⁷ *Magyar Salon* 6. (1888–1889) 2. sz. 98–99.

¹⁴⁸ *Klement Judit*: Hazai vállalkozók a hőskorban. A budapesti gőzmalomipar vállalkozói a 19. század második felében. Bp. 2012. 224.

¹⁴⁹ A Rudmann Adolfról szóló iratokat lásd HU-MNL-OL-K 230-1896-4-48662 (Dániel Ernő kereskedelemügyi miniszternek összeállított iratanyag a fiumei és budapesti brazil konzulátus elmúlt évekre vonatkozó helyzetéről. A dokumentumok között megtalálható Burchard-Bélaváry Konrádnak a tiszteletbeli főkonzul posztjáról való leköszönését indokló levele is.)

¹⁵⁰ Uo.

láttamozandó szállítmányokkal kellett már foglalkoznia. A fumei brazil alkonzul helyzete akkor stabilizálódott, amikor 1886/1887–1896 között az Adria hajózási vállalat igazgatója, Kuranda Emil töltötte be a posztot, aki 1896–1906 között fumei brazil konzul, majd 1906–1914 között budapesti brazil főkonzul lett¹⁵¹ – ami jól mutatja az egyes tisztségek közötti összefonódásokat.

Ausztria–Magyarország és Brazília között 1888-ban kereskedelmi szerződés jött létre, ami a legnagyobb kereskedelmi kedvezmény elvét tartalmazta.¹⁵² Liszt kivitel szempontjából a braziliai kereskedelmi forgalom 1889–1890 között érzékelhetően nagy sikereket ért el. Az 1880-as években életre hívott rendszeres hajójáratok, Burchard Konrád és Kuranda Emil konzuli tevékenysége, a megkötésre került szerződés, az állami segélyek és a magyar malomipar fejlődése nyomán jelentős lendületet kapott a braziliai export-forgalom is. Az 1891. június 24-én megjelent *Vasuti és Közlekedési Közlöny*ben egyenesen az áll: „a brazil forgalom kiviteli irányzataink egyik legfontosabbikát képezi”.¹⁵³

1891-ben a magyar állam felbontotta az addigi szerződését az Osztrák–Magyar Lloyd vállalattal, mely később Osztrák Lloydként üzemelt tovább. A magyar állami támogatásokat immár csak az Adria vállalat, és más magyar érdekeltségű hajózási társaságok élvezhették. A braziliai járatokra vonatkozóan külön megállapodás született a két állami érdekeltségű cég között, így az áruszállítási forgalmat egymás között felosztva bonyolították a továbbiakban.¹⁵⁴ A Lloydnak és az Adriának évente hat-hat járatot kellett Brazíliába indítania, tehát összesen tizenkettőt, melyek oda-vissza közlekedtek. Az év első felében öt járatot, a másik felében hetet teljesítettek felváltva. A magyar kereskedelemügyi miniszter a kereslet növekedésével további járatokat kérhetett. A braziliai járatokért a magyar állam a korábbi megállapodásokhoz hasonlóan 3000 Ft támogatást folyósított.¹⁵⁵ Az üzletkötések Brazíliában ügynökségeken keresztül történtek. 1891-ben az Adria részvénytársaság főügynöksége, a Rombauer & Co. volt Rio de Janeiróban; Bahiában az F. W. Winkel; Pernambucóban a Johnston, Pater & Co.; Santosban pedig az Edward Johnston & Co. cég látta el a hajózási vállalat érdekképviselését.¹⁵⁶

A 19. század utolsó évtizedére általánosan ismert lett, hogy Brazília a magyar liszt egyik jelentős fogyasztási piaca,¹⁵⁷ s a magyar malomipar által megőrölt ter-

¹⁵¹ *Torbágyi P.*: Magyar kivándorlás i. m. 179.; Magyar Compass 15. (1887) 96.; Budapesti Hírlap, 1896. szeptember 13.

¹⁵² HU-MNL-OL-K 168-1888-15-4912

¹⁵³ *Vasuti és Közlekedési Közlöny*, 1891. június 24.

¹⁵⁴ *Zsigmond G.*: Az Osztrák–Magyar Lloyd i. m. 139–140.

¹⁵⁵ *Pelles M.*: Az Adria Magyar Királyi Tengerhajózási Rt i. m. 200.

¹⁵⁶ Državni arhiv u Rijeci Tengerészeti Hatóság 69-1892-XVIII-57-Adria (Az Adria Magyar Királyi Tengerhajózási Részvénytársaság tájékoztató plakátja).

¹⁵⁷ HU-MNL-OL-K 168-1888-15-4912

mények egyik fontos, tengerentúli felvásárló országa. Ebben az árukategóriában a dél-amerikai ország a Fiumén keresztül elszállított lisztnek a negyedik legnagyobb piaca volt 1886–1888 között, 1889-ben és 1890-ben pedig Anglia után – az osztrák felvevőpiacot leszámítva – a második legjelentősebb volt. Nem meglepő, hogy a kortársak szemében katasztrofálisan hatott, mikor egy évvel később, 1891-ben, legkevesebb 5,8 millió kilogrammal csökkent az értékesítés Brazíliában – csak a fiumei kikötői adatok szerint –, s a korábbi mutató csaknem a felére esett. Ekkor az angliai piacon is mintegy 9 millió kilogrammal kevesebb áru kelt el. Ez az év negatívan érintette a magyarországi búzatermelőket, a malomipart, a hordóipart, a lisztet transzportáló közlekedési vállalatokat és az agrármunkaerőt egyaránt. A válsághelyzet háttérként az érintett hatóságok az Egyesült Államok térhódításának tulajdonították, és habár ez a fő okok közé tartozott, Brazília esetében számos további tényező hatott még arra, hogy a magyarországi lisztexport addigi növekedése megakadt.¹⁵⁸ Amint arra alapos kutatásai révén Klement Judit az elmúlt években rámutatott, a 19. század végére a magyar mezőgazdaság és malomipar válságos helyzetbe került. A korábbi előnyös pozícióit elveszítette Nyugat-Európában, sőt a tengerentúlon is.¹⁵⁹

Politikai és piaci változások Brazíliában

A 19. században Brazília számos gazdasági, társadalmi problémával küzdött, melyeket a császárság idejében II. Péter császárnak és kormányainak nem sikerült megoldania. Az államháztartás szinte folyamatos deficittel küzdött, mely gyakori inflációt idézett elő, s ez főleg a pénzügyileg jelentősen érintett városokban zúgólódásokhoz, forrongásokhoz vezetett.¹⁶⁰ Számos tényező együtt állása – kárpótlás nélküli rabszolga-felszabadítás (1888), a köztársasági eszme terjedése, gazdasági és társadalmi nehézségek, a hadsereg kérdése, az uralkodó gyengülő tekintélye és rossz egészségi állapota stb. – végül odavezetett, hogy 1889. november 15-én Deodoro da Fonseca tábornagy a katonái élén megdöntötte a monarchiát, kikiáltotta a köztársaságot.¹⁶¹

¹⁵⁸ Hátrányos kereskedelmi szerződések, új dél-amerikai hajózási társaságok, az amerikai politikai befolyás növekedését követő vámentesség az USA számára, ezzel szemben az osztrák–magyar államot vámemelés sújtotta; új brazil parthajózási törvények születtek, fejlődött a helyi mezőgazdaság és agrár-
ipar, a bevándorlókkal nőtt a tapasztalt munkaerő száma stb.

¹⁵⁹ Lásd *Klement Judit*: Az őrlési forgalom jelentősége a fővárosi malomvállalatok nézőpontjából. In: *Piacok a társadalomban és a történelemben. Rendi társadalom – polgári társadalom* (26). Szerk. Halamos Károly – Kiss Zsuzsanna – Klement Judit. Bp. 2014. 211–220.; *Uő*: How to Adapt to a Changing Market? The Budapest Flour Mill Companies at the Turn of the Nineteenth and Twentieth Centuries. *Hungarian Historical Review* 4. (2015) 834–867.; *Uő*: Die Agrarkrise am Ende des 19. m.

¹⁶⁰ *Wittman T.*: Latin-Amerika története i. m. 343.

¹⁶¹ *Fausto, B.*: Brazília rövid története i. m. 140–141.

Az 1889-et követő esztendőkre a feszültség és bizonytalanság lett jellemző Brazíliában, ami az egymással rivalizáló politikai és hatalmi tömörülések érdekütközéseivel párosult. Egy teljesen új államalakulat jött létre, amely az USA mintájára szövetségi köztársasággá alakult. A változás nem csak a belügyeket érintette. Az új államot (Brazíliai Egyesült Államok) nemzetközileg is el kellett ismertetni, emellett új szerződések és partneri viszonyok jöttek létre.¹⁶²

Brazília és az Osztrák–Magyar Monarchia kapcsolatában is érdemi változás állt be. Korábban a két ország élén a dinasztikus rokonságot ápoló unokatestvérek uralkodtak, innentől azonban az országok csupán nagy távolságban lévő, kereskedelmi partnerállamokká váltak. A Monarchia egyik fele, a Magyar Királyság esetében a viszonyok átalakulása rontotta az addig felépített, virágzó üzleti lehetőségeit. Ezzel párhuzamosan Brazília és az USA – a magyar malomipar legnagyobb versenytársa – közötti politikai, gazdasági kapcsolatok viszont egyre szorosabbá váltak.

A pánamerikanizmus ideológiájára építve az Amerikai Egyesült Államok 1889-ben nemzetközi konferenciát hívott össze Washingtonban (International Conference of American States). Az esemény a kontinentális összetartozás elvére apellált, fő mozgatórugója viszont az észak-amerikai gazdasági érdekek előmozdítása és a hatalmi politika kiterjesztése volt. A pánamerikai konferencia közös vám-, pénz- és bankrendszer létrehozására törekedett, s habár a latin-amerikai államok nem akartak fejet hajtani az USA hegemoniájának,¹⁶³ annak törekvései részben mégis célba értek. 1890-ben tizennyolc ország megalkotta az Amerikai Köztársaságok Kereskedelmi Irodáját (Commercial Bureau of the American Republics), illetve az Amerikai Köztársaságok Nemzetközi Unióját (International Union of American Republics). E szervezetek feladata a kereskedelmi kapcsolatok bővítése, valamint a felmerülő vitás kérdések békés megoldásának elősegítése volt.¹⁶⁴

Az Osztrák–Magyar Monarchia brazíliai exportjára hátrányosan hatott az úgynevezett Blaine–Mendonça egyezmény. Ezt a kereskedelmi megállapodást 1891. január 31-én írta alá James G. Blaine amerikai külügyminiszter (1889–1892) és Salvador de Mendonça washingtoni brazil diplomata. Az egyezmény szerint vámkedvezményekről és bizonyos áruk esetén vámmentességről állapodott meg a két ország. A brazíliai cukor, melasz, bőr és a legfontosabb export termék, a kávé szabad utat nyert az Egyesült Államokba, cserében az USA tizenöt különféle

¹⁶² Uo. 149–152.

¹⁶³ *Anderle Á.*: Nemzet és identitás i. m. 480.

¹⁶⁴ *Arató Ildikó*: Függés és függetlenség Latin-Amerikában a 20. században. *Belvedere Meridionale* 19. (2007) 5–8. sz. 21–25., itt: 21.

termékre kapott vámmentességet, többek között a búzára, sertéshúsról és a liszt-re.¹⁶⁵ 1890 volt az utolsó olyan év, amikor Magyarországról Brazíliába gabona-szállítmányt indítottak, ezt követően a termék teljesen elveszítette ottani piacát.¹⁶⁶

A Monarchia 1891-ben ismerte el az új brazil köztársaságot.¹⁶⁷ Burchard Konrád egyik levelében, melyet Lukács Béla kereskedelemügyi miniszternek küldött 1892 decemberében, az alábbiakról számolt be: „Az 1891. év első felében történt, hogy a braziliai kormány az Ausztria–Magyarországból bevitt liszt vámját hordónként [...] mintegy 2 frtra emelte fel, míg ugyanettől az időponttól kezdve az amerikai liszt behozatalának a vámmentesség kedvezménye biztosított, ami által amúgy is legféltelmesebb versenytársunk: az észak-amerikai malomipar velünk szemben oly kedvező helyzetbe jutott, hogy hazai malomiparunk méltán aggódhatott s tart-hatott attól, hogy ezen majd három évtized óta a legnagyobb gonddal ápol s épp ez által állandóvá tett fogyasztási területtől egy csapással elszakíttatik, vagy pedig hatalmas ellenfelünk által lépésről lépésre fog elhódíttatni.”¹⁶⁸

A helyzetet többek közt azzal igyekeztek orvosolni, hogy a braziliai járatok esetén szállítási kedvezményeket kaptak a magyar malmok a MÁV-tól és az Adria Rt.-től,¹⁶⁹ ezzel könnyítve a braziliai megnövekedett vámok terhein. A braziliai járatokra vonatkozó szállítmányozási kedvezményeket 1891-ben Baross Gábor vezette be, majd 1892-re és 1893-ra is meghosszabbították őket. 1893-ban a *Vasúti és Közlekedési Közlöny* első számának mellékletében, a 123-as tételben közölték, hogy a szállítási kedvezményt az angol Cunard Line hajózási vállalatra is kiterjesztik. Voltak ugyanis olyan brazil kikötők, melyekbe a Lloyd és az Adria nem szállított árut, de felvevőpiacot jelentettek a magyar lisztküldemények számára.¹⁷⁰

Köztársaság vagy császárság?

1893 szeptemberében, Rio de Janeiróban kitört egy flottalázadás, mely összekapcsolódott a Brazília déli államain végigsöprő úgynevezett föderalista forradalommal. A felkelők meg akarták dönteni Floriano Peixoto kormányát. A fővárost, az ország politikai, gazdasági központját tüzéségi párharcok sújtották, rettegésben tartották a lakosságot, és megbénították az addig élénk üzleti, kereskedelmi

¹⁶⁵ David M. Pletcher: *The Diplomacy of Trade and Investment: American Economic Expansion in the Hemisphere, 1865–1900*. Missouri 1998. 260–261.

¹⁶⁶ Fest A. – Holek S.: *Fiume kereskedelme* i. m. 250.

¹⁶⁷ Matsch E.: *Der Auswärtige Dienst* i. m. 145.

¹⁶⁸ HU-MNL-OL-K 230-1892-5-84632 (Az Országos Magyar Malom-egyesület kérelme Lukács Béla kereskedelemügyi miniszterhez a Brazíliába szállított liszt utáni kedvezmények megújításának tárgyában.).

¹⁶⁹ Budapesti Hírlap, 1894. október 5.

¹⁷⁰ Budapesti Hírlap, 1893. március 22.

életet. Az országban dúló polgárháború erős benyomást gyakorolt a nemzetközi közvéleményre. Világszerte jelentős sajtóvisszhangot és fegyveres intézkedéseket váltott ki.¹⁷¹ A Rio de Janeiróban zajló harcok a korszak nagyhatalmainak – Nagy-Britannia, Amerikai Egyesült Államok, Franciaország, Németország stb. – érdekeit sértették, ezért készen mutatkoztak arra, hogy szükség esetén közbeavatkozzanak, és megvédjék kereskedelmi hajóikat, ügynökségeiket, állampolgáraikat.¹⁷² A lázadás során többen feltételezték, hogy a felkelők restaurálni akarják a császárságot. Még ha ennek nem is volt komoly realitása, többen eljátszottak a gondolattal: ez a lehetőség akár a gazdasági kapcsolatok újrendeződését is lehetővé tehetné.¹⁷³ Addig nem látott nemzetközi flotta sorakozott fel, melybe beletartoztak az Amerikai Egyesült Államok, Nagy-Britannia, Németország, Franciaország, Olaszország, Spanyolország, Portugália és Ausztria–Magyarország hadihajói. Ez a nemzetközi tengeri haderő hűen tükrözte a brazil állammal érdekviszonyban lévő országok hálózatát.¹⁷⁴

Milyen szerep jutott ekkor Ausztria–Magyarország hadihajójának? A kereskedelmi és nagyhatalmi érdekek képviselőiben osztrák–magyar hadihajók ekkoriban rendszeresen gyakorolták a lobogómutatást¹⁷⁵ a nemzetközi vizeken, mely során felkeresték a brazíliai kikötőket is a növekvő dél-amerikai kereskedelmi érdekek miatt.¹⁷⁶ A cirkálások alkalmával oltalmazták a kereskedelmi járatokat, illetve tudományos és gazdasági felméréseket készítettek, majd az úton szerzett tapasztalatokról helyzetjelentéseket küldtek az osztrák–magyar haditengerészetnek és a helyi diplomáciai képviselőken keresztül a külügyminisztériumnak. Néhány példát említve: a Donau fregatt kereskedelmi jelentéseket tett 1883–1884-es útja során a brazíliai viszonyokról. Az Aurora korvett 1884–1885-ös expedíciója alkalmával állt meg Brazíliában. 1885–1886-ban az Albatros ágyúnaszád járt ott,

¹⁷¹ *João Paulo Alsina Jr.*: Rio Branco, Grand Strategy and Naval Power. (Rio Branco, grande estratégia e poder naval). Revista Brasileira de Política Internacional 57. (2014) 2. sz. 9–28., itt: 12.

¹⁷² *Joseph Smith*: Brazilian Diplomacy and Foreign Intervention in the Brazilian Naval Revolt, 1893–94. Revista Complutense de Historia de América 26. (2000) 117–134., itt: 118–119.

¹⁷³ *Wittman T.*: Latin-Amerika története i. m. 348.

¹⁷⁴ *Balogh Ádám Tibor*: Az Osztrák–Magyar Monarchia egyik hadihajójának brazíliai kiküldetése. Őfelsége Zrínyi korvettje Rio de Janeiro partjainál 1893–1894-ben. In: Hadtörténeti Múzeum Értesítője 17. Szerk. Závodi Szilvia. Bp. 2018. 79–100., itt: 82. (A konfliktusról lásd még Hélio Leôncio Martins és Joseph Smith munkáit.)

¹⁷⁵ Az osztrák–magyar hadihajók a császári és királyi haditengerészet lobogójával voltak ellátva, amelyet szárazfölddel vagy barátságos ország hadi- és kereskedelmi hajóival találkozva felhúztak, ezzel mutatva meg, hogy mely államot képviselik. Ha kereskedelmi hajó felvont lobogóval haladó császári és királyi hadihajóval találkozott akkor az is köteles volt viszonzni a gesztust. *Csonkareti Károly*: A császári és királyi haditengerészet lobogója. Haditechnika 37. (2003) 4. sz. 20–27., itt: 24.

¹⁷⁶ *Laurence Sondhaus*: The Naval Policy of Austria-Hungary, 1867–1918: Navalism, Industrial Development, and the Politics of Dualism. West Lafayette, 1994. 138.

majd visszatért 1887–1888-as útja alkalmával is az országba.¹⁷⁷ 1893–1894-ben a Zrínyi korvetet küldte az osztrák–magyar haditengerészet a brazil polgárháború helyszínére.¹⁷⁸ A hadihajó oltalmába vette az osztrák–magyar kereskedelmi hajókat: két Lloyd hajót (Pandora és Orion), valamint az Adria társaság Matlekovits gőzösét. Az Adria és a Lloyd vállalat köszönőleveleit őrzi az Osztrák Állami Levéltár haditengerészeti szekciója,¹⁷⁹ melyekben hálájukat fejezték ki a tengerészeti parancsnokságnak járataik és a kereskedelmük megóvásáért.¹⁸⁰

A brazíliai felkelés féléves harcokat követően a lázadók vereségével zárult. Fontos tényező volt az Egyesült Államok haditengerészetének fellépése és az európai nagyhatalmak jelenléte, hallgatólagos támogatása, továbbá új, illetve használt hadieszközök eladása a brazil kormány számára.¹⁸¹ Az USA hadiflottája segített megakadályozni, hogy a brazil haditengerészet megdöntse a kormányt. Hogy a felkelők győzelme esetén helyreállt volna a monarchia vagy sem, nem tudhatjuk, a brazil politika akár más irányt is vehetett volna. A konfliktus kimenetele azonban a brazil és amerikai kormányzatot végül még közelebb hozta egymáshoz.¹⁸²

Ausztria–Magyarország kereskedelmének hanyatlása Brazíliában

Brazília 1895. január 1-jével felmondta ugyan az Egyesült Államokkal kötött megállapodását, azonban az ország fővárosában és az északi részeken az amerikai malomipari termékek már megvetették a lábukat, a délen fekvő brazil államokban pedig megnövekedett az argentin lisztbevétel.¹⁸³ 1895-ben Triesztben megalapították az Austro-Americana nevű gőzhajózási vállalatot, amely trieszti központtal rendszeres hajójáratokat indított Észak- és Dél-Amerikába. Magyarországon voltak, akik nehezményezték egy újabb konkurencia megjelenését az amerikai

¹⁷⁷ Ramirez E.: *As Relações* i. m. 236–237.; Horst Friedrich Mayer – Dieter Winkler: *Als Österreich die Weltentdeckte. Expeditionen und Missionen der Kriegsmarine*. Wien 1991. 200–206.

¹⁷⁸ Lásd Balogh Á.: *Az Osztrák–Magyar Monarchia* i. m.

¹⁷⁹ ÖStA Kriegsarchiv Marine Section I – 1-3 P.K. 286. és 334.

¹⁸⁰ Balogh Á.: *Az Osztrák–Magyar Monarchia* i. m. 93.

¹⁸¹ Lásd Joaquim Nabuco: *A intervenção estrangeira durante a Revolta de 1893*. São Paulo 1939. 1894-ben a Pesti Napló egy brazíliai ügynökről számolt be, aki a fiúmei torpedógyárban járt, hogy megrendelésekről tárgyaljon. (Pesti Napló, 1894. június 8.) Az 1894-es statisztikai adatokban 52 darab torpedó szerepel a brazil kivitelen. (A Magyar Korona országainak 1894. évi áruforgalma. 10. Közreadja Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal. Bp. 1895. 44.)

¹⁸² Karina Faria Garcia Esposito: *Naval Diplomacy and the Making of an Unwritten Alliance: United States-Brazilian Naval Relations, 1893–1930*. Doktori (PhD) értekezés. West Virginia University. Virginia 2017. 95–96.

¹⁸³ Fest A. – Holek S.: *Fiume kereskedelme* i. m. 248.

hajózási vonalon, mert úgy vélték, hogy ezzel a régi megállapodás, miszerint a braziliai járatokat a Lloyd és az Adria együttesen látja el, felborult.¹⁸⁴

A nehézségek ellenére az Osztrák–Magyar Monarchia és Brazília között a kereskedelmi kapcsolatok még a 20. század fordulóján is élénkek maradtak. Trieszt számára továbbra is a kávé- és dohánybehozatal volt a legfőbb, amihez képest Fiume kávéforgalma csekélyebbnek mondható. Ráadásul Trieszt kávéimportjának háromnegyedét közvetlenül Brazíliából szállította, ezzel szemben a Fiumébe érkező kávészállítmányok gyakran közvetett módon jutottak Magyarországra.¹⁸⁵

Láng Lajos (1849–1918) közgazdász, statisztikus, kereskedelemügyi miniszter (1902–1903) szerint 1891–1904 között Brazília a 11. legfontosabb importőre volt az Osztrák–Magyar Monarchiának az elvámolt szállítmányok összértéke szerint (vagyis az állami szinten elkönyvelt adatok alapján).¹⁸⁶ A Brazíliából importált áruk¹⁸⁷ értéke évente 31,8–68,4 millió korona között mozgott. Jellemzően a nagyhatalmak, az európai és szomszédos országok (1. Németország, 2. Nagy-Britannia, 3. USA, 4. Olaszország, 5. Oroszország, 6. Brit-Kelet-India, 7. Franciaország, 8. Szerbia, 9. Svájc, 10. Törökország) előzték meg Brazíliát ebben a rangsorban. Más kontinens országai (például Kína, Japán, Ausztrália) a szállítás értékét tekintve elmaradtak mögötte. A távoli országok közül az Amerikai Egyesült Államok és Brit Kelet-India szállított Brazíliánál nagyobb értékű árut Ausztria–Magyarország számára ebben az időszakban.¹⁸⁸ A Brazíliába irányuló export értéke ezzel szemben csupán 2,6–6,5 millió korona érték körül mozgott 1891–1904 között évente. Ezzel Láng Lajos rangsorában mindössze a 20. legnagyobb értékű felvevőpiaca volt a Monarchiának.¹⁸⁹

A Magyarország szempontjából érdekes braziliai lisztexport 1888–1905 között viszonylagos stabilitást mutat. Az igazán kirívó csökkenés 1909-től következett be, s ekkortól Magyarország brazil árubehozatala több lett, mint az oda irányuló kivitele. Ez a bosznia-hercegovinai megszállt területekre szállított lisztigény növekedésével, a hadi-előkészületek nagyobb szükségleteivel, a központi hatalmak gazdasági egymás felé fordulásával állhatott összefüggésben. További tényezőként kell figyelembe venni a brazil malomipar időközbeni kifejlődését,

¹⁸⁴ Gazdasági Mérnök, 1909. december 19.

¹⁸⁵ Fiume hajó- és áruforgalma az 1913. évben. 54. kötet. Közreadja Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Bp. 1915. 14–15.

¹⁸⁶ Sajnos a vámmentes vagy el nem vámoltt és egyéb módon bekerült árukról nincsenek adatok.

¹⁸⁷ A pamut, kőszén, gyapjú után a legnagyobb értékben kávé és dohányt importált az Osztrák–Magyar Monarchia ekkor, ez is magyarázhatja Brazília jelentőségét az időszakban.

¹⁸⁸ *Ludwig Láng*: Hundert Jahre Zollpolitik. Ford. Alexander Rosen. Bécs–Lipce 1906. 518–19.

¹⁸⁹ *Láng, L.*: Hundert Jahre i. m. 520–521.

megegyezését és a már említett konkurens országok térnyerését is.¹⁹⁰ A Brazíliába irányuló fiumei liszt kivitel 1908-hoz képest 1909-ben több mint a felére csökkent: 1908-ban 68 607 mázsát, 1909-ben pedig már csak 24 810 mázsát szállítottak.¹⁹¹ Magyarország liszt kivitele ezután is tovább mérséklődött: míg 1910-ben 26 146, 1913-ban már csak 10 802 mázsa volt. Az adatok jól szemléltetik a nagymértékű hanyatlást a háborús évek közeledtével.¹⁹²

A háború előtti utolsó évben a magyarországi kiviteli cikkek között szerepeltek vágó- és igásállatok, zsiradékok, italok, fák, szén, tőzeg, agyagáruk, fémek, fémáruk, villamos gépek, készülékek, elektrotechnikai eszközök (például villamos izzók), különböző sók, szépségápolási szerek, maláta, hüvelyesek, lovak (tenyészmének és kancák), borok (hordóban és palackban), ásványvíz, különféle pamutáruk, papíráruk, bútorok, keményítők stb. Tehát az exportált áruk összetétele meglehetősen színes palettát mutatott.¹⁹³ Ha pedig a Brazíliából importált termékeket vizsgáljuk, még 1913-ban is nagyobb mértékben nyers kávé, dohány, kakaóbabot, gyantát, kaucsukot, kókuszdiót és egyéb gyarmatárakat találunk köztük.¹⁹⁴

Az 1914-ben kirobbanó világháború megváltoztatta az addigi gazdasági-pénzügyi viszonyokat a két állam között. A hadihajók megszorodtak a tengereken, a kereskedelmi forgalomban pedig a szövetséges államok egymás felé fordulása figyelhető meg. A háborús körülmények Brazília és az Osztrák–Magyar Monarchia közötti üzletkötéseket ellehetetlenítették.¹⁹⁵

A dél-amerikai országok a háború alatt szinte végig megőrizték semlegességüket, Brazília sem lépett fel katonailag 1917-ig.¹⁹⁶ Az 1917. február 1-től meghirdetett „korlátlan tengeralattjáró-háború”-ban számos más államával együtt a brazil gőzösök is a torpedók martalékává lettek. Ezek között voltak a Paranáy, Tijucáy, Lapa és a Macau. Az USA belépése nyomán a tengerjárók elsüllyesztésének hatására végül a brazil kormány 1917. október 27-én hadat üzent Németországnak; Ausztria–Magyarországgal ekkor még nem lett hadviselő fél. 1918. szeptember

¹⁹⁰ A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi külkereskedelmi forgalma. 37. kötet. Közreadja a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Bp. 1911. 25.

¹⁹¹ A Magyar Szent Korona országainak 1909. évi külkereskedelmi forgalma. 36. kötet. Közreadja a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Bp. 1910. 17.

¹⁹² Fiume hajó- és áruforgalma az 1913. évben i. m. 48.

¹⁹³ A Magyar Szent Korona országainak 1913. évi külkereskedelmi forgalma. 53. kötet. Közreadja a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Bp. 1915. 10., 14., 16., 18., 38., 41–43., 46., 48., 127., 130., 165–166., 205–207. 233., 283–284. 292., 378., 382., 386., 475., 576., 636.

¹⁹⁴ A Magyar Szent Korona országainak 1913. évi külkereskedelmi forgalma i. m. 22., 62., 121., 191., 264., 395.

¹⁹⁵ Szilágyi Ágnes Judit: Az európai nagy háború hatása a brazíliai társadalmi mozgalmakra (1917–1920). In: Sorsok, frontok, eszmék. Tanulmányok az első világháború 100. évfordulójára. Főszerk. Majoros István et al. Bp. 2015. 633–634.

¹⁹⁶ Agstner, R.: Austria (-Hungary) and Her Consulates i. m. 97.

25-ig, szinte a háború legvégéig kellett várni, hogy hadiállapot álljon be a két ország között.¹⁹⁷ A háborús helyzet dacára az osztrák–magyar konzulátusok mindvégig megmaradtak Brazília egyes városaiban. 1918 novemberében még negyvennégy tiszteletbeli konzulátus, hat konzulátus és négy követség működött Dél-Amerikában. A működőképes hat konzulátusból öt Brazíliában volt (Rio de Janeiro, Curityba, São Paulo, Rio Grande do Sul, Porto Alegre), melyek egyes esetekben egészen 1920-ig ellátták a feladataikat.¹⁹⁸

Összegzés

A tanulmány célja az Osztrák–Magyar Monarchia és Brazília kereskedelmi kapcsolatainak feltárása és elemzése volt. Az országok kereskedelmi kapcsolatainak kiépülése a 19. század első felére vezethető vissza, a napóleoni háborúk lezárását követően egy dinasztikus házassággal kívánták a kapcsolatot szorosabbra fűzni. I. Ferenc császár és király lányát, Mária Leopoldina főhercegnőt VI. János portugál király fiához, Péter koronaherceghez adták feleségül. A házasság fő célja egy tengerentúli, gyümölcsöző gazdasági kapcsolatrendszer kiépítése volt, amelyben Brazília a nyersanyag (kávé, kakaó, dohány, kaucsuk stb.) termelő és beszállító szerepét töltötte be, míg az osztrák(-magyar) fél a feldolgozott ipari áruk (fa-árúk, papírok, liszt stb.) értékesítésében volt érdekelt. Az áruszállításban fontos szerepet töltöttek be a kiépített vasútvonalak, kikötők, ipari városok és hajózási társaságok. A legfontosabb brazil áruknak a kávét és a dohányt tekinthetjük, míg az osztrák–magyar termékek közül a liszt volt a legfőbb kereskedelmi cikk – e termék forgalmazásában Magyarország kiemelten érdekelt volt.

A 19. században sorra nyíltak Brazíliában az osztrák–magyar konzulátusok, amelyek kezdetben a kereskedelmi érdekek képviselőit intézték, majd a század második felében, az odaérkező több tízezres osztrák–magyar kivándorló tömeg újabb kirendeltségek felállítását tette indokolttá – immár bővülő feladatkörrel. Fontos kiemelni, hogy például a brit és az amerikai gazdasági befolyás és kereskedelmi kapcsolatok mértéke jóval meghaladta a Habsburg Monarchiát Brazíliában. Az osztrák–magyar küldöttségek feladata elsődlegesen nem a gyarmatosítási törekvések és a Habsburg Birodalom dél-amerikai terjeszkedésének szolgálata volt, hanem egy dinasztikus kapcsolat révén gazdasági előnyök elérése a világkereskedelemben. A 19. század második felében a Brazíliába irányuló kivitel jelentőségének megítélésében az osztrák és a magyar kormányzat álláspontja nem volt egységes, Magyarország számára fontosabb volt lisztexportja fenntartása

¹⁹⁷ Szilágyi Á. J.: Az európai nagy háború i. m. 634–635.

¹⁹⁸ Agstner, R.: Austria (-Hungary) and Her Consulates i. m. 97–98.

miatt a braziliai hajózás és kereskedelem élénkítése, míg az osztrák kormányzat a Szezei-csatorna megnyitása után nagyobb érdeklődést mutatott ipari termékeinek értékesítésére az ázsiai területeken. A két államalakulat nemzetközi kapcsolatainak az első világháború vetett véget.

A hosszú, áldozatos munka eredményeként létrejött osztrák–magyar transzkontinentális kapcsolatok, amelyek a 19. század végén és a 20. század elején virágoztak, az első világháború, valamint az azt lezáró békerendszer áldozataivá váltak. E veszteségek feltárása fontos feladat lehet a kutatók számára. Az utódállamok ezután már maguk alakították ki nemzetközi kapcsolataikat a világ minden táján. A magyar ipar és kereskedelem a két világháború között,¹⁹⁹ sőt még a Kádár-korszakban is igyekezett utat találni a dél-amerikai piacokra,²⁰⁰ s mindmáig fontos politikai és kereskedelmi partnerének tekinti Brazíliát, ahol az elmúlt évszázadokban kivándorolt magyarok kisebb-nagyobb közösségei is élnek.

A magyar–brazil külgazdasági kapcsolatoknak tehát immár több mint két évszázadra visszavezethető múltja van. Mindemellett a Habsburg Monarchia távoli kereskedelmi kötelékei a világ minden táján tetten érhetők a korabeli forrásokban, amelyek további kutatások tárgyát képezhetik. A számos feltárássra váró téma elemzése kitérít a dualista állammal kapcsolatos Európa-centrikus gondolkodásmódunkat.

EPISODES FROM THE HISTORY OF COMMERCIAL RELATIONS BETWEEN THE AUSTRO-HUNGARIAN MONARCHY AND BRASIL

By Ádám Tibor Balogh

SUMMARY

The paper stands as a sign that in exploring the extensive diplomatic and commercial connections of the Austro-Hungarian Monarchy in the period between 1867–1918, the world beyond Europe also deserves a glance. In the hope of profitable commercial deals, the dualist state concluded the first agreements with Brasil in the early nineteenth century within the framework of a dynastic marriage. An embassy was opened in Rio de Janeiro,

¹⁹⁹ Ifj. Horthy Miklós a második világháború előtt Rio de Janeiróban volt rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter. *Szilágyi Ágnes Judit – Sáringi János*: Ifj. Horthy Miklós a kormányzó kisebbik fia. Bp. 2002.; A dél-amerikai közlekedési és ipari jelenlétéről lásd *Hidvégi Mária*: A Ganz–Jendrassik dízel motorkocsik Argentínában. *Aetas* 29. (2014) 4. sz. 45–64.

²⁰⁰ A második világháború utáni időkkel kapcsolatban lásd *Mészáros Lajos*: Kedvező lehetőségek a magyar–brazil külkereskedelmi kapcsolatok bővítésében. *Külkereskedelem* 7. (1963) 2. sz. 5–7.; *Perjés Sándor*: Hogyan kereskedjünk...Brazíliával? *Külgazdaság* 17. (1973) 11. sz. 841–852.; *Uő*: Gondolatok a magyar–brazil külgazdasági kapcsolatokról. 19. (1975) 89–99.; *Kádár Béla*: Brazília gazdasági fejlődése és a magyar–brazil gazdasági együttműködés az 1980-as évek második felében. *Külpolitika* 14. (1987) 2. sz. 65–86.

to be followed by a number of consulates all over the South American continent. From Brasil, exotic raw materials (coffee, cocoa, rubber, tobacco etc.) arrived through Trieste and later Fiume, and while the Monarchy exported its own industrial products (flour, timber, wine, paper, glass, porcelain etc.) to the South American country. Major Austrian and Hungarian naval companies (such as the Lloyd and the Adria) ran regular steam lines between the two states. The dynamically developing mutual commercial relations were throughout deeply influenced by the trends enfolding both in world commerce and at the regional level. During World War I sea commerce came to a halt, as the two states waged war on opposite sides. The dissolution of the Monarchy, moreover, put a definitive end to the decades-long commercial relations.

Fedinec Csilla – Font Márta – Szakál Imre – Varga Beáta

UKRAJNA TÖRTÉNETE: RÉGIÓK, IDENTITÁS, ÁLLAMISÁG

Gondolat, Bp. 2021. 444 oldal

Az Ukrajna története... 432 oldalnyi tényleírást tartalmaz, illetve 12 oldalon az ukrán területek történeti kronológiáját közli. Kilenc fejezetből, negyvennégy alfejezetből áll, ami további 169 alfejezetre oszlik, tehát a kézirat roppant tagolt, s bár néhol már zavaró is egy-egy indokolatlanul beszúrt rövid alfejezet, a munka szerkezete alapvetően világos, jól áttekinthető. A kötet bevezetőjében ugyanakkor keveset tudunk meg a kiadvány céljáról. A szerzők e hatalmas vállalkozást szerényen így indokolták meg: „Az olvasó mindig benne van a történetben. Nem akarjuk semmiről meggyőzni, legfeljebb színesíteni a látóterét.” (11) A valódi cél sokkal jobban kidomborodik a hátsó borítón közölt ismertetőből, mely szerint az ukrán etnogenezisen vezetjük végig az olvasót leírásukkal, „az ukránság történetén az őshazájától egész a jelenig”. A kötet főleg a szerzők korábban megjelent munkáit, illetve a nemzetközi szakirodalom jelenlegi kutatási eredményeit teszi közzé leíró jellegű tárgyalási módban.

Az első fejezetben a szerzők a mai Ukrajna területének csaknem 400 éves történetét tekintik át a Kijevi Rusztól a mongol hódítás kezdetéig. Azt a földrajzi teret mutatják be, amely a szláv népek őshazája volt a Kárpátoktól északra, a Visztula és Dnyeper közötti területen. A szerzők is osztják a nemzetközi szakirodalom állítását, miszerint az itt élők közösségét Vladimir fejedelemsege előtt nem tekinthetjük államnak, hanem pusztán törzsszövetségnek. Az államszervezés kezdetét ugyanis a kereszténység felvételétől (988) számítják, hiszen ekkor indultak be államszervezési folyamatok és alakultak át a törzsi szokásjogok. Ukrán, orosz, angol és német kutatási eredmények széleskörű felhasználásával ismerhetjük meg a Vladimir fejedelem halálát követő trónharcokat Kijev város birtoklásáért csakúgy, mint a kunok támadása nyomán a Dnyeper menti kereskedelem hanyatlását, vele párhuzamosan pedig Csernyihiv és Halics-Volhínia jelentőségének növekedését, a Kijevi Rusz belső szétagulódását.

A könyv második egysége a Kalka menti összecsapás (1223) leírásával kezdődik, amely a mongol hadak hódításainak nyitányát jelentette a Fekete-tenger északi parvidékén. A mongol jelenlét újabb és újabb hadjáratban nyilvánult meg, amely állandó hadszíntérre tette az ukrán területeket. Bár szerveződtek mongolelleses mozgalmak, ezek azonban elbuktak, így a 13. század végén, 14. század elején a Kijevi Rusz ütköző területté vált az Arany Horda, az egyesülő Lengyel Királyság és a felemelkedő Litvánia között. A szerzők véleménye szerint ez volt az az időszak, amikor a politikai keretek átalakulásával tovább mélyültek a keleti szláv régiók közötti különbségek, megjelent a belarusz és ukrán identitás, nyelvi különválás.

A következő fejezet robusztus része a kötetnek (230 oldal), amely az ukrán területek késő középkori eseményeiről szól. Megelevenedik a litvánok felemelkedése s ezzel párhuzamosan a lengyel befolyás alá kerülő Halics és Volhínia meggyengülése. A nyugati ukrán területek lengyel integrációja együtt járt a magdeburgi városjog megjelenésével, ami fejlesztő hatással volt a gazdasági és kulturális állapotokra. Fontosnak tartom kiemelni, hogy mindezt nemzetközi, főleg lengyel munkák alapján tárja eléink a szerzői gárda, ami ismét bizonyítja, hogy otthonosan mozognak a vonatkozó szakirodalomban. Ebben a fejezetben található – véleményem szerint – a kötet egyik legfontosabb alfejezete, az ukrán kozákság genezisének vitás kérdéseivel foglalkozó szövegrész. Alaposan számba veszik a szerzők azokat a narratívákat, amelyek a 17. századtól napjainkig jelentek meg a kozákság eredetéről. A vitát összefoglalva egyértelműsítik, hogy a „kozák” elnevezés bár török eredetű, az nem egy konkrét etnikumra utalt, hanem egy foglalkozásra (a határőrszolgálatot teljesítő katonára), így a tatár kozákság elszávosodásával alakult ki az ukrán kozákság a sztyeppén.

A kozákság a 15. század végétől önállóságra törekedett, ami komoly lengyel és orosz ellenállásba ütközött. Az ukrán kozákság, amely „különféle társadalmi talajból táplálkozott” (157) a Dnyeper menti zuhogókon alapította meg katonaállamát, a Zaporizzsjai Szicset, amely eleinte a Rzeczpospolita keretein belül határvédelmet végzett, majd jelentősen hozzájárult a lengyel–litván katonai sikerekhez. Mégis komoly feszültségek terhelték a lengyel–kozák „szövetséget”, ami alapvető oka lett a Bohdan Hmelnickij vezette felkelés kirobbanásának. A szerzők szerint e kozák felkelésnek hatalmas jelentősége volt, hisz „a zaporizzsjai kozákok lázadása [...] a kozákokkal tömegében azonosuló ukrán nép háborúja lett”. (165) E harc kézzelfogható eredménye – még ha a zborovi egyezmény nem is volt hosszú életű – az autonóm Kozák-Ukrajna. A lengyel–kozák ellentét azonban tartós maradt, ami először a kozák–tatár, később a kozák–orosz közeledéshez, végső soron pedig a perejaszlavi szerződéshez vezetett, amelynek értelmében a kozákok csatlakoztak az orosz cárhoz.

A következő fejezet már az orosz cár fennhatósága alatt lévő ukrán terület, a Hetmanátus történetével foglalkozik. Megismerhetjük Hmelnickij törekvését a teljesen önálló külpolitikára, ami az orosz–kozák kapcsolatokat jellemző bizalmatlanság fő oka. Lényegében ez vezetett odáig, hogy a 17. század közepétől kiéleződött az ukrán területek függetlenedési harca az orosz centralizációs törekvésekkel szemben. Ilyen események közepette kötötték meg az andruszovói egyezményt, amely – többek között – a Dnyeper menti Zaporizzsjai Had területét két ukrán régió, Bal (orosz) és Jobb (lengyel) parti Ukrajnára osztotta. Az ukrán területek nagyhatalmi feldarabolása után sem szűnt meg az ukrán függetlenedési harc, amit jól példáz Iván Mazepa oroszok elleni harca XII. Károly svéd király közreműködésével. A folyamatos ukrán függetlenedési harc vezetett oda, hogy az orosz cár árulónak minősítette a hetmanokat, és a Hetmanátus irányítására létrehozták az Első Kis-oroszországi Kollégiumot, ami szigorú orosz felügyeletet jelentett. Ez az állapot a 18. század közepéig tartott, amikor is az Orosz Birodalom nehéz külpolitikai helyzetbe került, és engedélyezte a hetmani tisztség visszaállítását. Különösen fontosnak tartom, hogy a szerzők külön alfejezetet szántak annak, hogy bemutassák a Hetmanátus belső szervezeti felépítését és működését is.

Ezt követően a kötet a széttagolt ukrán területek régiótörténetével foglalkozik, először Galíciával. A ma Lengyelország és Ukrajna között megoszló történelmi régió a Habsburgokhoz került Lengyelország 1772-es első felosztásakor. A Habsburg Birodalom által végrehajtott modernizációs reformoknak köszönhetően a régió gazdasága és társadalmi szerkezete is megváltozott. Fontos esemény e régió története és az ukrán történelem kapcsán, hogy Mária Terézia egyenjogúsította a görögkatolikus egyházat a római katolikussal. A görögkatolikus egyházban jelentkeztek ugyanis azok a kezdeményezések, amelyek a ruszin/ukrán nyelv fejlesztésére, az irodalmi nyelv megalkotására törekedtek. Ez vezetett oda, hogy 1848-ban a „népek tavaszaként” ismert forradalmi hullám idején a galíciai ruszin értelmiség és a görögkatolikus egyházi vezetők egyre határozottabban léptek fel azzal az igényükkel, hogy a Habsburg Birodalmon belül önálló etnikumként különböztessék meg őket. Bár Galíciában erős volt a nemzeti mozgalom, és ez a tartomány vált az önálló ukrán identitás bölcsőjévé, a különböző galíciai, ruszin/ukrán nemzeti mozgalmakon belül kialakult irányzatok (ausztrófil, polonófil, ruszofil, ukranofil) egyre inkább eltávolodtak egymástól. Az osztrák–magyar kiegyezésig kellett várni, hogy ez a régió autonóm koronatarományyá váljon. Ennek is fontos szerepe volt abban, hogy a galíciai nemzeti mozgalmak közül az ukranofil irányzat vált a legerőteljesebbé, amelynek végső célja az önálló, szabad Ukrajna megteremtése volt.

A következő fejezet témája az Orosz Birodalom fennhatósága alá tartozó ukrán területek története a 18. század közepétől az első világháború végéig. Megismerhetjük az orosz hadjáratokat és a Krími Kánság integrálását az Orosz Birodalomba. Ez egybeesett a hetmani poszt megszüntetésével és a Hetmanátus felszámolásával. A 19. századra az egyértelmű orosz

irányítási forma központosított egyeduralmat jelentett, amelynek célja a birodalom egységének megőrzése és egységesülésének elősegítése volt. Ezt a célt szolgálta az is, hogy a hivatalnoki kart a volt Hetmanátus területén főként az oroszok adták. Később II. Sándor cár eltörölte a jobbágyszármazékos rendszert, amely egyszerű lehetőséget teremtett az ukrán területek mezőgazdaságának és iparának fejlesztésére. Ennek ellenére a fejlesztések nem jártak átütő javulással a helyi társadalom többségét kitevő parasztság körében. A 19. század az ukrán nemzeti mozgalom újjászületésének időszaka – állapítják meg a szerzők; ez azonban a rendkívüli szűk értelmiségi réteg miatt egy hosszabb folyamat volt. Ezt a folyamatot erősítette a harkovi és kijevi egyetem megalapítása, amelyek közül az előbbi az ukrán irodalmi nyelv formálódásának legfontosabb helyszínévé vált. Aktivizálódtak az ukrán egyesületek és politikai pártok is. Ezt a folyamatot a cári igazgatás a birodalmi összetartozást szimbolizáló orosz nemzeti gondolat kikezdésének tekintette. Az ukrán nemzeti mozgalomra ellenben élnkítő hatást gyakorolt az első világháború, így a galíciai és az orosz területek között „a szó szoros értelmében megnyílt egymás irányába a két ukrán világ”. (321)

Az utolsó előtti fejezet az Orosz Birodalom felbomlása és a független Ukrajna megszületése közötti időszakkal foglalkozik. Bepillantást kapunk a Dnyeper menti ukrán területek bonyolult geopolitikai helyzetébe, a hármass hatalom (Ideiglenes Kormány, a szovjetek, ukrán politikai erő) létezésébe és a polgárháborús világba. Láthatjuk a különböző ukrán államalakulatok törekvését a függetlenségre, végül pedig újabb szétagolásuknak lehetünk szemtanúi Lengyelország és a Szovjetunió között. A könyv olyan alapkérdéseken keresztül mutatja be az ukránok helyzetét a Szovjetunióban, mint az erőltetett kolhozosítás (és az azt kísérő nagy éhínség), az iparosítás és a politikai repressziók. Ezzel párhuzamosan karképet kapunk a Lengyelországhoz került ukrán területekről is, a lengyel nemzetiségi politika korlátozó és megengedő példáiról. Külön alfejezetben foglalkoznak a szerzők a megosztott ukrán területek történetével a második világháború éveit alatt. Tabuk nélkül, alaposan írnak a szerzők az ukrán területek német megszállásának következményeiről, magáról a német megszállási politika kettősségéről. Csakúgy, mint az ukrán nacionalista mozgalom függetlenségi harcáról, illetve az ukrán segédcsoportoknak a zsidó lakossággal szemben elkövetett atrocitásairól. Jogos hiányérzete lehet viszont az olvasónak Kárpátalja 1918 és 1944 közötti történetét illetően. A szerzők ugyanis szűkszavúan, mindössze egy oldalnyi terjedelemben tekintik át a roppant hosszú és mozgalmas 1918–1944 közötti időszakot.

Az utolsó fejezet a független Ukrajna történetét mutatja be, amit érdekes módon a szerzők a csernobili atomerőmű katasztrófájával indítanak. Ezután végigkövethetjük a Szovjetunió felbomlását a glasznoszty és a peresztrojka sikertelenségétől, a perifériák nemzeti mozgalmainak felerősödésén át egészen Ukrajna függetlenségének kikiáltásáig. A szerzők bemutatják a fiatal Ukrajna demográfiai helyzetét csakúgy, mint azt, hogy milyen földrajzi és politikai régiókra tagolódt az ország. Ezután alapos tényleírást adnak arról, hogy Ukrajna elnökei 1991-től milyen gazdasági, társadalmi és kisebbségi politikát folytattak. Viszonylag nagyobb terjedelemben foglalkoznak – a jelenlegi háborús helyzet miatt érhető módon – a 2004-es első, illetve a 2013–2014-es második Majdan belpolitikai eseményeivel és világpolitikai hatásaival.

A kötet véleményem szerint leginkább tankönyvként használható. A szerzők objektivitása, illetve rendkívüli szakirodalmi felkészültsége is az alkalmazhatóság mellett szól, amivel hasznos, sokszempontú tényleírást nyújthatnak a diákoknak. A könyv stílusa roppant olvasmányos, könnyen követhető. A mű mentes a fölösleges, az információkat újra és újra ismétlő töltelékmondatoktól, és a szövegben szürkével kiemelt több tucat szövegdoboz használata is kifejezetten jó ötlet. Előfordul, hogy egy-egy fogalmat magyaráznak ezekkel, mások korabeli forrásokat idéznek, gyakran az adott történelmi eseményt megörökítő világirodalmi remekművekre hívják fel az olvasó figyelmét. Az is előfordul, hogy egy-egy ilyen szövegdobozban a sokszor

átláthatatlan, sűrű események letisztult összefoglalóját kapjuk, míg máskor az ukrán és magyar történelem kapcsolódási pontjaira hívják fel az olvasó figyelmét.

A könyvnek van azonban egy nem elhanyagolható hiányossága: az illusztrációk, térképek hiánya. Bár van három térkép a borítók belső oldalán, ezek azonban nem elégségesek, így a kötet néhány helyen térképért kiált. Mindenképpen szükség lett volna kartográfiai megoldások alkalmazására a mongol hadak hódításainál, a Krími Kánság, Halics-Volhínia és Galícia területi kiterjedésének szemléltetésére. Hatékonyabb lett volna térképeken bemutatni a kozákság időszakának, az abszolutizmus korszakának ukrán területeit is, az 1919-es polgárháborúról vagy éppen az 1917 és 1922 közötti államalakulásokról nem is beszélve. Szintén hasznos lett volna azoknak a katonai hadműveleteknek a térképi ábrázolása is, amelyek meghatározó jelentőségűek Ukrajna történetében (így például a Hmelnickij vezette felkelés, Iván Mazepa csatáinak főbb helyszínei, valamint az első és a második világháború időszakának harci cselekményei).

Összességében a kötet mindenkinek ajánlható, akinek fontos a sokszempontú narratíva Ukrajna történetéről. Segítségével mindenki objektív módon győződhet meg arról, hogy a szuverén állam megteremtése érdekében mekkora harcot vívott az ukrán nemzet, illetve arról is, hogy ez a küzdelem sokszor évszázadokon keresztül zajlott egy-egy világhatalom ellen.

Kosztó Gyula

Antal Molnár

DIE FORMELSAMMLUNGEN DER FRANZISKANER- OBSERVANTEN IN UNGARN (CA. 1451–1554)

(Analecta Franciscana XIX. Nova Series. Documenta et Studia 7.)

Fratr Editori di Quaracchi, Roma 2022. L+774 oldal

A magyarországi obszerváns ferences vikária 1448-ban jött létre, majd 1517-ben provinciává alakult, amelyet 1523-tól kezdve a Megváltóról szalvatoriánus provinciának neveztek. A most bemutatandó kötet az intézmény négy formulagyűjteményéből összesen 878 iratmin-tát tesz közzé. A négy kézirat közül hármat az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában (OSZK Kt.), egyet pedig a Gyöngyösi Ferences Könyvtárban (GYFK) őriznek. A legkorábbi datált leveleket 1451-ben írták, a legkésőbbi keltezett dokumentum 1554-ből származik. A keltezéssel rendelkező, illetve a belső és külső érvek alapján datálható iratok legnagyobb része a 16. század első másfél évtizedéből, valamint az 1531–1535 közötti évekből maradt fenn.

A kötetet Erdő Péter bíboros előszava nyitja meg, amelyben az esztergom-budapesti érsek hangsúlyozza a formuláskönyv mint forrástípus jelentőségét, és méltatja Molnár Antal munkáját, kiemelve annak a fontosságát, hogy a mű az *Analecta Franciscana* című sorozatban jelent meg, így a nemzetközi tudományos közösség számára is hozzáférhető. Az előszót tartalom- és rövidítésjegyzék, valamint 37 oldalas irodalomjegyzék követi.

Magát a forráskiadást egy monográfia terjedelmű, hét fejezetre tagolt bevezetés előzi meg, amelyben a szerző több irányból közelítve rajzolja föl a formulagyűjtemények történeti kontextusát, és gazdag szempontrendszer alapján elemzi a dokumentumokat.

Az első fejezet a bevezetés céljából, valamint a ferences obszervancia kutatásának nemzetközi és hazai helyzetéről tájékoztat. Az utóbbi évtizedekben a téma számos európai ország-

ban a történetírás érdeklődésének középpontjába került, amit a konferenciák nagy száma mellett az is jól mutat, hogy több obszerváns ferences rendtartomány – a lengyel, az ír, a cseh, a szász és a magyar – modern feldolgozása is megszületett. A különböző forrástípusok szisztematikus feltárását illetően azonban egyenetlenség tapasztalható: míg a kutatók többek között a ferences filozófia és teológia dokumentumait, valamint a lelkipásztorkodáshoz kapcsolódó irodalmat régóta vizsgálják, addig az adminisztratív írásbeliség termékeinek feltárásával, kiadásával és feldolgozásával kevesebbet foglalkoztak. Ebben a historiográfiai közegben a magyarországi obszerváns ferences formuláriumok publikálása különösen fontos előrelépést jelent.

Az első fejezet végén kaptak helyet a köszönetnyilvánítások, és itt értesülhet az olvasó arról, hogy Szovák Kornél volt a kötet lektora. A bevezetés második fejezete az írásbeliség magyarországi intézményeit és a formuláskönyveiket tekinti át, ami azért fontos, mert a kötetben közzétett iratminta-gyűjtemények elsődleges kontextusát az a történeti-földrajzi környezet jelenti, amelyben összeállították és használták azokat. A 14–16. századból fennmaradt formuláriumok lényegében négy intézménytípushoz kötődtek: a királyi kancelláriához, az egyházi bíróságokhoz, a hiteleshelyekhez és a szerzetesrendekhez, nevezetesen a ferencesekhez, a premontreiekhez és a pálosokhoz. A gyűjtemények egy jelentős része a 16. században – részben már Mohács után – jött létre, ezek közé illeszkednek az obszerváns ferences formuláriumok is.

A magyarországi obszerváns ferences írásbeliség emlékeinek számba vételére, valamint a négy iratminta-gyűjteménynek ezen dokumentumok között történő elhelyezésére a harmadik fejezetben kerül sor. A 15. század végén és a 16. század első évtizedeiben létrehozott művek és kéziratok többsége három nagy műfaji csoportba tartozik: az elsőt a liturgikus kéziratok, a másodikat a lelkipásztorkodáshoz kapcsolódó munkák – például Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát nyomtatásban megjelent *sermőgyűjteményei* – alkotják, a harmadikat pedig a vikária kormányzatához köthető összeállítások képezik – például a normatív szövegek (konstitúciók és regulamagyarázatok) vagy a rendi krónika –, és ide sorolhatók a részben önálló formuláskönyvként, részben vegyes tartalmú kötetekben hagyományozódott formulagyűjtemények is. A korunkra maradt kéziratokban természetesen gyakoriak a tematikai átfedések. Az egyébként alapos áttekintésből kimaradt a Temesvári Pelbárt által elkezdett és Laskai Osvát által befejezett *Aureum rosarium theologiae* című négykötetes teológiai enciklopédia, amelynek az egyes kötetei első alkalommal 1503-ban, 1504-ben, 1507-ben és 1508-ban jelentek meg nyomtatásban. Az áttekintés végén a szerző joggal hangsúlyozza, hogy az obszerváns ferencesektől nagyon kevés eredeti irat áll a kutatás rendelkezésére, és azok is csupán néhány típust képviselnek, a rendkormányzati iratanyag és a szerzetesek közötti levelezés szinte teljes egészében elpusztult. Ez a körülmény még inkább megnöveli a formuláriumok jelentőségét, mivel azok – egyebek mellett – nagy számú, mára elveszett eredeti irat többé-kevésbé teljes szövegű másolatát is tartalmazzák, s emiatt rendkívül fontos szerepet játszanak az intézmény történetének, ezen belül az obszerváns ferencesek adminisztratív írásbeliségének a megismerésében.

Európában a 13. és 14. század fordulójától kezdve maradtak fenn ferences formuláriumok. A negyedik fejezet a négy magyarországi iratminta-gyűjteményt ezek összefüggésében vizsgálja. A külföldi összeállítások között mindössze négy önálló formuláskönyvet találunk, a kisebb terjedelmű gyűjteményeket többnyire rendkormányzati és pasztorális segédkönyvekbe vagy teljesen vegyes tartalmú kéziratokba másolták be. A formuláriumok virágkora a 15. századi obszerváns reformokhoz köthető. A Molnár Antal által közzétett 878 iratminta nagyságrendjét a nemzetközi összehasonlítás jól érzékelteti: az eddig feltárt 25 ferences gyűjteményből körülbelül 550 levél szövege jelent meg kiadásban.

A bevezetés ötödik fejezete a négy kézirat teljes körű ismertetését tartalmazza. Az első gyűjtemény (OSZK Kt. Cod. Lat. 432.) egy önálló formuláskönyv, amelyet 1515 és 1524 között állítottak össze a magyarországi obszerváns ferences vikária, majd provincia központjában, a budai Szent János-kolostorban, az ott őrzött rendtartományi levéltár iratainak a felhasználásával. Ahogy azt már Szűcs Jenő, a kódex korábbi feldolgozója is megállapította, a hét személy által másolt kézirat elsődleges szerkesztője és mintegy 70%-ának másolója nagy valószínűséggel Pécsváradi Gábor és Dézsi Balázs vikáriusok jegyzőjével, Ivanicsi Istvánnal azonosítható. A kötet a rendi vezetés kancelláriájának segédkönyvéül szolgált.

A második gyűjtemény (OSZK Kt. Oct. Lat. 775.) szintén egy önálló formuláskönyv, amelyet feltehetőleg a többszörös gvárdián, kusztosz, majd tartományfőnök Balatinci Miklós állított össze 1532 és 1535 között azzal a céllal, hogy iratmintákkal segítse a provincia közép- és alsó szintű vezetését.

A harmadik gyűjtemény nem önálló formuláskönyvként, hanem egy vegyes tartalmú, nyomtatott és kéziratos részekből álló kötetben maradt fenn (GYFK Cod. Med. 3.), amelyet minden valószínűség szerint Dereszlényi Albert tartományfőnök kompilált a budai kolostorban 1517 és 1523 között. A szerkesztő szétbontott két nyomtatott ferences rendkormányzati kézikönyvet (Firmamenta trium ordinum beatissimi patris nostri Francisci. Párizs 1512.; Speculum Minorum seu Firmamentum trium ordinum. Velence 1513.), az így kapott részeket egy átgondolt koncepció szerint rendezte el, és a magyar provinciára vonatkozó kéziratos kiegészítéseket illesztett hozzájuk, amelyeket több személy – részben maga a szerkesztő – másolt le. A rendkormányzati kézikönyvnek szánt összeállítás a tartományi vezetés identitásörző törekvéséről árulkodik. A kötet egy, a kutatás által korábban nem vizsgált krónikaredakciót is tartalmaz, amely a magyar obszerváns ferences krónika eddig ismert variánsaitól markánsan eltér. Az önálló irodalmi alkotásnak tekinthető mű hűen tükrözi a rendtartomány vezetésének a kötet összeállítása idején vallott múlt- és önszemléletét.

A negyedik gyűjtemény szintén vegyes tartalmú kézirat, az úgynevezett Nádasi-omniárium részét képezi (OSZK Kt. Oct. Lat. 1220.). A kötet tartalmi egységeit a Párizsban tanuló Nádasi Bálint obszerváns ferences szerzetes kezdte el másolni 1551-ben, az általa datált utolsó bejegyzések 1554-ből és 1556-ból származnak. Ő állította össze a minden bizonnyal Párizsban megkezdett és Magyarországon befejezett iratminta-gyűjteményt is, amivel az volt a célja, hogy a rendtagok egymás közötti levelezésének stílusát a humanista retorika alapján megújítsa. A későbbi folytatók egészen a 17. század közepéig írtak a kötetbe.

A szerző a formuláriumok sokoldalú tartalmi vizsgálata révén számos új, a korábbi szakirodalom megállapításait gyakran korrigáló eredményt fogalmazott meg a ferences obszervancia magyarországi történetével kapcsolatban. Ezek ismertetésére a hatodik fejezetben kerül sor a következő nagyobb témakörök szerint: a gyűjtemények összetétele, forrásai, spirituális és kulturális kontextusa; a magyarországi ferences obszervancia regionális súlypontjai a 16. század elején és azok eltolódása a 17. századi újjászerveződés idején; az obszerváns ferences kormányzat és a szerzetesek mobilitása; gazdálkodás, anyagi javak, építkezések; végezetül a parasztháború, a dinasztikus háború, az oszmán hódítás és a reformáció.

A bevezetés hetedik fejezete részletesen ismerteti a szövegkiadásban alkalmazott elveket, jeleket és rövidítéseket.

A bevezetés után következik az egyes formulagyűjtemények kiadása. Az oldalak alján elhelyezett kétszintű jegyzetapparátus első szintjén az ábécé kisbetűivel jelzett, oldalanként újrakezdődő szövegcritikai jegyzetek olvashatók. A második szinten kaptak helyet a német nyelvű történeti jegyzetek és az idézetazonosítások, melyek hagyományos lábjegyzetként, formulagyűjteményenként újrakezdődő számozással jelennek meg. A kiadót dicséri, hogy összesen

1211 ilyen jegyzetet fűzött a dokumentumokhoz. A főszöveg mellett, az oldalak külső szélén feltüntetett sorszámozás a forrásokra történő pontos hivatkozást teszi lehetővé.

A formulagyűjtemények kiadását négy függelék követi. Az elsőben egy további nagyon fontos forrás, a szalvatoriánus provincia tagjainak legrégebbi, 1533-ból származó listája olvasható, amely – a pataki és a szécsényi kuszódia kivételével – felsorolja az egyes őrségek vezetőit és a kolostorok tagjait, összesen 810 főt. A korábban nem publikált szöveg segítségével meghatározhatók a ferences obszervancia területi súlypontjai a 16. század első évtizedeiben. A második függelékben közölt hét táblázat hét év (1523, 1533, 1542, 1544, 1548, 1550, 1561) adatai alapján számszerűen mutatja meg a szalvatoriánus provincia őrségeinek, kolostorainak és személyi állományának csökkenését 1523-tól 1561-ig. Míg 1523-ban tíz őrségben összesen 1472 tagot számlált a rendtartomány, addig 1561-ben már csak öt őrség létezett 113 obszerváns ferencessel. A harmadik függelékben hat térképet találunk, melyek szorosan kapcsolódnak az első függelékben közzétett 1533. évi listához: az első térkép a szalvatoriánus provincia 1533. évi kolostorállományát, a további öt térkép pedig a rendtagok származási helyét tünteti fel. A negyedik függelékben a formulagyűjtemények kéziratairól készített hét színes másolat kapott helyet illusztráció gyanánt.

Az olvasó tájékozódását a különálló személynévmutató és helynévmutató mellett a formulák címeinek gyűjteményenként közölt jegyzéke is segíti, az utóbbi lista egyúttal a formuláriumok tartalmi gazdagságát is érzékelteti. A jól szerkesztett munkát egy angol és egy magyar nyelvű összefoglaló zárja.

A bemutatott kötet több szempontból is nagy jelentőséggel bír. A Molnár Antal által kiadott és elemzett tekintélyes mennyiségű forrásanyag révén egyrészt megismerhetővé vált a magyarországi obszerváns ferencesek belső, adminisztratív írásbelisége a 16. század első felében, másrészt jelentős mértékben megnőtt a ferences obszervancia és ezzel együtt a katolikus egyház magyarországi történetére vonatkozó publikált dokumentumok száma. Emellett az összehasonlító vizsgálatokra is kiválóan alkalmas forráskiadás a ferences renddel foglalkozó nemzetközi szakirodalmat is gazdagítja.

Kertész Balázs

TECHNOLÓGIAI UTAZÁS A MODERN KOR HAJNALÁN

Válogatás Gerics Pál és Lehrmann József georgikoni professzorok nyugat-európai jelentéseiből és naplóiból (1820–1825)

Szerk. Kurucz György

Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan, Bp. 2020. 744 oldal

Egy sok tekintetben egyedülálló forráskiadással ismerkedhet meg az, aki kezébe veszi a 2020 őszt, a Károli Könyvek sorozatban megjelent vaskos kiadványt. A kötet szerkesztője, Kurucz György a keszthelyi Georgikon két tanárának egy hosszabb nyugat-európai tanulmányút során keletkezett német és magyar nyelvű iratanyagából nyújt válogatást a művelődéstörténet, szűkebb értelemben az agrártörténet, a tudásáramlás és a technológiai utazás témakörei iránt fogékony olvasók számára. A maga nemében egyedülálló és komplex iratcsoport régóta feldolgozásra várt, annak ellenére, hogy már Süle Sándor is említést tett róla az 1960-as évek derekán a Georgikon történetéről írott munkájában.

A forráskiadvány akár egy kiegészítő kötetként is értelmezhető Kurucz György szintén 2020 tavaszán megjelent *„Kedves Hazámfiak, mozdulni kell...”* című monográfiájához. Érdemes is a két munkát együtt olvasni, azonban az itt feldolgozott instrukciók, jelentések, naplók, valamint a kiterjedt jegyzetapparátus új megközelítésű feldolgozásokhoz is segítséget nyújthat. A kötetben közölt forrásokból elsősorban a 19. század eleji agrártechnológiai újításokról és azok magyar földön való alkalmazásának lehetőségeiről kapunk képet. Ezen túl azonban, a feltárt szövegtörzset a kutatók számára új megközelítési lehetőségek tárházát nyitja meg, hogy csak a korszak tudományos nyelvhasználatának diskurzuselemzési lehetőségeit vagy az iratokból kiolvasható infrastruktúra-, ipar- és közlekedéstörténeti, illetve medicinatörténeti adatokat említsük példaként. A kiterjedt jegyzetapparátus és a több mint ötven oldalas mutató pedig a korszak tudományos életének és az abban szerepet vállaló természettudományos értelmiségnek az almanachjaként is használható.

A bevezető tanulmányt öt nagyobb fejezet követi, végül pedig egy terjedelmes bibliográfiát találunk. A bevezetőben Kurucz György a technológiai utazás természetrajzával ismerteti meg az olvasót, kitérve itt a főnemesi, valamint a jelentősebb vagyonnal rendelkező polgárcsaládok ifjai körében már a 17. század második felétől bevett gyakorlattá váló „Grand Tour” és a szigorú értelemben vett technológiai megfigyeléseket és piackutatást célzó tanulmányutak eltéréseire. A technológiai utazás során, melynek célja a tudományos és gazdasági értelemben hasznosítható eredmények későbbi meghonosítása, a megfigyelőnek a lehető legobjektívabb szempontrendszerrel kellett alkalmaznia. A tapasztalt jelenségek megragadása során elengedhetetlen volt, hogy meghaladja az egyszerű, deskriptív, inventarizáló jellegű leírásokat, és feljegyzései elkészítésekor a honi hasznosítás lehetőségeit is mérlegelnie kellett. A 18–19. század fordulóján az árutermelésre berendezkedő földbirtokosok egy jelentős része felismerte, hogy bevételeit uradalmi modernizálásával növelheti. Azontúl, hogy hatékonyabbá tették az uradalmi ügyintézés menetét, új típusú gazdasági épületeket emeltek és képzett szakembereket igyekeztek alkalmazni, többen bekapcsolódtak a korszak agrártudományos információáramlásába, és érzékenyen figyelték a főként nyugati agrártechnológiai újításokat.

A forrásválogatás első fejezetében azok az utazási instrukciók kaptak helyet, amelyeket a megbízó, Festetics László adott a két georgikoni tanárnak, Gerics Pálnak és Lehrmann Józsefnek. Ezek az 1820-ban és 1821-ben született német nyelvű utasítások rögzítették az utazás pontos céljait, megtoldva a meglátogatandó személyek és helyek listájával. Gericsrel szemben elvárás volt, hogy naplójában leírásokat készítsen a birtokigazgatás számára az általa megfigyelt állattenyésztési, állatorvoslási, takarmányozási gyakorlatokról, és ehhez kapcsolódóan a szántóföldi növénytermesztésről, továbbá tanulmányozza a legelő- és réthasznosítás külföldi példáit, valamint építsen ki személyes, illetve gazdasági kapcsolatokat textiliparosokkal, nagykereskedőkkel a magyar gyapjú értékesítése céljából. Lehrmann-nak parkokat, díszkerteteket, gyümölcsösöket és borászatokat kellett meglátogatnia az útja során, és úgy kellett a tapasztalt eljárásokat feljegyeznie, hogy annak alapján azokat hazájában is rekonstruálni lehessen. Az ő instrukciója rövidebb, de ez is kitér bizonyos piackutatási feladatokra: számára a magyar borok értékesítési lehetőségeinek felmérése volt a cél.

A kötet második fejezetében Gerics Pál munkaadójához, Festetics Lászlóhoz írott levelei sorakoznak, szám szerint harmincöt dokumentum, melyek személyesebb hangvételű írások a következő tematikus egységben található jelentéseknél. Ezeken a leveleken keresztül bepillantást nyerhetünk Gerics mintagazdaságokban, textilüzemekben, tudományos centrumokban gyűjtött tapasztalataiba, és mivel maga is a pesti egyetem orvoskarán szerzett diplomát, így képet kaphatunk a különböző kórházakban tett látogatásairól, valamint a kiemelkedő orvosokkal történt találkozásairól is. A levelek keltezése kirajzolja azt az útvonalat, amelyet Gerics Szilézián, Szászországon, Poroszországon, majd a Rajna-vidéken és Németalföldön ke-

resztül megtett, hogy a calais-i átkelésel elérje a Brit-szigetet, ahol hosszabb, mintegy kétéves időszakot töltött el. Innen részletes tudósításokat küldött munkaadójának az angol és skót gazdálkodási szokásokról, a kibontakozófélben lévő mezőgazdasági gépészet új találmányairól, valamint megírta a gyapjúfeldolgozás és értékesítés folyamatait, vázolja az itt tapasztalt technológiai eredmények hazai kamatoztatásának lehetőségeit. Hazafelé útja során érintette Franciaországot, Svájcot, Baden-Württemberg területét, majd Milánót és Firenzét, hogy 1825-ben visszatérjen Keszthelyre. A feldolgozott jelentésekből és levelekből kiderül, hogy a két tanár, Gerics és Lehrmann útja számos ponton találkozott, bár Lehrmann nem maradt sokáig Angliában, ő leginkább a bordeaux-i borvidék termelési viszonyait, szőlő- és borfajtáit, borkészítési és tartósítási eljárásait rögzítette.

A kötet gerincét egy kiemelkedő fontosságú forrásanyag adja: Gerics Pál átdolgozott útinaplója. Összevetve a napló tartalmi elemeit a jelentésekkel és a levelekkel, számos átfedés észlelhető, mégis az *Európa míveltebb tartományáiban tett utazási jegyzések Gerics Pál által* címen íródott munka egy utólagosan papírra vetett, átgondolt és szerkesztett útleírás, és mint ilyen, rokonítható a korszak több nyomtatásban is megjelent útleírásával, például Friedrich Nicolai ugyancsak később szerkesztett *Beschreibung einer Reise durch Deutschland und die Schweiz im Jahre 1781* című művével. Gondban lehet az, aki átfogó képet kíván adni Gerics naplójáról, hiszen tartalmilag olyan gazdag anyagról van szó, hogy csak szemezgetni van mód egy ismertető keretén belül. Kiváltképp érdekes Albrecht Thaer mezőgazdasági tanintézetében tett látogatásának leírása. Arthur Young, Sir John Sinclair, Nathaniel Kent, William Pitt és számos más angol-skót „új mezőgazdasági” szakíró mellett Thaer könyvei voltak a Georgikon könyvtárában a korszerű agrárszakirodalom képviselői, így Gerics számára nagy jelentőséggel bírt ez a találkozó. Gerics beszámol Thaer talajtani vizsgálatairól, a vetésforgók kifinomult rendszerének alkalmazásáról és a tanintézet működéséről, továbbá e bejegyzésében említést tesz az Odera szabályozása által nyert új termőterületekről és a csatornázás által fellendülő vízi forgalom kereskedelmi hasznáról. Ezenfelül leírás ad a göttingeni egyetem *Georgia Augusta* gyűjteményeiről és az ott oktató tanárokkal való találkozásáról; említést tesz Antwerpen nevezetességeiről, a Flandria-szerte elterjedt vízkiemelő malmokkal történő lecsapolási módszerekről, halászati és tartósítási eljárásokról. Londonban többek közt a törvényhozás, a tőzsde, valamint az állatorvoslás és humán medicina új eredményei keltették fel a figyelmét.

A bibliográfia előtti legutolsó fejezet Lehrmann József német nyelven fogalmazott naplóját tartalmazza. A Gerics-féle naplóval rokonítható és ugyancsak utólagosan szerkesztett szöveg összegző jellegű beszámoló a meglátogatott vidékek kertészeti és borászati tapasztalatairól. Lehrmann kitér leírásában újfajta szőlőmetszési módszerekre, borkezelési eljárásokra, és felsorolja azokat az arisztokratákat, kertész-természettudósokat, egyetemi tanárokat, borászokat, akikkel megismerkedett – többek között említi Jean-Rémy Moët francia pezsgőgyárost.

Utazásuk eredményeként a két tudós-tanár számos gépészeti modellel, tanulmányozásra érdemes árumintával és mezőgazdasági szakkönyvvel gyarapította a Georgikon intézményét, melyek a hazai agrárszakoktatás előmozdítására irányultak, és nemzetgazdasági jelentőséggel bírtak. A Gericsék által kiépített üzleti és szellemi kapcsolatok rendkívül fontos adalékot jelentenek ahhoz a kísérlethez, amely révén a magyar főnemesség, jelen esetben a Festetics család keszthelyi ága megkísérelte, hogy a magyar agráriumot beillesse az európai gazdasági vérkeringésébe. Az ismertetett forráskiadványban szereplő szövegeket olvasva bepillantást nyerünk abba a tudásáramlási modellbe és az ennek nyomán kiépülő gazdasági és agrártudományos hálózatba, amely a 19. század 20-as éveiben megvalósuló gazdasági modernizáció fontos eleme volt.

Ambrózy Gábor

Tamás Ágnes

„TALPRA MAGYAR, HÍ AZ URNA!”

Választások és választási kampányeszközök élclapokban (1867–1875)

Bálint Sándor Szellemi Örökségéért Alapítvány, Szeged 2020. 153 oldal

Tamás Ágnes fő kutatási területe a politikai karikatúra, s bő egy évtizedes tudományos tevékenysége során számtalan konferencia-előadásban, ismeretterjesztő közleményben, szaktanulmányban, illetve monográfiában foglalkozott a 19–20. századi gúnyrajzokkal, illetve sajtótörténettel. Korábbi műveiben többek között a nemzetiségek reprezentációját vizsgálta az élclapokban, az ellenségkép létrehozásának módjait, a különböző bel- és külpolitikai események (kiegyezés, háborúk, országgyűlési választások) karikatúrákon való megörökítését elemezte, s jelentős munkát végzett a dualizmus kori sajtóirányítás működésének feltárásában is.

Itt ismertetett kötetével a szerző az általa jól ismert terepre kalauzolja el az olvasót, amely egy száz évtized politikátörténeti eseményeit tekinti át a választások, illetve az azokkal foglalkozó vicclapok tükrében 1867–1875 között. Ez a nem egészen tíz év rendkívül izgalmas és mozgalmas időszaknak bizonyult, az 1867-ben kezdődő korszak ugyanis nemcsak a társadalom polgári átalakulását hozta magával, hanem a modern parlamentarizmust is, annak minden előnyével és hátrányával együtt. Az ideológiai alapon szerveződő pártok megváltoztatták a választások jellegét és a kampánymódszereket, jóllehet a kiegyezést követően a rendszer még e tekintetben is formálódóban volt. Tamás Ágnes jelen munkája ezt a még képlékeny szisztémát mutatja be, s szerzői koncepciójának egyik fontos pillérét jelenti az a felfogás, amely a humornak ellenségképző, illetve feszültséglevezető funkciókat is tulajdonít. A kötet bevezetőjében olvasható kulcsmondatok szerint a kampányok „felszínre hozzák az elfojtott, a két kampány között kordában tartott indulatokat, az ellenségkép könnyebben kitapinthatóvá, megrajzolhatóvá válik. A kampányidőszak karikatúrái és szövegei a politikai-társadalmi konfliktusok sűrített lenyomatát adják.” (10.)

A monográfia főcíme (amely egy, a kötetben is idézett választási versből származik) egyértelműen utal Petőfi Sándor *Nemzeti dalára*, de egyúttal azt is jelzi, hogy a kiegyezést követően a forradalmi vers az eredetitől eltérő kontextusokban is felbukkant: egyrészt szellemes(nek szánt) parafrázisok is születtek belőle, másrészt az 1848–1849-es esztendő történetét is megidézte, az akkori eszméket, korszareplőket emlékezetben tartva a „csatatér” politikai síkra helyeződött át. Az alcím pontosítja a kiadvány tartalmát, illetve az elemzés időhatárait: Tamás Ágnes e munkája a kiegyezést követő első három országgyűlésiképviselő-választás kapcsán a korabeli élclapok kampánytechnikáit vizsgálja.

A bevezetőben a szerző megindokolja a téma és az időkeret kijelölését: noha a dualizmus kori választások eseménytörténetét a magyar történetírás jól feldolgozta, a korabeli sajtónak a politikát alakító hatásairól meglehetősen keveset tudunk. Tamás Ágnes megfigyelései szerint már az 1860-as években is ráébredtek a pártokhoz kötődő média befolyásoló szerepére, illetve nagy jelentőséget tulajdonítottak a humornak és a sajtónak, miközben a mondanivalót összesűrítő közlések – például a karikatúrák – megértése előismereteket igényelt, így ezek által kevésbé hatásosan lehet(ett) átadni az üzeneteket, mint akár egy hosszabb, részletesebb programcikkkel. A kötet alcímében jelzett időintervallum rövid, ez a periódus mégis rendkívüli fontosságú volt: ebben a szűk egy évtizedben dőlt el, sikerül-e legitimálni a kiegyezési rendszert, hatalmon marad-e a kormánypárt. Ezért is váltak meghatározó eseményekké a választások, illetve az azokat megelőző „kampányidőszakok” (a szerző hangsúlyozza, hogy ekkoriban még nem volt ismert a mai értelemben vett kampány fogalma és tartalma).

A hét fejezetre osztott kötet egyszerre érvényesíti a tematikus és a kronologikus elvet. Az első fejezet bemutatja a később elemzett élcsepokot, illetve azok olvasótáborát. A kiegyezést követően létrejötték Magyarországon az első igazi élcsepok (Az *Üstökös*, *Bolond Miska*, *Ludas Matyi*, *Borsszem Jankó*), s ezek elemzése adja a monográfia gerincét. Az aránylag szabad sajtóviszonyok közepette sokan előfizettek e periodikákra, s az olvasók aktíván részt is vettek a szerkesztésükben. A második részegység bizonyos értelemben szintén megalapozó jellegű; ebben szó esik a kiegyezés tartalmáról, illetve arról, hogy a kortársak hogyan reagáltak erre a jogi aktusra. Ugyancsak itt szól a szerző arról, hogyan változtatta meg az addigi pártstruktúrát a Szabadelvű Párt létrejötte.

A harmadik fejezetben részletes elemzést kapunk arról, hogyan ábrázolták a korban a politikai ellenfeleket, milyen eszközökkel és módszerekkel zajlott az ellenségképzés. Egyáltalán nem meglepő az 1867 utáni magyar történetet ismerők számára, hogy a két tábor közötti választóvonalat a közjogi kérdés – azaz a kiegyezés elfogadása vagy elutasítása – jelentette, s hogy mindez az élcsepok karikatúráiban is lecsapódott.

A következő egységben Tamás Ágnes azt elemzi, hogy milyen volt a dualista korszak választási rendszere, és milyen tényezők befolyásolhatták a választói magatartást. Eredendő teherterelt jelenthettek a különböző méretű választókerületek, az általában nyíltan megtartott voksolások, a vesztegetések és a csalások. Ezek után jut el a szerző a monográfia „törzsanyagához”; a kötet leghosszabb fejezetében az 1869. és az 1872. évi választásoknak az élcsepokban való megjelenését vizsgálja. Számos olyan módszert és eljárást sorakoztat fel, amelyek szerepet kaptak a korabeli élcsepok diskurzusában. Ilyennek tekinthetjük a személyeskedéseket, a háborús metaforák alkalmazását vagy az elvekkel, illetve politikai szimbólumokkal szembeni fellépést.

A kötetet záró két fejezet a választási törvény módosításának körülményeit, illetve az 1875. évi választási „kampány” eseményeit elemzi. Noha furcsának tűnhet az 1867 és 1875 közötti rövid időszak illetén „szétszabdálása”, ez mégsem indokolatlan megoldás. Tamás Ágnes érvelése szerint ugyanis az 1872-es választásokat követően egyre nyilvánvalóbbá vált a dualista rendszer – és ezzel együtt a kormánypárt – viszonylagos erőssége, így függetlenségi pártiak is fokozatosan belenyugodtak, hogy az adott körülmények és feltételek mellett szinte lehetetlen hatalomra kerülniük. Ez a beletörődés (vagy nevezhetjük akár kiábrándultságnak is) rányomta a bélyegét a sajtóra is, s a szerző kitűnő példákkal érzékelteti, hogyan változott meg az élcsepok hangneme 1874–1875 körül.

Tamás Ágnes hiánypótló művet tett le az asztalra, még ha a téma első pillantásra nem is tűnik döntő fontosságúnak a dualista korszak története szempontjából. Az élcsepok elemzésével a szerző egy olyan forráscsoportot emel be a történeti vizsgálódások látószögébe, amely nem egyszerűen a „szórakoztató termék” kategóriájába sorolható be, hanem például társadalomtörténeti vagy eszmétörténeti kutatások terepeként is szolgálhat. A szóban forgó kötet is meggyőzően bizonyítja, hogy az élcsepok bizonyos módszertani megfontolások mellett nem csupán arról adhatnak képet, hogy a politika és a közélet miként tematizálódott ezekben a periodikákban, hanem arról is, kik és milyen elvekre alapozva, milyen célzattal szerkesztették e kiadványokat, milyen információkat kívántak közölni az olvasókkal, s hogy kik alkothatták az élcsepok olvasótáborát. Mivel a dualizmus kori választásokat még nem tekintették át hasonló vonatkozásban, és mivel az élcsepok „politikai szócsőként” játszott szerepét sem régóta vizsgálják alaposabban, Tamás Ágnes szóban forgó kötete kétségkívül új szempontokat és kutatási eredményeket tár az olvasó elé. A kötet összegző fejezetében ugyanakkor a szerző rámutat arra a kutatási korlátra is, miszerint az utókor már nem tudja megmérni, milyen hatásfokkal juthatott el az ily módon közvetített politikai üzenetek a nagyközönséghez.

Az impozáns forrásbázisra támaszkodó szerző elsősorban nyomtatott forrásokat (húsz folyóiratot, illetve lexikonokat, országgyűlési irományokat, forráskiadványokat, szépirodalmi

műveket) használt fel, de kutatott a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, továbbá az Österreichisches Staatsarchiv irataiban is. Bőségesen merített továbbá a rendelkezésre álló szakirodalomból, friss munkákra is támaszkodott. Az egyébként is gördülékeny, olvasmányos szöveg befogadhatóságát megkönnyíti, hogy a szerző gyakran idéz a korabeli szövegekből (kortesversekből, cikkekből), továbbá 30 kép – korabeli karikatúrák – segíti a megértést. A kötet borítója nem hivalkodó színvilágú, a belvéken is látható karikatúrák szerepelnek rajta, így egyrészt kontextust teremt a szöveggel, másrészt felkelti az olvasó érdeklődését is. Izgalmas, tartalmas monográfiát lapozhat végig az, aki a kezébe veszi e kiadványt, s minden bizonnyal ahhoz is kedvet kap, hogy jobban elmélyedjen a kor élclapjainak világában.

Bodnár Krisztián

Falusi Norbert

KÉT NEMZET HATÁRÁN

Erdélyi magyar nemzetépítők az európai nagy változásban (1900–1925)

Erdélyi Múzeum-Egyesület – Kriterion, Kolozsvár 2020. 364 oldal.

Falusi Norbert kötete a szerzőnek a Szegedi Tudományegyetemen 2018-ban megvédett doktori dolgozatán alapszik. A disszertáció címe *Uralkodó magyar eszmék a változásban, Erdély 1910–1922* volt, amely a kötet szerkesztés során módosításra szorult. A címváltoztatás jelzi, hogy a szerző nehezen tudja meghatározni és megfelelő időkeretbe helyezni művét, emellett a kötetben arra sincs utalás vagy kielégítő magyarázat, hogy vajon pontosan mit is jelez az alcím. Vagyis: mitől lesznek a kiemelt szereplők „nemzetépítők”, illetve az európai nagy változást tekinthetjük-e inkább regionális átrendeződésnek, mintsem egész Európára kiható jelenségnek. A címben választott időintervallum sem teljesen pontos, mivel az impériumváltás időszaka helyeződik hangsúlyosan előtérbe a könyvváltozatban is. Az uralomváltáshoz vezető folyamatok valóban a századelőtől indultak és bizonyos hatásuk valahol a két világháború közötti időszak közepén érvényesül (egy példa: azon mozgalmak, melyek a nemzetiségi kérdés szempontjából a felzárkóztatást kívánták erősíteni, az impériumváltást követően segélyezésre koncentráltak, mint a Székely Társaság vagy a Népies Irodalmi Társaság), így inkább átfogó keretnek nevezhető a címben jelzett negyedszázad, mintsem erős váltást jelző korszakhatárnak. A főcím már találébb, megfelelően jelzi ugyanis az erdélyi impériumváltás duális nemzeti jellegét, vagyis, hogy a közkeletűen Erdélyként azonosított terület magyar fennhatóság alól román szupremácia alá kerül.

Falusi hét fejezetre és számos alfejezetre tagolt, összességében több mint 350 oldalnyi törzsszöveget tartalmazó munkája köztörténeti és egyben eszmetörténeti áttekintés, amely ismerteti az erdélyi kulcsszereplőket és fontosabb csoportosulások releváns elképzeléseit az impériumváltás időszakának igencsak sűrű eseménysorozatában, és kitér a korszakban kialakult ezzel kapcsolatos különböző koncepciókra is. A kötet végén – mintegy mellékletként – egy 1916–1922 közötti erdélyi magyar kronológiát, illetve a fontosabb személyiségek kivonatolt életrajzi jegyzékét is tartalmazza a munka. Ezek segítik az olvasót a fragmentált és nem mindig kronologikus elrendezésű törzsszöveg értelmezésében.

A kötet erőssége, hogy megfelelőképpen ragadja meg a politikai transzilvánizmus kérdéskörét, amely nem valamiféle irodalmi misztikum, hanem valós próbálkozás az erdélyi

identitás megalkotására. Ehhez Falusi az eszme- és intézménytörténeti szempontból kevésbé kutatott Erdélyi Szövetséget, illetve ennek sokszínű ideológiai háttérrel rendelkező tagjait, továbbá az impériumváltást követő időszakban a Szövetség eszmei átörökítését vizsgálja. Bemutatja azokat a pártalapítási kísérleteket is jellemezhető erdélyi magyar próbálkozásokat, melyek a Magyar Szövetségtől a Magyar Nemzeti Párton át elvezettek a romániai Országos Magyar Párt megalapításáig. Mindezek mellett megismerhetjük azokat a „tranzitszemélyiségnek” nevezhető politikusokat vagy politikai gondolkodókat, akik nem minden esetben tartoznak az első vonalba, vagyis nem feltétlenül pártelnökök. Ezeknek a háttérben működő szürke eminenciásoknak a tevékenysége felett a figyelem gyakran átsiklik a politikatörténeti összefoglalókban. A kötetben közülük Bethlen István, Jancsó Benedek, Apáthy István, Posta Béla, Kenéz Béla, Réz Mihály, Jakabffy Elemér, Pál Gábor, Gyárfás Elemér és Paál Árpád szerepe és politikai munkássága kerül elemzésre az átmeneti időszakból.

A könyv ugyan nem kimondottan és kizárólagosan Trianonról vagy az impériumváltásról szól, hanem annak okait, elsősorban erdélyi vonatkozásait ismerteti, mégis egyértelműen illeszthető a centenáriumi könyvújdonságok sorába. Bátor és immár nem teljesen egyedi vállalkozás, mivel a szerző az egész erdélyi impériumváltás sajátos történetét próbálja összefoglalni és elemezni a meglévő szakirodalom alapján, melyet saját maga által feltárt forrásmunkákkal is kiegészít. Sajnálatos módon azonban a szakirodalmi feldolgozás megáll 2017–2018 környékén, vélhetően ugyanott, ahol a szerző lezárta a doktori dolgozatának kéziratát. Ezért a kötet nem egészül ki a centenáriumi évfordulók jelentékeny számú újabb szakmunkájának említésével. Ezek alighanem árnyalták vagy kissé továbbgondoltatták volna a szerzővel a munka alapátételeit, bár a végkövetkeztetésre vélhetően nem lettek volna döntő hatásúak.

A szerző sajátosan ötvözi a történelemtudomány, a társadalomtörténet, valamint a politikatudomány újabb elméleteit, melyeket forrásokkal támaszt alá, vagy éppen cáfol meg. Ezáltal Falusi nem egy szokásos kronologikus politikatörténeti diskurzust képvisel, hanem a fogalomtisztaítások mellett többszempontú megközelítést érvényesít, kulcsfogalmak és -kérdések magyarázatára keresve a választ (nép, nemzet, csoport, szervezet, hálózat, regionalizmus, kulcsszemély). Mindebből az következik, hogy inkább tanulmánygyűjteménnyel van dolgunk, mintsem egy egységes, összefüggő monográfiával, de ez nem jelenti azt, hogy a munka ne volna koherens. Bizonyos stílusvonásokkal árnyalva, de felismerhető a szerző doktori témavezetője, Bárdi Nándor szemléletének erőteljes hatása a szövegre, leginkább a fogalomtisztaításokra tett utalások vagy az erdélyi önszerveződési kísérletek tipologizálása esetében, melyek Bárdi szemléletében meghatározóak. Ez a módszertani érzékenység az egyik legfelkészültebb kisebbségtörténeti műhelybe emeli a kötet szerzőjét.

A *Két nemzet határán* nem nevezhető levéltári forrásokra támaszkodó alap kutatásnak, viszont tekintélyes mennyiségű publikált vagy kéziratban maradt forrásmunkára alapoz. A munkában megfigyelhető egyfajta kolozsvári regionális túlsúly a sajtóelemzésben, amely abban az összefüggésben érthető is, hogy az impériumváltás alatt (illetve azt követően is) a mérvadó és véleményformáló sajtóorgánumok, valamint ezek szerzői Kolozsváron működtek (mindenekelőtt a szerző által részletesen szemlélzett *Ellenzék* és *Keleti Újság*). Mégis némileg hiányérzetet kelt, hogy a kolozsvári forrásoknak is inkább csak az eszmetörténeti vonatkozásait, valamint párt- és csoportelemző narratíváit helyezte előtérbe a szerző, miközben a helyi/lokális események feltárása is kézenfekvő lenne.

A régió- és településtörténet alaposabb bevonásával bizonyosan gazdagodhatott volna a munka – bár alighanem az egyébként feszes szövegszerkezet szétfeszítése árán. Ehhez olyan dokumentumok feldolgozására lett volna szükség, melyek már részben vagy egészében kiadva is hozzáférhetőek. Gondolok itt például Márki Sándor Erdész Ádám által fokozatosan közreadott naplófeljegyzéseire (*Erdész Ádám: Metamorphosis Transylvaniae* I. Márki Sándor naplója

az impériumváltásról. Korunk 29. [2018] 10. sz. 90–96. A napló eredeti lelőhelye: Magyar Nemzeti Levéltár Békés Megyei Levéltára, Gyula) vagy Kelemen Lajos naplójára (*Sas Péter: Kelemen Lajos Napló I. 1890–1920. Kolozsvár 2017.*). Ez utóbbi felhasználása azért is lett volna hasznos, mert szerzője újszerű információkat közöl (többek között) a kolozsvári értelmiségről és a korabeli pártalapítás viszonyairól. A forráskiadványok tekintetében szerencsés lett volna továbbá Balázs Sándor (Magyar képviselő a királyi Románia parlamentjében. Kolozsvár 2008.) és Egry Gábor dokumentumkiadványainak (Összeomlás, uralomváltás, nemzetállam-építés 1918–1925. Dokumentumválogatás I. Románia. Bp. 2019.) beépítése, valamint a hasonló jellegű, igaz, mindeddig csak román nyelven megjelent forráskiadványok megjelenítése. Nemcsak Falusi kötetére, de az Erdélyről szóló magyarországi munkák többségére igaz, hogy figyelmen kívül hagyják a román nyelvű szakirodalom újabb kiadványait. Falusi esetében a cím ugyan hangsúlyozza, hogy a szerző az erdélyi magyar szereplők történeteinek keresztül vizsgálja a történeteket, ezek megértéséhez ugyanakkor a román, a zsidó, valamint a németajkú közösségek szempontjai sem hiányozhatnak.

Mindezzel együtt a kötetben – mely műfaji szempontból inkább a szintetizáló eszmétörténethez áll közel – megtalálhatóak azok a fontos alapotívumok, melyek jellemzőek a korszakra, elengedhetetlenek annak értelmezéséhez. Ekképp Falusi Norbert munkáját olyan olvasókönyvként jellemezhetjük, amely nem csupán a szakemberek számára hasznos, s amely segít értelmezni, befogadhatóvá tenni a címbe jelzett bonyolult történelmi folyamatokat.

Fodor János

Bajcsi Ildikó

KISEBBSÉGI MAGYAR KÜLDETÉS CSEHSZLOVÁKIÁBAN

A sarlós nemzedék közösségi szerepvállalása Trianon után

L'Harmattan – Impulzus, Bp. 2021. 273 oldal

A Clio Intézet kutatójának, Bajcsi Ildikónak a könyve az egri Eszterházy Károly Egyetemen 2019-ben megvédett doktori disszertációján (*A cserkészettől a kommunizmusig. A sarlósok alternatívái a két világháború közötti Csehszlovákiában*) alapul. A szerző korábbi kutatásaiban, disszertációjában és jelen könyvében is meglehetősen nehéz feladatra vállalkozott, hiszen egy politikai indíttatásból sokszor elfogultan kezelt mozgalom – illetve, ahogy ő a kérdést kitágítva megközelíti: egy kisebbségivé váló közösség – első nemzedékének és útkeresésének reális képét igyekszik megrajzolni.

Bajcsi Ildikó komoly kutatómunkát végzett: gazdag magyar, szlovák és cseh nyelvű forrásanyagot dolgozott fel, számos magyarországi, szlovákiai és csehországi gyűjteményben kutatott, amelyek közül kiemelkedik a debreceni Déry Múzeum Sarlós-gyűjteménye. A kötet pontosan és gazdagon hivatkozott, a jegyzetapparátus valóban segíti az érdeklődők és a kutatók munkáját, ugyanakkor (talán mondhatjuk, hogy „túlzó precizitással”) a források és a folyóiratokban megjelent cikkek bibliográfiai adatainak túl időnként azok internetes előfordulását is feltünteti, ami nem zavaró, de elhagyható webcímeket eredményezett a lábjegyzetekben. A munka egyik kiemelkedő értéke a cserkészvezetők, majd a Szent György Kör és a Sarlós mozgalom szocializációs és családi hátterének felvázolása, hiszen az indulásukban, a kisebbségi

küldetéstudat felismerésében, a szociális érzékenységükben, majd a gyakran bekövetkező radikalizálódásokban ezek fontos értelmezési keretet jelentenek.

A „masaryki republikában” az egyetemre vágyó magyar fiatalok már nem Budapestben, és nem Bécsben gondolkodhattak, hanem Pozsonyban, Brünnben és kiváltképpen Prágában. Az új államban immár egy kisebbségi közösség tagjaként szocializálódó és felnőtté váló első nemzedék számára a korábban elérhető társadalmi mobilitás megszűnt, a hagyományos karrierlehetőségek – a jogi, tisztviselői és hivatalnoki pályákon – beszűkültek. Az addig közép-osztálybeli családok a presztízs- és pozícióvesztéssel együtt deklasszálódtak. Ebben a helyzetben a magyar ifjúság eszmei tájékozódása, önképének, identitásának keresése érthető, főként, hogy Pozsonytól a Felső-Tisza-vidékig élő csehszlovákiai magyarság egy „kényszerközösségbe” került. Korábban közjogilag soha nem képezett önálló egységet ez a terület, sőt a természetes regionális kapcsolódások is mások voltak, így az erdélyihez hasonló közösségi eszme, regionális történelmi-politikai öntudat sem alakult ki. Ebben az időszakban jött létre a „szlovenszkóiság” eszménye: ebben a közösségi tájékozódásban pedig oroszlánrészt vállaltak azok a cserkészvezetők, akik az egyes iskolai önképzőkörök és cserkészcsapatok kereteit kitágítva a fiatalok mozgalmát elindították.

A szerző alapvetően kronologikusan halad témájában, de nem száraz eseménytörténetet ír, mivel nagyobb hangsúlyt helyez az eszmetörténeti háttér, különösen a sarlósok szellemi tájékozódásának (bizonyos esetekben eltévelyedésének) feltárására. Az eleinte népi-harmadikutas irányultságú fiatalok, akik a „klasszikus triászt” – azaz Ady Endre próféciáit, Móricz Zsigmond művészi parasztidézését és Szabó Dezső mozgósító szenvedélyét –, illetve közvetve Bartók Béla és Kodály Zoltán szellemiségét emelték példaként maguk elé (85–86.), az 1920-as évek végére, a mozgalom tulajdonképpeni gombaszögi indulására 1928-ban már – belső ideológiai feszültségeik ellenére – egyértelműen baloldali tájékozódásúvá váltak. Bajcsi Ildikó részletesen ismerteti a cserkészmozgalmon belüli radikalizálódásukat és kiválásukhoz vezető elszigetelődésüket. Kitér arra is, hogy az alapvetően vallásos fiatalok a csehszlovákiai magyarság szociális nehézségeit megtapasztalva (Fábry Zoltán szavaival) az „etnográfiai szocializmustól” az etikai szocializmuson át akár a Csehszlovák Kommunista Párthoz való csatlakozásig is eljutottak.

Bajcsi Ildikó ugyan megértő könyvének hősei iránt, de az elfogult kultuszépítéstől vagy ítélkezéstől tartózkodik, így módszertanában közelebb áll a könyv lektoraihoz (Filep Tamás Gusztávhoz és Szarka Lászlóhoz), valamint tanárához, Simon Attilához, mint a Sarló-témában előd – és *A Mi Lapunkat* kiadó nyomdász-apa révén érintett, így elfogultnak tekinthető – Vigh Károlyhoz. Bajcsi vissza-visszatér egy-egy témához, bizonyos információkat meg is ismétel, ezzel segítve a témában kevésbé jártas olvasókat. Mindez különösen fontos, mivel erről a történetről a rendszerváltás után születettek döntő többsége nem is hallott, és nemcsak Magyarországon, de az a szlovákiai magyar fiatalok körében is szinte ismeretlen a sarlós mozgalom. A könyv értékét növeli, hogy a közösség szempontjából olyan fontos kezdeményezések és hagyományok kerülnek felszínre, amelyek többé-kevésbé a sarlós nemzedék szerepvállalásához és emlékéhez kötődnek. Ilyennek tekinthetők a nyári művelődési táborok, a klubmozgalom, a honismereti kerékpártúrák vagy a szlovákiai magyar fiatalok legnagyobb nyári találkozóhelyének és fesztiváljának számító Gombaszögi Nyári Tábor. Sőt, a „gombaszög-mítosz” hatása a Bálványosi, majd Tuszányosi Nyári Táborok elindulásában is tetten érhető.

Jogosan felmerülő kérdés, hogy a mozgalomként működő Sarlónak vajon hány fiatal volt a tagja, azaz milyen jelentőséget kell tulajdonítanunk a mozgalomalapító Balogh Edgárék körének. Ahogy a szerző rámutat, erre nem is igazán lehet válaszolni, hiszen a Sarló értelmiségi fiatalok kapcsolati hálója és mozgalma volt, sohasem működött egyesületként, vagyis önálló jogi személyként s klasszikus értelemben vett tagsága sem volt. A Bajcsi Ildikó által idézett csehszlovák belügyi jelentés „hozzávetőleg 25 egyetemistáról” (156.) ír, míg a Sarló 1931.

szeptemberi pozsonyi kongresszusán 51 tag vett részt. (191.) Ezután a mozgalom gyors felmorzsolódásnak indult, hiszen a kommunizmussal szimpatizáló vezetők radikalizmusával és a Kommunista Párthoz való közelítésével – egy szűk kört leszámítva – a többség már nem értett egyet. A szerző szerint a mozgalom „magyar értelmiségi elitcsoportként” (252.) jellemezhető leginkább, s a debreceni Sarló-gyűjteményt megalapító, egykori sarlós, Boross Zoltán maga is „élharcos gárdáról” (156.) ír visszaemlékezésében. A mozgalom tulajdonképpeni jelentőségére a szerző a tagok és nemzedékük utóéletével foglalkozó befejező részben igyekszik választ adni, rámutatva, hogy a belső viták és radikalizálódás miatt ideológiai karanténba kerülő, 1935-ben Csehszlovákiából kiutasított Balogh Edgártól megfosztott társaság tagjai külön-külön, más szervezeti keretek között is folytatták közösségi szerepvállalásukat.

Egyetérthetünk a szerző összegző gondolataival: „a csoport értelmiségi tagjainak szakmai, értelmiségi, közéleti teljesítménye például a kisebbségi önmeghatározás, a magyar közösségépítés és -szervezés terén, vagy a kulturális és szociális feladatok kijelölésében, vállalásában, a kisebbségi útkeresés módozatainak kialakításában olyan példát jelent, amelyet sok tekintetben máig nem tudtak meghaladni a kisebbségi magyar közélet irányítói”. (253.) A sarlós nemzedék mozgalmasságú kisebbségi szerepvállalása alig néhány évig tartott, és csupán pár tucat embert „mozgatott meg” igazán. A „tévutasság” ellenére és utóélete miatt a mozgalmat helyén kell kezelni, és ezt hivatott szolgálni ez a könyv.

Bajcsi Ildikó témája kifejtése közben felvillant egy sor olyan témát, amelyek feldolgozása az összmagyar (hiszen ebben szlovákiai, romániai és anyaországi feladat is akad bőven) történetésszakma előtt áll. Szükség lenne például egy modern Balogh Edgár biográfiára, vagy a többi sarlós vezetők közül Peéry Rezső, Szalatnai Rezső, Jócsik Lajos, Dobossy László életútjának egy-egy friss szemléletű – akárcsak szaktanulmány szintű – feldolgozására egyaránt. Talán bízhatunk benne, hogy a szerző maga is ambicionálja ezeket a feladatokat.

Pálincás Barnabás

Michal Kšíňan

L'HOMME QUI PARLAIT AVEC LES ÉTOILES – MILAN RASTISLAV ŠTEFÁNIK, HÉROS FRANCO-SLOVAQUE DE LA GRANDE GUERRE

EurORBEM, Paris 2019. 344 oldal

Szarvason, a Szabadság út 29. alatti szlovák általános iskola, óvoda és kollégium homlokzatán van egy furcsa, meglehetősen kisméretű szobor: pilótaegyenruhában ábrázolja modelljét, akinek 1894 és 1898 közötti szarvasi iskolaéveire emlékezik. A Milan Rastislav Štefánik, a csehszlovák állam egyik megalapítója emlékére felállított szobrot 1991-ben Marian Čalfa csehszlovák miniszterelnök avatta fel, a helyi polgármester, a prágai magyar nagykövet és az akkori magyar földművelésügyi miniszter jelenlétében, a helyi lapok bőséges, az országosak visszafogott tudósításaitól kísérvé.

Nagyjából ez volt az utolsó pillanat, amikor a magyar nyilvánosságban a csehszlovák „álmegalapító triász” szlovák tagjának szerepe élesen felvetődhetett volna. Míg személyével az elmúlt két évtizedben mindössze néhány rövid, jobbára a pálya ismertetésére szorítkozó szöveg

foglalkozott magyarul, Szlovákiában természetesen teljesen más a helyzet: a különböző népszerűségi listákon, közvéleménykutatásokban Štefánik a legpozitívabb megítélésű / legismertebb / legnagyobbinak tartott szlovák személyiség, és ezt az érdeklődést a szlovák történetírás is követi, legyen szó akár népszerűsítő munkákról, akár szaktudományos művekről.

Michal Kšiňan, a Szlovák Tudományos Akadémia kutatójának franciául 2019-ben, angolul (Milan Rastislav Štefánik – The Slovak National Hero and Co-Founder of Czechoslovakia. Routledge) és szlovákul (Milan Rastislav Štefánik. Muž, ktorý sa rozprával s hviezdami. Slovart) 2021-ben megjelent életrajza egyedülálló vállalkozás: nemcsak azért, mert a szerző kilenc ország harminckét levéltárában gyűjtött hozzá forrásokat, és nem volt rest elmenni olyan egzotikus helyekre, mint a francia nemzeti csillagászati intézet (Bureau des longitudes) vagy a Grand Orient szabadkőműves páholy könyvtára, hanem azért is, mert a hagyományos életrajzoktól eltérően Kšiňan egy talán spirálisnak nevezhető szerkezetet talált ki, amelyben a biográfia egyáltalán nem kronologikus rendet követ.

A kötet eleje a francia olvasó számára ad rövid ismertetést a századforduló szlovák társadalmáról és Felső-Magyarország/Szlovákia nemzetiségi viszonyairól, majd ezt követi Štefánik térbeli mobilitásának bemutatása Szarvastól Párizsig. Maga a romantikus fejezetcím (*A szlovák falutól a párizsi szalonokig*) is valamiféle fejlődéstörténetet mutat. Ezután a szerző Max Weber „karizmatikus vezető” modelljét kölcsönvéve elemzi a csillagász-katona-diplomata felemelkedésének egyes fontos aspektusait, vagyis a magában egy ecuadori küldetés idején felfedezett diplomáciai érzéket, a világnézetét megalapozó tudományközpontúságot és a szakítást az ősök konzervatív protestantizmusával. Kšiňan tisztázza Štefániknak a csehszlovák emigrációban és főleg a légiók létrehozásában játszott szerepét, valamint bemutatja a majdani Csehszlovákia érdekében kifejtett diplomáciai tevékenységét is. Kissé félrevezető az ötödik nagy fejezet címe (*Štefánik és a szlovák identitás*), amelyben ugyan valóban van szó a szlovák identitás metamorfózisairól, de a hosszú és alapos fejezet tárgyalja Štefánik halálának körülményeit (egyértelműen a baleset mellett teszi le a voksát), illetve annak későbbi politikai instrumentalizálását is. Itt kapott helyet továbbá a főhős szabadkőműves kapcsolatainak vizsgálata, amelyből kiderül, hogy miközben csillagászként erőteljesen együttműködött francia szabadkőműves mentoraival, az ő páholytagságára nincs bizonyíték.

Nyilván lehet vitázni a kötet szerkezetével, a sorrenddel (furán mutat a könyv végén az identitásról szóló fejezet, egybefűzve a szabadkőművességgel), a feltárt anyag azonban olyan gazdag és a szövegfűzés olyan reflektált, hogy a végén a helyére kerül minden. A nagy kérdés az alig negyvenévesen elhunyt közéleti férfiú működése kapcsán, hogy „hogyan sikerülhetett?”. A nem túlságosan kiemelkedő diák, aki szisztematikusan szakítani akart szülei közegével, a nyugati Felvidéken oly jellemző ortodox lutheranizmus szellemével, aki állandó anyagi problémákkal küzdött (a szerző tapintatosan, de félreérthetetlenül jelzi gondjait, és Štefánik maga is saját „magyar dzsentris” szocializációjával magyarázta), aki egy távoli országban, kezdetben gyenge francia nyelvtudással próbál boldogulni egy olyan szakmában, amelyből első ránézésre nem nagyon van átjárás a politikába, és aki tulajdonképpen választott mesterségében sem túl sikeres. Hogyan emelkedhetett hát ilyen magasra, a világ akkori francia, amerikai, brit hatalmasainak tanácsadójává, bizalmasává, aki megtanította Edvard Beneš civilizáltan öltözködni, hogy aztán végül az új csehszlovák kormány hadügyminisztereként hunyjon el?

Kšiňan válasza többes, érthetően. Elsősorban a korszellemben találja meg a magyarázatot, amennyiben a korszakot átlengő szcientizmus és a gyarmatosítás szelleme a csillagászatnak jóval nagyobb helyet juttatott, mint annak előtte – elég itt Camille Flammarion csillagász óriási népszerűségére gondolni. Másrészt Štefánik ügyesen építette fel és tartotta karban kapcsolati tőkéjét Párizsban. A származása okán magával hurcolt egzotikumot úgy fordította a maga és a szlovák/csehszlovák ügy javára, hogy lendülete, romantícizmusa és határokat nem isme-

rő invenciója remekül egybevágott a francia Harmadik Köztársaság korszellemével. Štefánik maga is együtt élt ezzel a korszellemmel: utazó volt, műgyűjtő, világfi, szenvedelmes sakkozó, spiritiszta szeánszok résztvevője, feltaláló és vadász. Befolyásának kiterjesztéséhez nagyon gyakran a nőkön keresztül vezetett az út. A nem kifejezetten előnyös külsejű (egy gyerekkori betegség miatt himlőhelyes arcú, korán kopaszodó és a daliás, baltás-szakállas szlávokról szóló sztereotípiákkal szemben inkább alacsony) tudós-katona után – ezt Kšiňan egyáltalán nem csámcogva, hanem elegánsan kibontva mutatja be – bomlottak a nők. Legyenek azok a tahiti útján megismert helyiek, akik évek múlva is epekedtek utána leveleikben, vagy olyan befolyásos újságíróknak, mint Louise Weiss vagy éppen mestereinek (Pierre Janssen csillagász), esetleg politikus pártfogóinak (Emile Chautemps volt miniszter) női családtagjai. Úgy tűnik, a tüzes szlovák hódításai között szerepel Hélène Berthelot, a francia Külügyminisztérium nagyhatalmú főtitkárának hitvese is. Ezek a Sardou-darabba illő liezonok társasági vagy esetleg gazdasági sikerekhez vezethették volna Štefánikot, ő azonban (főleg a háborús években) egyedülálló szívóssággal használta a nők révén megismert nagyhatalmú férfiakat saját politikai céljaira. Karizmája nemcsak a nőket nyugtázta le: elgondolkodtató, hogy a háborút káplárként kezdő és dandártábornokként befejező csillagász milyen önérzettel tárgyalt francia vagy orosz tábornokokkal, miközben magának csak hadnagyi vagy századosi rangja volt. Önérzetesen vágta oda Sonnino olasz külügyminiszternek, aki vonakodott a csehszlovák légiókat bevetni: „humánusabb elfogadni néhány ezer ember áldozatát, mint szenvedésben töltött életre ítélni egy népet”. (140.)

Meglehetősen ellentmondásosak a források azzal kapcsolatban, hogy mikor kötelezte el magát Štefánik Csehszlovákia létrehozása és főleg Szlovákia azon belül elfoglalt státusza mellett. Azt azonban a szerző határozottan leszögezi, hogy a politikusról mint elkötelezett szlovák autonomistáról szóló állítások mögött meglehetősen gyenge tényanyag áll. Štefánik talán elképzelt valamiféle különállást szülőföldje számára a létrejövő Csehszlovákián belül, de sorsa távol volt attól a „szlovák autonomizmus képviselője” (254.) szereptől, melyet Hlinka páter akart ráaggatni. Tanulságos látni, hogy Štefánik hogyan került a kialakuló Csehszlovákiában befolyást szerezni kívánó Olaszország és Franciaország – vagyis az üllő és a kalapács – közé, hogyan próbált közvetíteni az egyre élesebb versenyben, s hogyan került szembe volt tanárával, Masarykkal 1918 második felében. Štefánik túl gyorsnak tartotta az állami intézményrendszer kiépítésének tempóját, az egyes intézkedések megítélésében jóval tartózkodóbb, mondhatni konzervatívabb volt, mint cseh politikustársai. Ellentéteiket azonban felesleges lenne eltúlozni.

Kšiňan könyve egyedülállóan gazdag forrásanyagra támaszkodó, reflektált és elmélyült munka, amely egyáltalán nem riad vissza attól, hogy főszereplőjének kevésbé dicsőítőes vonásait is bemutassa: tud az adósságlevelekről, az intrikákról és hőségnek a konfabulációra való hajlamáról is. Štefánik például baráti társaságban szívesen elmesélte, hogyan találkozott a festő Paul Gauguin-nal Tahitin; a probléma csak az, hogy Gauguin 1903-ban elhunyt, amikor a politikus még bőven az egyetemi záróvizsgájára készült Prágában. Ha kritika érheti a művet vagy szerzőjét, az a magyar források hanyagolása, a Sopronban, Szarvason töltött iskolaévek bemutatásának hiánya, illetve a magyar–szlovák kontextus elmaradása az egyébként friss, sokrétű és bátor elemzésből.

Ablonczy Balázs

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

Ablonczy Balázs PhD, egyetemi docens

ELTE BTK Történeti Intézet, Budapest

Ambrózy Gábor egyetemi tanársegéd

KGE BTK Történettudományi Intézet, Budapest

Arany Krisztina PhD, osztályvezető

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest

Babai Dániel PhD, tudományos munkatárs

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet,
Budapest

Balogh Ádám Tibor PhD-hallgató

ELTE Történettudományi Doktori Iskola, Budapest

Biró Marianna PhD, tudományos munkatárs

Ökológiai Kutatóközpont, Budapest

Bodnár Krisztián segédlevéltáros

Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára,
Sátoraljaújhely

Demeter Gábor PhD, tudományos főmunkatárs

Bölcsészettudományi Kutatóintézet Történettudományi Intézet,
Budapest

Demeter László tudományos segédmunkatárs

Ökológiai Kutatóközpont, Budapest

F. Romhányi Beatrix az MTA doktora, egyetemi tanár
KRE BTK Történettudományi Intézet, Budapest

Fodor János PhD, egyetemi tanársegéd
Babeş-Bolyai Tudományegyetem Magyar Történeti Intézet, Kolozsvár

Katona Krisztián PhD, egyetemi docens
MATE Vadgazdálkodási és Természetvédelmi Intézet, Gödöllő

Kertész Balázs PhD, tudományos főmunkatárs
Városi Levéltár és Kutatóintézet, Székesfehérvár

Alen Kiš szakértő
Tartományi Természetvédelmi Intézet, Újvidék

Kosztjó Gyula PhD, kutató
Clio Intézet, Budapest

Laszlovszky József PhD, egyetemi tanár
Közép-európai Egyetem Középkortudományi Tanszék, Budapest–Bécs

Jelena Marinkov PhD-hallgató
DE Juhász-Nagy Pál Doktori Iskola, Debrecen

Molnár Zsolt az MTA doktora, tudományos tanácsadó
Ökológiai Kutatóközpont, Budapest

Nagy Balázs PhD, egyetemi docens
ELTE TTK Földrajz- és Földtudományi Intézet, Budapest

Nógrády Árpád PhD, tudományos főmunkatárs
Bölcsészettudományi Kutatóintézet Történettudományi Intézet,
Budapest

Öllerer Kinga PhD, tudományos munkatárs
Ökológiai Kutatóközpont, Budapest

Pálinkás Barnabás archívumi főmunkatárs
Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Archivum, Budapest

Pinke Zsolt PhD, tudományos főmunkatárs
ELTE TTK Földrajz- és Földtudományi Intézet, Budapest

Szabados Klára szakértő
Tartományi Természetvédelmi Intézet, Újvidék

Szilágyi Zsolt PhD, egyetemi adjunktus
DE BTK Történelmi Intézet, Debrecen

Ulicsni Viktor PhD, tudományos segédmunkatárs
Ökológiai Kutatóközpont, Budapest

E szám írásai a szerzők jóváhagyásával
megjelennek a Századok internetes felületén és adatbázisában.

CONTENTS

NATURE – LANDS – HISTORY

<i>Beatrix F. Romhányi</i> : Introduction	869
<i>Árpád Nógrády</i> : The Formation and Settlement of Sáros County until the Mid-Fourteenth Century	871
<i>Zsolt Molnár – Klára Szabados – Alen Kiš – Jelena Marinkov – Marianna Biró – Kinga Öllerer – Dániel Babai – Krisztián Katona – Viktor Ulicsni – László Demeter</i> : Pig Keeping in the Forests and Marshes of Srem (Serbia). The Traditional Ecological Knowledge of Svinjars	893
<i>Beatrix F. Romhányi</i> : Parishes and Hides: the Transformation of the Kingdom of Hungary around 1300	909
<i>József Laszlovsky – Balázs Nagy</i> : Geographical, Historical, and Archaeological Investigations Connected to Battlefield Research at Muhi	943
<i>Gábor Demeter – Zsolt Szilágyi – Zsolt Pinke</i> : Sea of Mud, Sea of Grain. The Cereal Boom on the Great Hungarian Plain and the Regional Consequences of Waterway Regulation in the Balance (1720–2020)	963

ARTICLES

<i>Krisztina Arany</i> : The Relations between Florence and the Holy Roman Empire from the Reign of Charles IV to the Death of Sigismund of Luxemburg	1001
<i>Ádám Tibor Balogh</i> : Episodes from the History of Commercial Relations between the Austro-Hungarian Monarchy and Brasil	1021

BOOK REVIEWS

<i>Fedinec Csilla – Font Márta – Szakál Imre – Varga Beáta</i> : Ukrajna története: régiók, identitás, államiság (<i>Gyula Kosztyó</i>)	1059
<i>Antal Molnár</i> : Die Formelsammlungen der Franziskaner-Observanten in Ungarn (ca. 1451–1554) (<i>Balázs Kertész</i>)	1062

Kurucz György (szerk.): Technológiai utazás a modern kor hajnalán. Válogatás Gerics Pál és Lehrmann József georgikoni professzorok nyugat-európai jelentéseiből és naplójából (1820–1825) (<i>Gábor Ambrózy</i>)	1065
<i>Tamás Ágnes</i> : „Talpra magyar, hí az urna!” Választások és választási kampányeszközök élclapokban (1867–1875) (<i>Krisztián Bodnár</i>)	1068
<i>Falusi Norbert</i> : Két nemzet határán. Erdélyi magyar nemzetépítők az európai nagy változásban (1900–1925) (<i>János Fodor</i>)	1070
<i>Bajcsi Ildikó</i> : Kisebbségi magyar küldetés Csehszlovákiában. A sarlós nemzedék közösségi szerepvállalása Trianon után (<i>Barnabás Pálincás</i>)	1072
<i>Michal Kšiňan</i> : L’homme qui parlait avec les étoiles – Milan Rastislav Štefánik, héros franco-slovauque de la Grande Guerre (<i>Balázs Ablonczy</i>)	1074
AUTHORS OF THIS ISSUE	1077